

ISSN: 2321-2853

**International Journal of Research in all
Subjects in Multi Languages
(IJSML) I. F. 6.133**

Peer Reviewed/Referred Journal

Vol. 11, Issue: 6, July: 2023

An International, Indexed, Referred & Peer Reviewed Journal

No part of this Journal may be reproduced in any form, by Photostat, Microfilm, Xerography, or any other means, or incorporated into any information retrieval System, electronic or mechanical, without the written permission of the Author, Editor-in-Chief and the Publisher of this Journal.

*Copyright ©2012-2023
Inc. All Rights Reserved*

Published By

RET Academy for International Journals of Multidisciplinary Research (RAIJMR)

Powered by:

Rudra Education Trust (Reg.)

Mehsana (Gujarat-India)

A3A4/133 Joyos Hubtown, ST workshop road,

Mehsana-Gujarat-India

**NATIONAL INSTITUTE OF SCIENCE COMMUNICATION
AND INFORMATION RESOURCES**

(Council of Scientific and Industrial Research)

14, Satsang Vihar Marg, New Delhi 110 067

Ms. V. V. Lakshmi, Head, National Science Library

Phone: 91-11-2686 3759

E-mail: vvlakshmi@niscair.res.in website: www.niscair.res.in

NSL/ISSN/INF/2013/1094

Dated: May 13, 2013

**Rudra Education Trust
143, Gokuldharm Society
Dediyasan, Mehsana**

Dear Sir/ Madam,

We are happy to inform you that the following serial(s) published by you has been registered and assigned ISSN (Print)

**ISSN 2321 – 2853 International Journal of Research in All Subjects in
Multi Languages**

It is important that the ISSN should be printed on every issue preferably at the right hand top corner of the cover page.

The Indian National Centre will be responsible for monitoring the use of ISSN assigned to Indian Serials and for supplying up to-date data of the same to the International Centre for ISSN, Paris. For this purpose we request you to send us the forth coming issue of your serial on complimentary basis.

We solicit your co-operation in this regard.

Yours sincerely

V.V. Lakshmi

(V.V. Lakshmi)

Head

National Science Library

Please don't forget to send a sample issue of the journal/URL with ISSN printed on it.

Contact : Ms. Shobhna Vij

e-mail : issn.india@niscair.res.in

phone : 011-26516672

RET Academy for International Journals of Multidisciplinary Research(RAIJMR)

Dear Author/Researcher,

I am very thankful to all the Authors and Researcher Scholars on behalf of our RET Academy for International Journals of Multidisciplinary Research (RAIJMR) for publishing with us in our Print issue, of our *International, Indexed, Referred & Peer Reviewed* '**International Journal of Research in all Subjects in Multi Languages**' (IJRSML) ISSN: 2321-2853.

The research work done by the Authors /Research Scholars will prove its high quality for publication of the paper then after it is valid and reliable for publication in our Journal(s). This is the main concern for publication of the paper. Not any type of importance is given to the maintenance charges for publication of the paper. Don't believe that, we are agreeing with the findings of the papers and articles published in this issue.

The prime goal of the academy is to not only to enhance the research work worldwide but also publishes high quality research work on online and International platform. To discover and find out the research problems of education and implementation of their solution on the present scenario of education is the entire aim of all the authors who are publishes their article via this Journal.

I hope and request to all the Authors, Research Scholars, Readers and members of our advisory board that kindly recommend and encourage your colleagues as well as your faculty members for publishing with us.

I am much thankful to all the Dignitaries, Professors, Chief editors, Associate Editors, The Board Members (India & International), Faculty Members, Political Leaders, Social Workers, Supporters, Motivators, Authors, Web developers, Subscriber, Best Complementors and my Family Members for giving me their fruitful support to release this research work on Wide Area Network via IJRMP, IJRE (print & online), IJRMEET, IJRHS (print & online) and now via print version of **IJRSML**.

Thanks.

Editor-in-Chief
(RAIJMR)
ret@rajmr.com

RET Academy for International Journals of Multidisciplinary Research (RAIJMR)

About Us

RET Academy for International Journals of Multidisciplinary Research (RAIJMR) is an Intentional academy for International Multidisciplinary Research. Under this title this academy will publish research Journal(s) with different title(s). These all Journal(s) will publish monthly one by one in English language.

The prime aim of the academy is to publish multidisciplinary Journals under the head of RAIJMR and the aim and scope of the Journal is to provide an academic medium and an important reference for the advancement and dissemination of research results that support high-level learning, teaching and research in the most fields of Management, Technology, Education, Pharmacy, Humanities, Science, Engineering, Account & Commerce, Social Sciences, Law, etc. all Subjects.

The Journal publishes Research papers, theme papers, articles, review articles, and short communications dealing with Education, Pharmacy, Management, Engineering, Library Science, Physical Education, Account, Commerce, Arts, Science, Humanities, and Law etc. all Subjects after Double blind peer reviewed process.

RAIJMR would take much care in making your article published without much delay with your kind co-operation. RAIJMR hopes that Researchers, Research scholars, Academician, Industrialists etc. would make use of this research publication for the development of all the discipline. This Academy boasts of hosting four major international Journals (online) under its wings, namely:

- (1) **International Journal for Research in Management and Pharmacy (ISSN: 2320-0901)**
- (2) **International Journal for Research in Education (ISSN: (O.) 2320-091X, (P.) 2347-5412)**
- (3) **International Journal of Research in Modern Engineering and Emerging Technology (ISSN: 2320-6586)**
- (4) **International Journal of Research in Humanities and Social Sciences (ISSN: (O.) 2320-771X, (P.) 2347-5404)**

We are very happy and satisfy to announce that, we are introducing our **PRINT** issue of “**International Journal of Research in all Subjects in Multi Languages (IJRSML)**” (ISSN: 2321-2853) in **Multidisciplinary Subjects** and **Multi Languages** by our Academy. This Journal is a Gate-Way for all the Authors/Researcher scholars as well as the Researcher for the publication their Article(s)/Research paper(s) in Regional Language(s) with multidisciplinary Subjects at an International platform. We request to all researchers kindly fill the online copyright form and all information via online mode. If you are unable to fill the all formalities your paper will be rejected if it will be published by mistake, we are not responsible for it.

RET Academy for International Journals of Multidisciplinary Research (RAIJMR)

Aims and Scopes

International Journal of Research in all Subjects in Multi Languages (IJRSML)

International Journal of Research in all Subjects in Multi Languages (IJRSML) is a Print & online Monthly International, Indexed, Referred & Peer reviewed Research Journal in **all Subjects & all Languages** which publishes high-quality solicited and unsolicited articles in the following subjects under the head of **RET Academy for International Journals of Multidisciplinary Research (RAIJMR)**. The major aims of this PRINT journal to enhance the Researchers Articles in Multidisciplinary subjects and Multidisciplinary languages of Regional field(s) at global platform mostly in following subjects.

1. Account	25. Environmental Science and Technology	51. Microbiology
2. Anthropology	26. Finance	52. Molecular Therapeutics
3. Architecture	27. Geochemistry	53. Natural Products
4. Artificial Intelligence	28. Geography	54. Neural Processing
5. Biology	29. Geophysics	55. Nuclear and Particle Physics
6. Bio-Technology	30. Gujarati Language	56. Paralegal studies
7. Business and Business law	31. Hindi Language	57. Philosophy
8. Business studies	32. History	58. Physical Education
9. Cement and Concrete Research	33. Hospital Management	59. Physics
10. Chemistry	34. HRM	60. Physics in Medicine and Biology
11. Combinatorial Chemistry	35. Humanities and Ecology	61. Plasma Physics
12. Commerce	36. Industrial Relations	62. Political Science
13. Communication Studies	37. Information Science	63. Psychology
14. Computer Science & Technology	38. International studies	64. Public Administration
15. Criminology	39. Law	65. Sanskrit Language
16. Crystallography and Computer-Aided Materials Design	40. Legal Management	66. Science
17. Demography	41. Library Science	67. Semiconductor Science and Technology
18. Development studies	42. Life Sciences	68. Sociology
19. Economics	43. Linguisticsanton	69. Social Sciences
20. Education	44. Logic	70. Statistics
21. Energy and Fuels	45. Management	71. Web-Design & Technology
22. Engineering	46. Materials Science	72. Wireless and Optical Communications
23. English	47. Mathematics	73. Zoology
24. English literature/language	48. Media studies	74. Etc. subjects
	49. Metallurgy	
	50. Methodology	

Editor-in-Chief:

(RAIJMR)

ret@raijmr.com

Website: www.raijmr.com

RET ACADEMY FOR INTERNATIONAL JOURNALS OF MULTIDISCIPLINARY RESEARCH (RAIJMR)

Editor

Dr. Nilesh B.Gajjar

M.Com. (A/c), M.Com. (Mgt.), M.Ed., M.Phil. (Edu.), SET (Edu.), Ph.D. (Edu.)
Assistant Professor,
LNK College of Education (CTE), Patan
Gujarat (India)

Editor-in-Chief

Prof. Dr. Md. Mamun Habib

Professor,
School of Business, Independent University, Bangladesh (IUB).
Visiting Scientist,
University of Texas – Arlington, USA.
Ex. Associate Professor,
BRAC Business School, BRAC University, Bangladesh; Asia Graduate School of
Business (AGSB) at UNITAR International University, Malaysia; Dept. of Operations
Research/Decision Sciences, University Utara Malaysia (UUM), Malaysia and Dept. of
Operations Management, American International University-Bangladesh (AIUB).

Chief Editors

Dr. Michael O. Akintayo

Adjunct Professor,
Metropolitan College of New York,
USA.
Department of Health and Mental
Hygiene, USA.
Residential address: 1426 Loring
Avenue, Apt44D Brooklyn, NY 11208

Prof. Dr. Chandana Dey

Prof. & Head, Dept. of Education,
KMCL University,
Lucknow-U.P. (India)

Mrs. Vassilakou Evangelia

Academic English Instructor (EAP)
Metropolitan College (Marousi
Campus)
Designation/Department : Academic
English Instructor (EAP)

Dr. Keyur M. Nayak

Director,
Laxmi Institute of Management
Vapi, Gujarat (India)

RET ACADEMY FOR INTERNATIONAL JOURNALS OF MULTIDISCIPLINARY RESEARCH (RAIJMR)

Prof. Dr. Naresh Kumar Gupta
Professor,
National Council of Educational
Research and Training (NCERT)
Division of Educational Research
Sri Aurobindo Marg, New Delhi (India)

Prof. Dr. Sara A. Abdoh
Assistant Professor,
Applied Arts Faculty,
Benha University. Egypt Sculpture,
Architectural formation and restoration
Dept.

Dr. Kaushal H. Yadav
Principal(offg)
A.G.Teachers College, Ahmedabad,
Gujarat (India)

Dr. Udham Singh
Lecturer,
Department of Psychology, Karim City
College, Jharkhand-India

Peer Review Committee Members(Within Country)

Dr. Jayaben Barevadia (Surat, Gujarat-India)
Dr. Dipika B. Shah (VNSG Uni.-Surat Gujarat-India)
Dr. V. K. Sapovadia (Ahmedabad, Gujarat-India)
Dr. Shrikhande (Ins. of Mgt. Pune-India)
Dr. D. R. Dodiya (Gandhinagar, Gujarat-India)
Dr. Chhaya Chavda (Vallabh Vidhyanagar, Gujarat-India)
Dr. Tejal Sheth (Ganpat Uni. Mehsana, Gujarat-India)
Dr. Avdhesh Gupta (KJIME-Kalol, Gujarat-India)
Dr. Bhuvan Raval (KJIM-Kalol, Gujarat-India)
Dr. V. V. Chaudhari (Mehsana, Gujarat-India)
Dr. Raysinghbhai B. Chaudhari (Surat, Gujarat-India)
Dr. Mahesh R. Solanki (Anand, Gujarat-India)
Dr. Viral Jadav(Ahmedabad, Gujarat-India)
Dr. Ajaykumar M. Raval (Palanpur, Gujarat-India)
Dr. G. Muppudathi (Tamilnadu-India)
Prof. Ganesh Pundlikrao Khandare ('NAAC' Steering Committee Member)
Miss Nisha G. Maharaj (Kutch, Gujarat-India)
Dr. Sunil K. Joshi (VTs-Member-NCTE)
Dr. M. K. Yagnik(V. V. Nagar, Gujarat-India)
Dr. J. I. Patel (Mehsana,Gujarat-India)

RET ACADEMY FOR INTERNATIONAL JOURNALS OF MULTIDISCIPLINARY RESEARCH (RAIJMR)

Dr. M. L. Joshi (Vision-A'bad, Gujarat-India)
Dr. Dinubhai Chaudhary (Mehsana, Gujarat-India)
Dr. Rajesh S. Vyas (Modasa, Gujarat-India)
Dr. K. S. Dedun (Daramali, Gujarat-India)
Dr. Vinod Asudani (Nagpur-India)
Mrs. Monika R. Seth (Nagpur-India)
Dr. Dixa H. Savla (Anand, Gujarat-India)
Dr.(Mrs) Chhanda Chatterjee (West Bengal-India)

Peer Review Committee Members (Abroad)

Dr. Suzanne A. Wazzan (KSA)
Mrs. Shaghayegh Mohammadi (Iran)
Associate Prof. Dr. Türkay Bulut (Turkey)
Dr. Munyae M. Mulinge (Kenya)
Dr. Ayman Alshboul (Jordan)
Dr. Darejan Geladze (Georgia)
Prof. M. B. Gajjar (Canada)
Prof. Rajnikant C. Gajjar (U.A.E.)
Mr. Nilesh Patel (U.K.)
Mr. Shailesh D. Patel (U.S.A.)
Mr. Kirit B. Prajapati (U.S.A.)
Mr. Bhadresh B. Suthar (U.A.E.)
Miss. Shilpa J. Patel (U.S.A.)
Dr. Kamlesh P. Suthar (Australia)
Dr. Shailesh L. Gajjar (New Zealand)
Dr. Dhiren P. Suthar (Canada)
Dr. Manish S. Patel (Canada)
Dr. Dibyajyoti Saha (Bangladesh)
Prof. N. D. Patel (Australia)
Dr. Eun-Suk SA. (South Korea)
Dr. Terri Mannarini (Italy)
Prof. Khunou Freddie (South Africa)

RET ACADEMY FOR INTERNATIONAL JOURNALS OF MULTIDISCIPLINARY RESEARCH (RAIJMR)

Author's Guideline

The academy for International journals of Multidisciplinary Research welcomes submissions in all areas related to Management, Pharmacy, Engineering, Education, Humanities, Social Science, etc. Manuscript for all discipline must be in any Language which has been prepared on a standard A4 size paper setting in MS-Word file. It must be prepared in 12-point Times New Roman and must follow the following criteria for all discipline.

1. Each manuscript requires an abstract with a length of 15-20 lines in 12-point font Times New Roman and Italic font followed by 3-7 keywords.
2. Type-written manuscripts in MS Word (.doc) format should be submitted by E-mail to ret@raijmr.com or editorraijmr@gmail.com
3. All the **Selected/Accepted** Research Papers/Articles, Review Papers/Articles will be published in this Journal after done the **Peer-Reviewed** process.
4. Leave 1 inch margin for each - top, bottom, left and right.
5. List of references must be present.
6. Papers without references will not be reviewed.
7. Section headers will be bold faced sentence case whereas sub-section header will be in normal style, both indented at 0.5 inch. Line space is 1.5 for entire article.
8. Once the paper is accepted, the authors will be required to send the signed copy of Copyright Form through E-mail to ret@raijmr.com or editorraijmr@gmail.com
9. It is mandatory for all the authors to sign the Copyright Transfer Form.
10. It will be taken more then 3 months to publish after selected your paper.
11. Research paper should contain with abstract (including 200-300 words) & including minimum 3000 words and you must follow all the steps (Design) of research process.
12. The decision of Reviewers will be final and canvassing in any form will be disqualification of authors in future issues.
13. In article minimum 2500 words must be required.
14. Page layout must be created in A4 size only.
15. PDF file will not be accepted.
16. This is International, Peer-Reviewed (Referred), Indexed, Impact factor, Print & Monthly Journal.

Editor-in-Chief
RAIJMR
www.raijmr.com

International Journal of Research in all Subjects in Multi Languages (IJRSML) I. F. 6.156

Peer Reviewed/Referred Journal

ISSN: 2321-2853

Vol. 11, Issue: 7, July: 2023

Sr.	Contents	Date of Article/Paper	Pg. No.
1	'The curious case of Benjamin button'- कथापरिचय कश्यप अ. पीपलीया	Received: 02/05/2023 Accepted: 03/06/2023 Published: 03/07/2023	1-6
2	हिन्दी साहित्य में उपन्यासका प्रस्तुतिकरण डॉ. वैशाली वाय. पटेल	Received: 04/05/2023 Accepted: 05/06/2023 Published: 06/07/2023	7-11
3	Relationship between Financial Knowledge & Personal financial planning of an Individual: A review MRS. CHINTAL C. MODH	Received: 05/05/2023 Accepted: 06/06/2023 Published: 08/07/2023	12-14
4	A Review Paper on William Shakespeare: Measure for Measure RAIBEN GOVINDBHAI JOSHI	Received: 06/05/2023 Accepted: 09/06/2023 Published: 10/07/2023	15-19
5	Rural pollution and Agriculture DR. SNEHA BAROT	Received: 07/05/2023 Accepted: 10/06/2023 Published: 11/07/2023	20-22
6	'तत्वमसि' नवलकथानुं विषयवस्तु डॉ. रेशनीबेन आर. पटेल	Received: 09/05/2023 Accepted: 11/06/2023 Published: 13/07/2023	23-26
7	Understanding Suicide Cases in Gujarat: A Comprehensive Analysis MRS. ANKITABEN MOTIBHAI PRAJAPATI	Received: 09/05/2023 Accepted: 11/06/2023 Published: 13/07/2023	27-32
8	Crime Evidence Through the Use of Forensic Science NIKHIL A. PATEL	Received: 09/05/2023 Accepted: 11/06/2023 Published: 13/07/2023	33-35

International Journal of Research in all Subjects in Multi Languages (IJRSML) I. F. 6.156

Peer Reviewed/Referred Journal

ISSN: 2321-2853

Vol. 11, Issue: 7, July: 2023

9	Cultural Kaleidoscope: Unraveling the Influence of Indian Cultural Diversity on Hindi Cinema MINESH A. CHAUDHARI	Received: 09/05/2023 Accepted: 11/06/2023 Published: 13/07/2023	36-40
10	વિજયનગર તાલુકાની ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળાઓના ભાષા શિક્ષકો પ્રત્યે આચાર્યોના અભિપ્રાયોનો અભ્યાસ ડૉ. સેજલબહેન એન. કટારા	Received: 10/05/2023 Accepted: 12/06/2023 Published: 14/07/2023	41-44
11	અવેરચંદ મેઘાણી કૃત 'તુલસીક્યારો' નવલકથામાં ભારતીયતાનું દર્શન ડૉ. દિલીપ વી. સેનમા	Received: 10/05/2023 Accepted: 12/06/2023 Published: 14/07/2023	45-50
12	Effects of Stock Split Announcements on Stock Prices of Mid-Cap Companies (Listed on BSE) in India DR. JAYSHREE NARANG & DR. DINESH NARANG	Received: 12/05/2023 Accepted: 14/06/2023 Published: 15/07/2023	51-55
13	An Empirical study of the opinion of Teachers and Students on Implementation of Semester System in Schools KRISHNA KATARA	Received: 12/05/2023 Accepted: 14/06/2023 Published: 15/07/2023	56-61
14	E-commerce and Its Impact on Traditional Retail: A Comprehensive Review DR. SUNITABEN BABULAL PATEL	Received: 12/05/2023 Accepted: 14/06/2023 Published: 15/07/2023	62-65
15	Marriage and Society: A Comparative Analysis of Matrimonial Themes in 'A Suitable Boy' by Vikram Seth and 'Pride and Prejudice' by Jane Austen RUCHIBEN R. CHAUDHARI	Received: 13/05/2023 Accepted: 16/06/2023 Published: 17/07/2023	66-68
16	ધોરણ ૧૧ના વિદ્યાર્થીઓની અંગ્રેજી લેખનકાર્યમાં થતી 'પ્રથમ અક્ષર કેપિટલ', 'ખાસ નામ કેપિટલ' અને 'I' અક્ષરનું લખાણની ભૂલોનું નિદાન અને ઉપચારાત્મક કાર્યની અસરકારકતા કૌશિક આચાર્ય	Received: 13/05/2023 Accepted: 16/06/2023 Published: 17/07/2023	69-74

International Journal of Research in all Subjects in Multi Languages (IJRSML) I. F. 6.156

Peer Reviewed/Referred Journal

ISSN: 2321-2853

Vol. 11, Issue: 7, July: 2023

17	गुजरात में रचनात्मक प्रवृत्ति और आर्थिक राष्ट्रवाद शालू महेश कुमार पाराशर	Received: 18/05/2023 Accepted: 20/06/2023 Published: 22/07/2023	75-78
18	भीष्म साहनी के साहित्य में व्यक्त राजनैतिक चेतना डॉ. निलेश के. पटेल	Received: 18/05/2023 Accepted: 20/06/2023 Published: 22/07/2023	79-82
19	ईतिहास पुरुष डॉ. बाबा साहेब आंबेडकर मनीष ऋद्वभाई गमारा	Received: 18/05/2023 Accepted: 20/06/2023 Published: 22/07/2023	83-86
20	रामकथा: भारतीय जनमानस की संस्कृति एवं विचारधारा डॉ. महेश पंड्या	Received: 20/05/2023 Accepted: 21/06/2023 Published: 23/07/2023	87-88
21	The Gothic Tradition in English Literature: An In-Depth Exploration of Themes, Motifs, and Influential Authors KALASVA DIMPAL DHIRUBHAI	Received: 21/05/2023 Accepted: 22/06/2023 Published: 24/07/2023	89-91
22	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर सामाजिक परिप्रेक्ष्य डॉ. तरवीका यावडा	Received: 21/05/2023 Accepted: 22/06/2023 Published: 24/07/2023	92-93
23	'मैला आँचल' और 'परती : परिकथा' में चित्रित संस्कृति डॉ. अंजनाबहन वी. गरोड	Received: 22/05/2023 Accepted: 23/06/2023 Published: 25/07/2023	94-95
24	Evolving Jurisprudence: A Comprehensive Review of Key Legal Concepts, Landmarks, and Contemporary Perspectives DR. SHITAL CHAUDHARI	Received: 23/05/2023 Accepted: 24/06/2023 Published: 26/07/2023	96-97

‘The curious case of Benjamin button’- કથાપરિચય

કશ્યપ જી. પીપલીયા

એ-૩૦૧, મહેક રેસીડેન્સી, સિંગણપોર ગામ, સુરત

સારાંશ:

અમેરિકન વાર્તાકાર ફ્રાન્સિસ સ્કોટ કી ફિઝગેરાલ્ડની ઈ.સ. ૧૯૨૨માં પ્રકાશિત ટૂંકીવાર્તા ‘The curious case of Benjamin button’ સાહિત્યિક રીતે શ્રેષ્ઠ વાર્તા છે. પરંતુ હાલ ગુજરાતી ભાષામાં આ વાર્તાનો અનુવાદ પ્રાપ્ય નથી. વાચકો આ મહામૂલી વાર્તાની વસ્તુનો પરિચય મેળવે અને અનુવાદકોનું ધ્યાન આ વાર્તા પર પડે તે લક્ષ્યથી અહીં વાર્તાની કથાવસ્તુ રજૂ કરી છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો: કથાપરિચય, વસ્તુપરિચય, કથાવસ્તુ પરિચય, બેન્જામિન બટનનો અનોખો બનાવ-કથાપરિચય

૨૪મી સપ્ટેમ્બર, ૧૯૯૬માં સેન્ટ પોલ, મિનેસોટામાં જન્મેલા ફ્રાન્સિસ સ્કોટ કી ફિઝગેરાલ્ડ એક અમેરિકન નવલકથાકાર અને વાર્તાકાર હતાં. વીસમી સદીનાં મહાન અમેરિકન સર્જકોમાં તેમનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. તેમણે પોતાના જીવનકાળ દરમિયાન ચાર નવલકથાઓ, ચાર વાર્તા સંગ્રહ અને કુલ ૧૬૪ જેટલી ટૂંકી વાર્તાઓ લખી છે. તેમની નવલકથા ‘The Great Gatsby’(૧૯૨૦)નો સમાવેશ ૨૦મી સદીની અમેરિકાની શ્રેષ્ઠ નવલકથાઓમાં થાય છે. ઉપરાંત ‘This Side Paradise’(૧૯૨૦), ‘The Beautiful and Damned’(૧૯૨૨), ‘Tender is The Night’(૧૯૩૪) અને અપૂર્ણ રહેલી ‘The last Tycoon’(૧૯૪૧) તેમની નવલકથાઓ છે. ૨૧મી સપ્ટેમ્બર, ૧૯૪૦નાં રોજ હૃદયના હુમલાને લીધે તેમનું અવસાન થયું.

ઈ.સ. ૧૯૨૨માં પ્રકાશિત થયેલો તેમનો વાર્તાસંગ્રહ ‘Tales of The Jazz Age’- ૨૨ વાર્તાઓનો સંગ્રહ છે. જે એક વાર્તાને લીધે આખો સંગ્રહ જાણીતો બન્યો તે છે સંગ્રહની વાર્તા ‘The Curious Case of Benjamin Button’(બેન્જામિન બટનનો અનોખો બનાવ). વાર્તાના મુખ્ય પાત્ર બેન્જામિનની ઉંમર ઉંધી દિશામાં વધે છે. તે વૃદ્ધ જન્મે છે અને બાલ્યાવસ્થા તરફ આગળ વધે છે. વાર્તાકારે અહીં જીવનક્રમ ઉંધો કરી નાખ્યો છે. અંગ્રેજી ભાષામાં લખાયેલ આ વાર્તા દરેક ભાષાના સાહિત્યના અભ્યાસુઓ માટે જાણીતી જરૂરી છે. જો વિશ્વની બધી જ ભાષાની સમગ્ર વાર્તાઓ માંથી અમુક વાર્તાનું ચયન કરી શ્રેષ્ઠ વાર્તા સંગ્રહ તૈયાર કરવો હોય તો તેમાં આ વાર્તાનો ચોક્કસ સમાવેશ થાય. ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસુઓ અને ગુજરાતી વાંચકો આ વાર્તાથી પરિચિત થાય અને મૂળ કૃતિ તરફ પ્રેરાય અને સાથે અનુવાદકો આ વાર્તાના ગુજરાતી અનુવાદ પ્રત્યે ધ્યાન ધરે એ હેતુથી ૨૯ પૃષ્ઠમાં વિસ્તરેલી આ વાર્તાની વસ્તુ અહીં ચાર પાનાંમાં રજૂ કરું છું.

વર્ષ છે ઈ.સ.૧૮૬૦નું કે જ્યારે બાલ્તિમોરનાં મોટાભાગના બાળકોનો જન્મ ઘેર જ થતો પણ શહેરના પ્રતિષ્ઠિત એવા રોજર બટન કે જેઓ 'રોજર બટન એન્ડ કંપની'નામની હાર્ડવેર વ્હોલ્સેલર કંપનીનાં માલિક હતાં, તે અને તેમની પત્નીનો નિર્ણય હતો કે તેમના પ્રથમ બાળકનો જન્મ દવાખાનામાં જ થશે. પોતે જે યુનિવર્સિટીમાં ભણ્યો તે યેલ યુનિવર્સિટીમાં પોતાના ભાવિ દીકરાને પણ એક દિવસ ભણાવવાની રોજરની ઈચ્છા હતી. સપ્ટેમ્બરની એક સવારે બાળકનો જન્મ થયો. રોજર ઝડપથી તૈયાર થઈ 'મેરીલેન્ડ પ્રાઈવેટ હોસ્પિટલ ફોર લેડીઝ એન્ડ જેન્ટલમેન' તરફ જવા ધસ્યો. દવાખાનાની બહાર પહોંચતા જ રોજરની નજર તેમના પારિવારિક ડોક્ટર ડૉ. કિન પર પડી. તેમના મોં પર અચરજનો હાવ-ભાવ જોઈ રોજર ચિંતામાં મુકાયો. ડૉ. કિનને તેણે પોતાની પત્ની અને બાળકની કુશળતા અંગે પૂછ્યું. જેના જવાબમાં ડૉ.કિને રોજરને જાતે જ જઈ જોઈ લેવા જણાવ્યું અને સાથે જ ફરિયાદી ભાવ સાથે કહે છે કે તેઓ હવેથી રોજર બટન કે બટન પરિવારના કોઈ પણ સદસ્યને કદાપિ જોવા માંગતા નથી. જે પણ ઘટના ઘટી હતી તે તેમના દવાખાનાની પ્રતિષ્ઠાને હાનિ પહોંચાડનાર હતી.

રોજર ગભરાતો ગભરાતો- ખચકાતા પગે દવાખાનામાં પ્રવેશ્યો.રિસેપ્શન પર જઈ ઓળખ આપી, પોતાના બાળક અંગે પૂછ્યું. રોજર 'તે' બાળકનો પિતા છે તેમ જાણી નર્સના ચહેરાનો રંગ ઉડી ગયો. અને રોજરને સીધો જ ઉપલા માળે મોકલી આપ્યો. રોજરે બીજા માળ પર પહોંચી ફરીવાર ત્યાં નર્સને પોતાના બાળક વિશે પૂછ્યું. આ સાંભળી નર્સ હેબતાઈ જાય છે અને તેના હાથમાં રહેલ મોટો સ્ટીલનો બાઉલ દાદર પરથી દડદડતો નીચે પડે છે. નર્સ રોજરને બાળક સુધી દોરી જાય છે પણ સાથે ડૉ.કિનની વાતનું પુનરાવર્તન પણ કરે છે કે દવાખાનાની પ્રતિષ્ઠાને હાનિ પહોંચી છે.

નર્સની પાછળ પાછળ ચાલતાં રોજર એક ઓરડામાં પ્રવેશે છે. જ્યાં ઘણાં નવજાત શિશુઓને રાખ્યા હતા. રોજરે પૂછ્યું કે તે બધા માંથી તેનું સંતાન કોણ ? જેના જવાબમાં નર્સે હાથથી ઈશારો કરી ચીંધું. રોજરે તે ઈશારાની સીધમાં નજર નાખી. રોજરે જે જોયું તેના પર તેને વિશ્વાસ નથી થતો. તે અસમંજસમાં મુકાયો. નર્સે જે બાજુ ઈશારો કર્યો હતો ત્યાં એક સફેદ ધાબળામાં લપેટાયેલો અને ઘોડિયામાં માંડ માંડ સમાયેલ સિત્તેર વર્ષનો દેખાતો ડોસો પડ્યો હતો. રોજર માનવા તૈયાર નથી કે આ ડોસો જ તેનું નવજાત બાળક હતું. તે ડોસાએ રોજરને પ્રશ્ન પણ કર્યો કે શું તે તેનો પિતા છે? આ સાંભળી રોજર હેબતાઈ ગયો અને બોલ્યો..

“ Where in God’s name did you come from?

Who are you?

“I can’t tell you exactly who i am, because i’ve only been born a few hours- but my last name is certainly button.” (પૃ.4)

આ સાંભળી રોજરને લાગ્યું કે તેની સાથે મજાક થયું હતું અને આ ડોસો કોઈ ઢોંગી છે. આથી તે કહે છે..

“You lie! You are an imposter!” (પૃ.5)

નર્સે રોજરને વિશ્વાસ અપાવ્યો કે તે ડોસો જ તેનું નવજાત બાળક છે અને તેને દવાખાનેથી તાત્કાલિક ઘેરે લઈ જવા કહ્યું. આ સાંભળી ઘોડિયામાં પડેલો ડોસાને રાહત થાય છે કેમ કે ત્યાં આજુબાજુ રહેલા નવજાત શિશુઓના રડવાનો અવાજ તેને ગમતો નહોતો અને દવાખાના વાળા તેને પીવા માટે ફક્ત દૂધ જ આપતા હતાં. પણ તે ખાલી ધાબળો ઓઢીને દવાખાનાની બહાર નીકળવા રાજી નથી આથી નર્સની સલાહ મानी રોજર તેના નવજાત ડોસા માટે કપડા લેવા બજારમાં ગયો. બજારમાં પણ દુકાનદાર અને રોજર વચ્ચે મૂંઝવણ જેવી સ્થિતિ ઊભી થઈ. રોજર બટન માનસિક રીતે માનવા તૈયાર નહોતો કે તેનું નવજાત બાળક ખરેખર વૃદ્ધ જનમ્યું હતું. આથી તેણે કપડા પણ કોઈ કિશોર માટેનાં જ ખરીદ્યા. રોજરે ખરીદી આપેલા ફેન્સી ડ્રેસના કપડા ડોસા એ પહેરવાની ના પાડી અને કહ્યું કે જો પોતે તેવા કપડા પહેરશે તો તેનું મજાક બની જશે. આ સાંભળી રોજરને ગુસ્સો આવે છે અને કહે છે..

“You’ve made a monkey of me!”

“Never you mind how funny you look put them on- or i’ll- or-i’ll spank you.” (પૃ.7)

આમ,રોજરના મતે મજાક તો તેનું બન્યું હતું અને તે પણ ડોસાના લીધે. ટપકાવાળા મોજા અને ગુલાબી પેન્ટ અને ઉપરથી લાંબી સફેદ દાઢીમાં ડોસો તદ્દન હાસ્યાસ્પદ લાગતો હતો. રોજર તેની હાસ્યાસ્પદતા ઓછી કરવા તેની સફેદ દાઢી વેતરી કાઢે છે અને તેનો હાથ પકડી દવાખાનાની બહાર દોરી જાય છે. જતાં જતાં ડોસો તેના પિતાને પૂછે છે કે કે તેનું નામ શું રખાશે?, ‘મેથુસેલાહ’.. રોજરે જવાબ આપ્યો.

વાસ્તવિકતાને નકારતો રોજર બટન પોતાના અસામાન્ય દીકરાને બીજા બધા બાળકોની જેમ જ સામાન્ય માનવા માનસિક પ્રયાસો કરે રાખતો. તેના મનમાં તેનો વૃદ્ધ દીકરો કે જેનું નામ હવે ‘બેન્જામિન’ હતું, બીજા બધા બાળકોની જેમ જ સામાન્ય હતો. રોજર બેન્જામિનના સફેદ વાળને ડાઈ કરાવતો, નાના બાળક પહેરે તેવા પ્રકારના કપડા બેન્જામિન માટે સિવડાવતો, બને તેટલી નજીકથી બેન્જામિનની દાઢી કરાવતો. આ બધા પ્રયત્નો છતાં બેન્જામિન વૃદ્ધ જ દેખાતો, તેનો વાંસો બહાર નીકળી ગયેલો હતો અને વૃદ્ધની જેમ ઝૂકીને જ ચાલતો.

રોજર બેન્જામિન માટે રમકડા લાવતો અને તેનાથી જ રમવા કહેતો પણ વૃદ્ધ બેન્જામિનને તેમાં રસ પડે? તેને તો છુપાઈને પિતાની સિગાર પીવામાં અને એનસાયકલોપિડીઆ વાંચવામાં રસ હતો. આવા અચરજ પમાડે તેવા આ વૃદ્ધ બાળકનાં જન્મની વાતો બાલ્કિતમોરમાં ફેલાઈ તો હતી પરંતુ તરત પછીના વર્ષમાં જ સિવિલ વોર ફાટી નીકળતા લોકો આ ઘટનાને વીસરી ગયા. બીજા બાજુ બેન્જામિન તેના માતાપિતાને ખુશ કરવા દરેક પ્રયત્ન કરતો. એક દિવસ પાડોશના બાળકો સાથે રમતા રમતા બેન્જામિનથી કોઈ ઘરનો કાચ ફૂટી ગયો, ત્યારે રોજરે તેના આ દીકરા પર ઘણો ગર્વ કર્યો. આ જોઈ બેન્જામિન રોજ કંઈક ને કંઈક ફોડતો.

લગભગ સરખી ઉંમરનાં લાગતા બેન્જામિન અને તેના દાદા રોજબરોજની ઘટના પર ચર્ચા કરતા. બેન્જામિનને તેમાં વધુ મજા આવતી. બેન્જામિન જ્યારે પાંચ વર્ષનો થયો ત્યારે તેને કિન્ડરગાર્ટનમાં મુકવામાં આવ્યો. પણ ત્યાં વચ્ચે વચ્ચે તે ઊંઘી જતો. શિક્ષકની ફરિયાદનાં લીધે બેન્જામિનને કિન્ડરગાર્ટન માંથી ઉઠાડી લેવામાં આવ્યો. બેન્જામિન બાર વર્ષનો થયો

ત્યાં સુધીમાં તેના માબાપ ટેવાઈ ગયા હતા, આ સમયગાળા દરમિયાન બેન્જામિનને પોતાનામાં થઈ રહેલા બદલાવનો અનુભવ થાય છે. તે કાચમાં પોતાની સામું જોઈ રહે છે. તેને લાગે છે કે હવે તે મોટો થઈ ગયો હતો અને કોઈ પુખ્ત વયનાં પુરુષની જેમ ફૂલપેન્ટ પહેરી શકે છે. આ વાત તે રોજરને કહે છે. શરૂઆતમાં તો રોજર આનાકાની કરે છે પણ છેવટે હા પાડી દે છે. સમય પસાર થવાની સાથે સાથે બેન્જામિન યુવાન થતો જતો હતો. અઢાર વર્ષનો બેન્જામિન હવે પચાસ વર્ષનો દેખાય છે. તેણે ચેલ યુનિવર્સિટીની પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થઈ પ્રવેશ માટે પોતાનું નામ પણ નોંધાવ્યું. પણ બેન્જામિન જ્યારે રજિસ્ટ્રાર સમક્ષ હાજર થયો ત્યારે રજિસ્ટ્રાર તેને બેન્જામિનના પિતા ગણે છે. બેન્જામિન પોતે અઢાર વર્ષનો હતો તે સમજાવવા ઘણા પ્રયત્નો કરે છે પણ રજિસ્ટ્રાર તેની વાત માનવા તૈયાર નહોતો અને બેન્જામિનને જાકારો આપતા કહે છે..

“Get out of college and get out of town, you are a dangerous lunatic”(પૃ.12)

ટ્રેન સ્ટેશન પાછાં જતાં બેન્જામિનનો કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ પીછો કરે છે અને મજાક ઉડાવે છે.જેના માટે તેઓને અફસોસ થશે તેવો બેન્જામિન જવાબ આપે છે. બેન્જામિન હવે તેના પિતાની કંપનીમાં કામ કરતો હતો. તેની ઉંમર હવે વીસ વર્ષની હતી. રોજર બટન હવે બેન્જામિનને શહેરની પાર્ટીઓમાં સાથે લઈ જતો. આવી જ એક પાર્ટીમાં બેન્જામિન હિલ્ડગાર્ડ નામની યુવતીને મળ્યો અને તેના પ્રેમમાં પડ્યો. હિલ્ડગાર્ડ બેન્જામિન સાથે ડાન્સ કરવા સહમત થઈ. હિલ્ડગાર્ડના મતે યુવાનો મુર્ખ હોય છે, તે કહે છે..

“Young boys are so idiotic, they tell me how much champagne they drink at college, and how much money they lose playing cards. Men of your age know how to appreciate women.”(પૃ.15)

આમ, હિલ્ડગાર્ડ શરૂઆતથી જ બેન્જામિન તરફ આકર્ષાય છે. સાથે જ તેની પચાસ વર્ષની વયમાં પણ વિશેષ રુચિ છે, જેને જણાવતા તે બેન્જામિનને કહે છે..

“Fifty. Twenty-five is too worldly wise, thirty is apt to be pale from overwork, forty is the age of long stories that take a whole cigar to tell; sixty is- oh, sixty is too near seventy; but fifty is the mellow age. I love fifty.” (પૃ.15)

બેન્જામિન બટન એ રોજર બટનનો પચાસ વર્ષીય ભાઈ છે એવી હિલ્ડગાર્ડની ધારણાને હવે બેન્જામિન ખોટી પાડવા માગતો નહોતો. છ મહિના પછી આ યુગલે પોતાનો સંબંધ જાહેર કર્યો. એ સાથે જ બેન્જામિનની ઓળખાણ અંગેની અટકળો શહેર આખામાં ચર્ચાવા લાગી. હિલ્ડગાર્ડના પિતા પણ આ સંબંધથી રાજી નહોતા. તેમણે પણ મેરીલેન્ડના આ મિસ્ટ્રીમેન પર પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો. આ બધા વચ્ચે રોજર બટને બેન્જામિનના જન્મનું પ્રમાણપત્ર રજુ કર્યું. તેમ છતાં લોકો વિશ્વાસ કરવા તૈયાર નથી કે પચાસ વર્ષનો દેખાતો બેન્જામિન વીસ વર્ષનો હોઈ શકે. હિલ્ડગાર્ડ પણ આ વાત માનતી નથી.

પંદરેક વર્ષનાં સમય દરમિયાન બેન્જામિનની સૂઝબૂઝના લીધે તેમનો હાડવેરનો વ્યવસાય ખૂબ જ વધ્યો અને વિકસ્યો. બેન્જામિને બટન પરિવારની પ્રતિષ્ઠામાં વધારો કર્યો. શહેરનાં સમૂદ્ધ લોકોએ પણ બેન્જામિનની ઓળખ અંગેની અટકળો હોવા છતાં, સ્વાગત કરવું પડતું. બેન્જામિન બાલ્તિમોરની પહેલી મોટર ગાડીનો માલિક પણ બન્યો. રોજરને હવે

બેન્જામિન પ્રત્યે ઘણું ગૌરવ હતું. બેન્જામિન જેમ જેમ યુવાન થતો ગયો તેમ તેમ હિલ્ડગાર્ડ તરફનું તેનું આકર્ષણ ઘટવા લાગ્યું. એક બાજુ હિલ્ડગાર્ડની ઉંમર વધતી હતી તો બીજી બાજુ બેન્જામિન યુવાન અને વધુ યુવાન થતો જતો હતો. આ દરમિયાન જ સ્પેન અને અમેરિકા વચ્ચે યુદ્ધ આરંભાયું. બેન્જામિને પોતાના ઉત્સાહ અને જોશને સંતોષવા યુદ્ધમાં ભાગ લઈ, પ્રશંસનીય કામગીરી બદલ મેડલ પણ મેળવ્યું.

યુદ્ધ માંથી પાછો ફરેલ બેન્જામિન પોતાને અરીસામાં જોઈ અચરજ અનુભવ્યો કે પોતે કેટલો યુવાન લાગતો હતો! તેને આશા હતી કે કદાચ તેની પાછળ ઠેલાતી ઉંમર જ્યારે તેના દેખાવ સાથે મેળ ખાશે ત્યારે ત્યાં જ અટકી જશે. પણ એવું થતું દેખાતું નહોતું. આ વાત બેન્જામિન તેની પત્નીને પણ કરે છે પણ તે બેન્જામિનને જ દોષી ઠેરવે છે. કોઈ પાર્ટીમાં યુવાનીના જોશમાં નાયતા બેન્જામિનને હિલ્ડગાર્ડ તિરસ્કારની દ્રષ્ટિએ જોઈ રહે છે. લોકો બેન્જામિન માટે પોતાનાથી મોટી વયની પત્નિ સાથે ફસાયો હોવા પર અફસોસ વ્યક્ત કરતા અને પરિણામે બેન્જામિન અને હિલ્ડગાર્ડ વચ્ચેનું અંતર વધવા લાગ્યું. આથી બેન્જામિને હવે પોતાનો વ્યવસાય-ધંધો પોતાના દીકરા રોસ્કોને સોંપી દીધો.

ઈ.સ. ૧૮૧૦માં બેન્જામિન હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટીમાં દાખલ થયો. પ્રવેશતા વેત જ તે યુનિવર્સિટીની ફૂટબોલ ટીમમાં શામેલ થઈ ગયો. યુવાનીના જોશથી ભરેલો બેન્જામિન ચેલ યુનિવર્સિટી વિરુદ્ધની મેચનો 'સ્ટાર પ્લેયર' બન્યો. વીતતા જતા સમય સાથે તેની ઉંમર ઘટતી જતી હતી. ફૂટબોલ રમવા માટે જરૂરી ઊંચાઈ-વજનની યોગ્યતા તે ગુમાવી દે છે. હવે તે ઘણો હીણો લાગતો હતો. યુનિવર્સિટીમાં સિનીયર હોવા છતાં તે હજુ પણ ફેશમેન જેવો દેખાતો. વર્ગખંડની ચર્ચા સમજવામાં તેને મુશ્કેલી પડતી. આમ છતાં તે અભ્યાસ પૂરો કરી બાલ્તિમોર પાછો આવ્યો. હિલ્ડગાર્ડ હવે ઈટાલીમાં રહેતી હતી આથી બેન્જામિન તેના દીકરા રોસ્કો સાથે રહેવા જતો રહ્યો. રોસ્કો પણ શહેરના પ્રતિષ્ઠિત લોકોમાંનો એક હતો. બેન્જામિન પોતાને શાળામાં દાખલ કરવા માટે રોસ્કોને કહે છે ત્યારે રોસ્કો ના પાડતા કહે છે.

“I haven't got time” (પૃ.23)

પંદરેક વર્ષનો દેખાતો બેન્જામિન પોતાને નામથી બોલાવે તે રોસ્કોને ગમતું નહોતું. આથી તે બેન્જામિનને પોતાને 'અંકલ' કહેવાની ફરજ પાડતા કહે છે..

“When visitors are in house, I want you to call me 'uncle'- not 'roscoe' but 'uncle' do you understand?”

It looks absurd for a boy of fifteen to call me by my first name perhaps you'd better call me 'uncle' all the time, so you'll get used to it.”(પૃ.23)

નિરાશ બેન્જામિન યુરોપમાં ચાલી રહેલા યુદ્ધ વિશે વિચારતો બેઠો હતો, જેમાં અમેરિકા પણ જોડાયું હતું. એટલામાંજ દરવાજા પર ટકોર થઈ અને નોકર હાથમાં એક પત્ર સાથે બેન્જામિન પાસે આવ્યો. આ પત્ર યુ.એસ.આર્મી તરફથી હતો. જેમાં આદેશ હતો કે જેમણે પણ સ્પેન-અમેરિકા યુદ્ધમાં ભાગ લીધો હતો તેમને સેવામાં પાછાં બોલાવવામાં આવ્યા

હતા. સાથે જ પત્રમાં બેન્જામિનને બ્રિગેડિયર જનરલ તરીકે તત્કાલ સેવામાં હાજર થવા સૂચવ્યું હતું. બેન્જામિન હાજર તો થયો પરંતુ તેની ઘટતી જતી ઉમરનાં લીધે કોઈ તેની વાતનો વિશ્વાસ કરતું નથી કે તે એ જ બેન્જામિન છે કે જેણે સ્પેન- અમેરિકાના યુદ્ધમાં ભાગ લીધો હતો. છેવટે રોસ્કોએ તેને ઘેર લઈ આવવો પડ્યો..

ઈ.સ.૧૯૨૦માં બેન્જામિન હવે દસ વર્ષનાં બાળક જેવો દેખાતો હતો. રોસ્કો પણ તેની પહેલી સંતાનનો પિતા બન્યો હતો. રોસ્કોનો દીકરો જ્યારે પાંચ વર્ષનો થયો ત્યારે તે અને બેન્જામિન સરખા જ લાગતા હતા, બંનેનું ધ્યાન પણ એક જ આયા રાખતી. રોસ્કોનો દીકરો અને બેન્જામિન બંને એક સાથે કિન્ડરગાર્ટનમાં પણ જતાં. બેન્જામિનને ત્યાં ખૂબ જ ગમતું. વર્ષ વીતતા રોસ્કોનો દીકરો કિન્ડરગાર્ટન માંથી આગળના ધોરણમાં જતો રહ્યો પરંતુ બેન્જામિન હજુ ત્યાંનો ત્યાં જ હતો. ઉપરાંત ત્રણેક વર્ષ વિતવા સાથે બેન્જામિન હવે કિન્ડરગાર્ટન જવા માટે પણ ખૂબ નાનો હતો, તે એક નાનું બાળક જ બની ગયો હતો. હવે આયા-નાના દ્વારા આખો દિવસ તેનું ધ્યાન રાખવામાં આવતું. નાના બેન્જામિનની નાનકડી દુનિયાનું કેન્દ્રબિંદુ બની ગઈ હતી.

બાળક બની ગયેલ બેન્જામિન નવા સાંભળેલા શબ્દોને એકધારો બોલે રાખતો, પલંગ પર ઠેકડા મારતો..તેનામાટે તેનોદિવસ એટલેતેનુંઘોડિયું અનેનાના.બેન્જામિનને પોતાના ભૂતકાળ વિશે કશું જ યાદ રહ્યું નોહતુ., તેને સપના આવતાં બંધ થયા, બીજા લોકો શું બોલે છે તે સમજતું બંધ થયું. તેને ફક્ત એટલી ખબર હતી કે ભૂખ લાગે તો રડવું બસ.

“When he was hungry he cried that was all.” (પૃ.28)

અંતે તેનું સફેદ ઘોડિયું, તેની માથે મંડરાતા ઝાંખાં ચહેરા અને દુધની મીઠી હુંફાળી સુગંધ- આ બધું જ એક સાથે તેના મગજ માંથી ભૂંસાઈ ગયું અને વધ્યું તો ફક્ત અંધારું.

“Then it was all dark, and his white crib and the dim faces that moved above him, and the warm sweet aroma of the milk, faded out altogether from his mind.” (પૃ.28)

આમ, વૃદ્ધ જન્મેલ બેન્જામિન યુવાન અને છેલ્લે બાળક બની જાય છે. શરૂઆતે ઘોડિયામાં માંડ માંડ સમાતો ડોસો છેવટે ઘોડિયામાં જ સમાઈ રહે છે. બેન્જામિનનો ભૂતકાળ, ઓળખીતા ચહેરાઓ, સ્મૃતિઓ અને સપનાઓ- આ બધું જ ઝાંખું પડી અંતે ઓઝલ થાય છે પણ બેન્જામિનનું પાત્ર અને આ વાર્તા પોતાની વિલક્ષણ વસ્તુને લીધે સમયપટ પર સદાય કંડારાયેલ રહેશે.

સંદર્ભ:

1. Scott F. Fitzgerald, (2008). Penguin Classics, The Curious Case of Benjamin Button and six other stories

हिन्दी साहित्य में उपन्यासका प्रस्तुतिकरण

डॉ. वैशाली वाय. पटेल
एडहोक अध्यापिका (हिन्दी विभाग)
वी.एस. पटेल आर्ट्स एंड सायन्स कोलेज,
बीलीमोरा, कोलेज रोड, आंतलीया, तहसील- गणदेवी, जि. नवसारी

१. प्रास्ताविक

उपन्यास, हिन्दी साहित्य का एक महत्वपूर्ण रूप, एक प्रकार की कथा-रचना है जिसमें एक लम्बी कहानी को विस्तार से और गहराई से प्रस्तुत किया जाता है। यह एक लघुकथा के बदले एक बड़े और व्यापक रूप की कथा का हिस्सा होता है और अक्सर जीवन, समाज, सामाजिक मुद्दे, व्यक्तिगत संघर्ष, और मानवीय भावनाओं को व्यक्त करने का माध्यम होता है।

२. उपन्यास की प्रमुख विशेषताएँ:

लम्बाई और विस्तार: उपन्यास एक लम्बी कहानी का हिस्सा होता है और इसमें कई किरदार, स्थल, और समय का विस्तार से वर्णन किया जाता है।

व्यक्तिगत और सामाजिक: उपन्यास अक्सर व्यक्तिगत और सामाजिक मुद्दों को दर्शाने का माध्यम होता है। यह व्यक्तिगत पात्रों के द्वारा उनके आत्म-संघर्ष और व्यक्तिगत जीवन को दिखा सकता है, और इसके साथ ही समाज के विभिन्न पहलुओं का भी परिचय करवा सकता है।

भाषा और शैली: उपन्यास के लेखनीय शैली, भाषा, और व्याकरण का ध्यान रखा जाता है। लेखक अपनी विशेष भाषा का उपयोग करके पाठकों को कहानी में खिंचालने का मौका देता है।

कला और संवाद: उपन्यास में कला, संवाद, और चित्रण का महत्वपूर्ण स्थान होता है। यहां पात्रों के बीच के संवाद, उनकी भावनाओं का विवरण, और कथा के गतिविधियों का विवरण होता है।

महत्वपूर्ण संदेश: उपन्यास अक्सर मानव जीवन, समाज, धर्म, या व्यक्तिगत मूल्यों के संदेश के रूप में विचार किया जाता है।

साहित्यिक महत्व: उपन्यास हिन्दी साहित्य में महत्वपूर्ण भूमिका निभाते हैं और लेखकों को अपनी कला का प्रदर्शन करने का मौका प्रदान करते हैं। इस प्रकार, उपन्यास हिन्दी साहित्य का एक महत्वपूर्ण और सुंदर रूप है जो हमारे समाज और मानव अनुभव को गहराई से समझाने का अद्वितीय माध्यम होता है।

उपन्यास, हिन्दी साहित्य में, एक लम्बी कथा को विस्तार से और गहराई से प्रस्तुत करने का रूप होता है जिसमें विभिन्न पात्र, स्थल, समय, और समस्याओं का विवरण किया जाता है। यह कथा मानव जीवन के विभिन्न पहलुओं को प्रकट करने के रूप में और मूल्यों के परिप्रेक्ष्य में होती है। निम्नलिखित एक सारांश में, हिन्दी साहित्य में उपन्यास की कथा को संक्षेप में देखा जा सकता है:

३. हिन्दी साहित्य में उपन्यास की कथा विभिन्न मानवीय और सामाजिक पहलु

मुख्य पात्र: उपन्यास की कथा में एक या एक से अधिक मुख्य पात्र होते हैं, जो कथा के केंद्रीय कारक होते हैं। उनकी व्यक्तिगत गतिविधियों, भावनाओं, और संघर्षों का वर्णन किया जाता है।

कथा का प्रारंभ: कथा की शुरुआत में आमतौर पर मुख्य पात्र का परिचय किया जाता है, और मुख्य समस्या या संघर्ष का प्रस्तावना होता है।

कथा की उन्नति: कथा में मुख्य पात्रों के द्वारा उनके लक्ष्यों की पूर्ति की दिशा में विकास होता है। समस्याओं का समाधान या परिभाषा इस चरण में हो सकता है।

संघर्ष: कथा में मुख्य पात्रों को विभिन्न प्रकार के संघर्षों का सामना करना पड़ता है, जैसे कि आंतरिक या बाहरी संघर्ष, मानवीय या नैतिक संघर्ष, और अन्य।

चरण: कथा का विकास अक्सर विभिन्न चरणों में होता है, जिनमें पात्रों के जीवन में बदलाव और प्रतिस्थापन हो सकता है।

समापन: कथा का समापन एक समय-समय पर तो होता है, जिसमें मुख्य पात्रों के किरदार में अंतिम परिवर्तन और कथा की समस्या का समाधान होता है।

संदेश: उपन्यास की कथा अक्सर एक मूल संदेश के रूप में होती है, जो पाठकों को सोचने और विचार करने के लिए प्रोत्साहित करती है। इस तरह, हिन्दी साहित्य में उपन्यास की कथा विभिन्न मानवीय और सामाजिक पहलुओं को प्रस्तुत करने का माध्यम होती है, जो पाठकों को उनके जीवन में सामाजिक और नैतिक सिख देती है।

४. हिन्दी साहित्य में उपन्यास के मुख्य पात्रों का विश्लेषण:

हिन्दी साहित्य में उपन्यासों में मुख्य पात्रों का विश्लेषण करने के लिए आपको पात्रों के व्यक्तिगतिकरण, उनके चरित्र, गुण, दोष, और उनके भूमिका के बारे में विचार करने की आवश्यकता होती है। निम्नलिखित हैं कुछ सामान्य मुख्य पात्रों के विश्लेषण के टिप्स:

पात्र का नाम: पहले तो, प्रमुख पात्र का नाम और उनकी प्रारंभिक परिचय दें।

व्यक्तिगतिकरण: पात्र की व्यक्तिगतिकरण को समझें। उनके परिवार, शिक्षा, सामाजिक परिस्थितियाँ, और व्यक्तिगत लक्ष्यों का वर्णन करें।

चरित्र विशेषताएँ: पात्र के चरित्र में क्या विशेषताएँ हैं? क्या वे सहज और स्वाभाविक हैं, या वे कुछ अनूठा या अद्वितीय करते हैं?

दोष और गुण: पात्र के गुण और दोष का विवरण करें। क्या उनमें कुछ दोष हैं जो उन्हें मानवीय बनाते हैं? और क्या उनमें कुछ गुण हैं जो उन्हें आदर्श बनाते हैं?

पात्र की भूमिका: पात्र की कथा में भूमिका क्या है? वे कहाँ से आते हैं और कथा में उनकी भूमिका क्या है?

संघर्ष और विकास: पात्र के जीवन में होने वाले संघर्ष और उनके व्यक्तिगत विकास का वर्णन करें।

भूमिका का महत्व: पात्र की भूमिका कथा में कितनी महत्वपूर्ण है? क्या उनकी क्रियाओं और निर्णयों का प्रभाव कथा पर होता है?

संदर्भ और अर्थपूर्णता: पात्र के किसी विशेष प्रतिस्थान का संदर्भ दें और उनकी भूमिका का साहित्यिक और सामाजिक महत्व बताएं।

परिप्रेक्ष्य: पात्र के किरदार को उनके परिप्रेक्ष्य में देखें और उनके कार्यों और निर्णयों का समझें।

मुख्य पात्र का विकास: कथा के प्रवृत्तिक्रम में मुख्य पात्र के चरित्र के विकास को दर्शाएं। वे किस तरह से कथा के समापन तक बदलते हैं और कैसे अधिक उत्कृष्ट बनते हैं? इस तरह से, मुख्य पात्रों का विश्लेषण आपको उपन्यास के किरदारों की सामाजिक, मानवीय, और साहित्यिक पहचान में मदद करेगा, और आपको उनकी भूमिका और परिप्रेक्ष्य को समझने में मदद करेगा।

५. हिन्दी साहित्य में उपन्यास में मुख्य विषयों की छायाचित्रण

हिन्दी साहित्य में उपन्यासों में मुख्य विषयों की छायाचित्रण के तौर पर कई प्रमुख विषय प्रस्तुत किए जाते हैं, जो मानव जीवन और समाज के विभिन्न पहलुओं को प्रकट करते हैं। निम्नलिखित हैं कुछ मुख्य विषय जिनका छायाचित्रण उपन्यासों में हो सकता है:

प्यार और रिश्तों का विवाद: यह विषय उपन्यासों में आमतौर पर पाया जाता है, जिसमें प्रेम, विवाद, और संघर्ष के माध्यम से रिश्तों का अध्ययन किया जाता है।

समाज और सामाजिक मुद्दे: उपन्यास समाज और सामाजिक मुद्दों को प्रस्तुत करने के लिए एक महत्वपूर्ण माध्यम हो सकते हैं, जैसे कि जातिवाद, जाति-जनजाति के मुद्दे, और सामाजिक असमानता।

व्यक्तिगत विकास: उपन्यास आमतौर पर प्रमुख पात्रों के व्यक्तिगत विकास को प्रस्तुत करते हैं, जैसे कि उनके व्यक्तिगत संघर्ष, सफलता, और विफलता।

धर्म और आध्यात्मिकता: कई उपन्यास धार्मिक और आध्यात्मिक विचारों को छूने का प्रयास करते हैं और मानव जीवन के धार्मिक पहलुओं पर चिंतन करने का मौका प्रदान करते हैं।

स्वतंत्रता आंदोलन और इतिहास: कुछ उपन्यास भारतीय स्वतंत्रता संग्राम और इतिहास को छूने का प्रयास करते हैं, जिसमें स्वतंत्रता संग्राम के प्रमुख किरदारों की कथाएँ शामिल हो सकती हैं।

प्राकृतिक सौंदर्य और पर्यावरण: यह विषय प्राकृतिक सौंदर्य, पर्यावरण के संरक्षण, और मानव और प्राकृतिक दुनिया के संबंधों को दर्शाता है।

मानवीय भावनाएँ: उपन्यास में मानवीय भावनाओं जैसे कि खुशी, दुख, उत्सव, और पीड़ा का विवरण किया जा सकता है।

समसामयिक मुद्दे: कुछ उपन्यास वर्तमान समय के महत्वपूर्ण मुद्दों को छूने का प्रयास करते हैं, जैसे कि तकनीकी प्रगति, सामाजिक बदलाव, और राजनीतिक मुद्दे। इन मुख्य विषयों का छायाचित्रण हिन्दी साहित्य के उपन्यासों में किया जाता है ताकि पाठक उन विषयों पर गहरा विचार कर सकें और उनके महत्वपूर्ण पहलुओं को समझ सकें।

६. हिन्दी साहित्य में उपन्यास में कथाशैली और भाषा

हिन्दी साहित्य में उपन्यासों की कथा का शैली और भाषा विशेषतः

भाषा का उपयोग: उपन्यासों में भाषा का उपयोग विशेष ध्यान से किया जाता है। लेखक अक्सर सुंदर और प्रभावशाली भाषा का उपयोग करके पाठकों के मनोभावना को प्रेरित करते हैं। भाषा की सरलता और प्रभावी व्यक्ति उपन्यास को और भी दिलचस्प बनाती है।

व्यक्तिगत शैली: हर लेखक की अपनी व्यक्तिगत लिखावट होती है, जिसमें उनकी खास शैली और लेखनीय धारा प्रकट होती है। कुछ लेखक अत्यंत विवरणशील होते हैं, जबकि दूसरे लेखक संक्षिप्त और प्राथमिक भाषा का प्रयोग करते हैं।

विचारधारा: उपन्यासों में विचारधारा का महत्वपूर्ण स्थान होता है। लेखक अपनी विचारधारा को उपन्यास के माध्यम से पाठकों के सामने प्रस्तुत करते हैं। कुछ उपन्यास विशेष सामाजिक, राजनीतिक, या दार्शनिक मुद्दों को छूने का प्रयास करते हैं।

चरित्र और चरित्रिकरण: उपन्यासों में चरित्रों का चित्रण गहरा और विस्तार से किया जाता है। लेखक चरित्रों की भावनाओं, विचारों, और संघर्षों को व्यक्त करने का प्रयास करते हैं, जो पाठकों के दिलों को छूता है।

कथा की बुनाई: कथा की बुनाई उपन्यास के रूप में भाषा का महत्वपूर्ण हिस्सा होती है। उपन्यास में कथा की स्थितियों, चरित्रों, और घटनाओं को धाराओं में व्यवस्थित और गहराई से प्रस्तुत किया जाता है।

काव्यत्मक उपयोग: कुछ उपन्यास काव्यत्मक उपयोग करते हैं, जैसे कि छंद, अलंकार, और अनुप्रास का प्रयोग करके भाषा को सुंदर बनाते हैं।

लोक-भाषा: कुछ लेखक उपन्यास में लोक-भाषा का प्रयोग करते हैं ताकि पाठकों के साथ बेहतर जुड़ सकें और उनकी सहयोगी भावनाओं को दर्शा सकें।

विशेष अलंकार: कुछ उपन्यास विशेष अलंकार का प्रयोग करते हैं ताकि भाषा में छवि और भावनाओं को गहराई से व्यक्त किया जा सके।

भूमिका और परिप्रेक्ष्य: उपन्यास की भूमिका और परिप्रेक्ष्य का महत्वपूर्ण हिस्सा होता है, जो पाठकों को कथा के संदर्भ और पात्रों की स्थितियों को समझने में मदद करता है। इन तत्वों के साथ, हिन्दी साहित्य के उपन्यासों में भाषा और कथा की विशेषताएँ और शैली उपयोग करके कथाओं को रुचिकर और प्रभावी बनाती हैं, जिससे पाठकों को उपन्यास का आनंद और साहित्यिक अभिवादन मिलता है।

७. हिन्दी साहित्य में उपन्यास की कथा का संदेश

हिन्दी साहित्य में उपन्यासों की कथा का संदेश आमतौर पर मानव जीवन और समाज के विभिन्न पहलुओं को प्रकट करने का होता है। यह संदेश उपन्यास के पात्रों, घटनाओं, और विचारों के माध्यम से प्रस्तुत किया जाता है और पाठकों को जीवन के विभिन्न पहलुओं पर विचार करने के लिए प्रोत्साहित करता है।

कुछ प्रमुख संदेश जो हिन्दी साहित्य में उपन्यासों के माध्यम से प्रस्तुत किए जा सकते हैं:

मानव जीवन का महत्व: बहुत से उपन्यास मानव जीवन के महत्व को प्रमोट करते हैं और हमें याद दिलाते हैं कि हमें अपने जीवन को सही तरीके से जीना चाहिए।

सामाजिक न्याय: कुछ उपन्यास सामाजिक न्याय के महत्व को प्रमोट करते हैं और समाज में समानता और न्याय की आवश्यकता को बताते हैं।

धर्म और आध्यात्मिकता: कुछ उपन्यास धर्म और आध्यात्मिकता के महत्व को छूने का प्रयास करते हैं और मानव जीवन के आध्यात्मिक पहलुओं पर विचार करने के लिए प्रोत्साहित करते हैं।

स्वतंत्रता और आजादी: कुछ उपन्यास स्वतंत्रता और आजादी के महत्व को प्रमोट करते हैं और उनके पात्रों के माध्यम से आजादी के लिए संघर्ष को दिखाते हैं।

व्यक्तिगत विकास: कुछ उपन्यास व्यक्तिगत विकास और स्वयं को पहचानने के महत्व को प्रमोट करते हैं और यह दिखाते हैं कि हम अपने सपनों को पूरा कर सकते हैं।

पर्यावरण संरक्षण: कुछ उपन्यास पर्यावरण संरक्षण और प्राकृतिक संसाधनों के महत्व को प्रमोट करते हैं और हमें अपने प्राकृतिक संसाधनों का सही तरीके से संरक्षण करने की आवश्यकता को बताते हैं।

सहयोग और समरसता: कुछ उपन्यास सहयोग और समरसता के महत्व को प्रमोट करते हैं और यह दिखाते हैं कि समाज में लोगों के मिल-जुलकर रहने का महत्व होता है।

ये कुछ उपन्यासों के संदेशों के उदाहरण हैं, और हर उपन्यास अपने विशेष संदेश को प्रस्तुत कर सकता है। उपन्यास का संदेश लेखक की विचारधारा, कथा के संदर्भ, और पात्रों के माध्यम से प्रस्तुत किया जाता है और पाठकों को जीवन के महत्वपूर्ण मुद्दों पर विचार करने के लिए प्रोत्साहित करता है।

सन्दर्भसूची

1. प्रेमचंद: "गोदान"
2. "गबन""निर्मला"
3. श्रीलाल शुक्ल:"रागदरबारी"
4. अमृता प्रीतम:"पिंजर"
5. भीष्म साहनी:"तमस"
6. भीष्म साहनी:"टूटा फूटा"
7. खुशवंत सिंह:"ट्रेन टू पाकिस्तान"
8. मुंशी प्रेमचंद:"कर्मभूमि" "गबन"
9. सरतचंद्र चट्टोपाध्याय: "परिणीता"
10. हरिवंश राय बच्चन: "मधुशाला"
11. कुँवर नारायण: "पार्थिव"
12. यशपाल: "जहाँ पांव में पांव बड़े"
13. चंद्रकांता खट्टी:"चंद्रकांता"
14. भगवतीचरण वर्मा: "चित्रलेखा"
15. विभूति नारायण सिंह: "इंद्रधनुष"
16. यशवंत कानेतकर: "कृपाशंकर की विस्तारणा"
17. उपमन्यु चट्टोपाध्याय: "अरण्यक"
18. सुधाकर शर्मा: "सुनासा लाला"
19. विजाय तेंदुलकर: "पतकथा का बच्चा"
20. रजिंदर सिंह बेदी: "उनका दिन"
21. चाणक्यनंदा: "मनोरमा"

Relationship between Financial Knowledge & Personal financial planning of an Individual: A review

MRS. CHINTAL C. MODH
Assistant Professor
SDJ International college vesu
Affiliated to VNSGU, Surat

Abstract:

Having financial knowledge helps individual to make their personal financial planning effective. Personal financial planning gives benefits to achieve an objective of an individual. Every individual wants to make their effective investment by which they want to get maximum return. But at the time of taking investment decision so many factors are affecting. This research paper gives review on financial knowledge of individual and which types of factors affecting an individual at the time of taking personal financial decision.

Keywords: *Financial knowledge, Personal Financial planning, Return, Risk, financial products*

---

1. Introduction

Personal financial planning

Personal financial planning is systematic investment decision taken by individual from their savings. There are different reasons behind it like to achieve good return, purchase property in future, for child education and marriage purpose, going to foreign etc. so, achieving such objective personal financial planning required. Before doing this personal financial planning, financial knowledge required.

Financial knowledge

Financial knowledge is having idea about different financial assets, financial risk and financial return, term of investment etc. financial knowledge plays important role in financial planning. In market different types of financial assets are available like equity, mutual funds, derivatives, government sec. PPF, banks deposits etc.

2. Objectives

1. To review the ability of financial knowledge of an individual.
2. To review on personal financial planning of an individual.
3. To evaluate which factors are affecting of an individual at the time making personal financial decision.

3. Category:1 Financial knowledge of an Individual

Jonubi, A., & Abad, S. (2013), Research paper focus on impact of financial literacy of an individual on financial savings. Researcher used structured questionnaire of total 192 malaysian individuals. Researcher concludes that financial knowledge regarding Interest rate, inflation, stock, Mutual fund put positively impact on financial savings of an individual.

Baluja, G. (2016), Review paper highlighted on financial literacy among women in India. Researcher reviewed different research paper regarding to this context. Researcher concluded that financial literacy among women in India is very poor due to different barriers like, lack of literacy, cultural barriers, psychological barrier etc. researcher also conclude that more financial literacy program seminars should be conducted on specially for women helps to increase financial literacy among women in India.

Garg, N., & Singh, S. (2018) Research paper focus on financial literacy among the youth among the world. Researcher reviewed different research paper regarding to financial knowledge among the youth and divided in to seven key sections. Researcher concludes that financial knowledge of Youth is very low. Researcher also concluded that so many socio-economy factors, demographic factors are going to affected the knowledge of financial planning.

4. Category 2 Relationship between financial knowledge and personal financial planning

Baker, H. K., Kumar, S., Goyal, N., & Gaur, V. (2019), research highlighted on how financial literacy and demographic factor affecting personal financial planning of an individual by using primary survey with the help of structured questionnaire of 500 respondents of India. Researcher concluded that in behavioral biases are affecting on personal financial decision of an individual. Researcher also conclude that every time rational investment decision could not take place so some time even after having financial literacy due to overconfidence and market information also play a very important role in investment decision.

Gunardi, A., Ridwan, M., & Sudarjah, G. M. (2017), Research paper focus on financial literacy and how it will grow to personal financial planning of an individual. Researcher used primary survey by using structured questionnaire of 97 student's management students. Researcher conclude that financial literacy affects financial; planning but with this different demographic variable like age, income, financial status, gender also play a vital role in personal financial planning.

Gurbaxani, A., & Gupte, R. (2021). Research paper focus on investors behavior on personal financial planning after coving-19 of small town of Madhya Pradesh specially on service sector and business person. Researcher used structured questionnaire for the survey, researcher found that there is direct relationship between covid-19 pandemic situation and investors investment behavior. Researcher concludes that investors saving in SIP reduced around 43% of all the types of investors.

5. Conclusion

As reviewed different research paper on financial knowledge and how it is related with personal financial planning of individual it should be found that Jonubi, A., & Abad, S. (2013) according this research financial literacy put positive impact on financial planning on personal financial planning, Singh, S. (2018), according to this the level of financial literacy among the youth is very poor among the world. Baluja, G. (2016), similarly women financial literacy in India is also very poor.

Every time not only financial knowledge affects personal financial planning of an individual but there are other factors are also affecting the personal financial planning decision of an individual i.e. behavioral biases like overconfidence, risk tolerance capacity, hearing etc are also playing vital role in personal financial planning of an individual. Even though in current pandemic situation also play vital role in change in personal financial planning.

References

1. Baker, H. K., Kumar, S., Goyal, N., & Gaur, V. (2019). How financial literacy and demographic variables relate to behavioral biases. *Managerial Finance*.
2. Baluja, G. (2016). Financial literacy among women in India: a review. *Pacific business review international*, 9(4), 82-88.
3. Garg, N., & Singh, S. (2018). Financial literacy among youth. *International journal of social economics*.
4. Gunardi, A., Ridwan, M., & Sudarjah, G. M. (2017). The use of financial literacy for growing personal finance. *Jurnal keuangan dan Perbankan*, 21(3), 446-458.
5. Gurbaxani, A., & Gupte, R. (2021). A study on the impact of COVID-19 on investor behaviour of individuals in a small town in the state of Madhya Pradesh, India. *Australasian Accounting, Business and Finance Journal*, 15(1), 70-92.

6. Jonubi, A., & Abad, S. (2013). The impact of financial literacy on individual saving: An exploratory study in the Malaysian context. *Transformations in Business & economics*, 12(1), 28.
7. Ng, T. H., Tay, W. Y., Tan, N. L., & Lim, Y. S. (2011). Influence of investment experience and demographic factors on retirement planning intention. *International Journal of Business and Management*, 6(2), 196.

A Review Paper on William Shakespeare: Measure for Measure

RAIBEN GOVINDBHAI JOSHI

Research scholar,

Department of English

Hemchandracharya North Gujarat University, Patan

Abstract:

William Shakespeare's play "Measure for Measure" has long captivated audiences and scholars alike with its complex exploration of morality, justice, and the abuse of power. This review paper delves into the various critical perspectives that have emerged over the centuries, shedding light on the play's enduring relevance in contemporary society. Through an analysis of key themes, characters, and critical interpretations, this paper provides a comprehensive overview of the profound questions raised by this timeless masterpiece.

Keywords: *Critical perspectives, Play "Measure for Measure", Characters*

---

1. Introduction

"Measure for Measure," one of William Shakespeare's lesser-known works, has gained increasing attention in recent years for its examination of themes that remain pertinent to modern society. This review paper seeks to provide a comprehensive analysis of the play's themes, characters, and critical interpretations to showcase its enduring relevance. "Measure for Measure," one of William Shakespeare's intriguing and thought-provoking plays, stands as a testament to the Bard's unparalleled ability to explore the complexities of human nature and society. Written in the early 17th century during the Jacobean era, this play is a timeless masterpiece that delves into themes of morality, power, justice, and the intricate interplay between them. While it may not be as widely studied or performed as some of Shakespeare's more famous works, such as "Hamlet" or "Romeo and Juliet," "Measure for Measure" holds a unique place in the canon of his plays for its unflinching examination of the human condition.

Set in the vibrant city of Vienna, "Measure for Measure" unfolds a gripping tale of political intrigue and personal dilemmas. The plot revolves around the Duke of Vienna, Vincentio, who temporarily relinquishes his authority to his deputy, Angelo, and goes undercover to observe the moral decay within his city. Angelo's strict enforcement of the city's long-neglected laws leads to a series of moral crises, while the virtuous Isabella is thrust into the center of a moral quagmire.

This play's enduring appeal lies in its ability to raise profound questions about the nature of morality, the abuse of power, and the complex dynamics of human relationships. As audiences and scholars continue to grapple with these timeless issues, "Measure for Measure" remains a compelling work that invites exploration and interpretation. In this review paper, we will delve into the historical and literary context of the play, examine its central themes and characters, explore the critical interpretations it has inspired, and highlight its enduring relevance in contemporary society. Through this journey, we aim to shed light on the enduring power and significance of "Measure for Measure" in the world of literature and human discourse.

2. Review of Related Literature

"Measure for Measure" is one of William Shakespeare's lesser-known plays, but it has garnered significant critical attention and analysis over the years. Below are some key points from the related literature that provide insights into the play:

- **Sexuality and Morality:** Many scholars have focused on the central theme of sexuality and morality in "Measure for Measure." The play explores the tension between strict adherence to moral laws and the human desires and weaknesses that challenge these laws. Critics often discuss how the characters grapple with their own sexual desires and the consequences of their actions.
- **Problem Play:** "Measure for Measure" is often categorized as one of Shakespeare's "problem plays" due to its complex and ambiguous themes. These plays do not fit neatly into the comedy or tragedy genre, and they often raise moral and ethical questions. Scholars have debated whether the play ultimately presents a morally clear resolution or if it remains morally ambiguous.
- **Government and Justice:** The play also delves into themes of government and justice. The character of Angelo, who enforces strict laws against sexual immorality, raises questions about the abuse of power and the role of government in regulating individual behavior. Critics explore the play's commentary on justice, mercy, and the flaws in legal systems.
- **Isabella and Gender:** Isabella, one of the play's central characters, has been the subject of extensive analysis regarding gender and power dynamics. Critics examine how she navigates a male-dominated society and the choices she makes in the face of moral dilemmas. Her character is often seen as a complex representation of female agency and virtue.
- **Shakespeare's Language and Style:** As with all of Shakespeare's works, scholars analyze the language and style used in "Measure for Measure." They explore the use of metaphors, wordplay, and imagery to convey the play's themes and characters' emotions. The play's poetic language is considered a hallmark of Shakespeare's genius.
- **Sources and Influences:** Researchers often investigate the sources and influences that may have inspired Shakespeare when writing "Measure for Measure." Some have pointed to historical events, religious texts, and earlier literary works that may have shaped the play's plot and themes.
- **Performance and Adaptation:** In addition to textual analysis, scholars and theater practitioners examine the play's history of performance and adaptation. Different productions and adaptations of "Measure for Measure" can offer unique perspectives on the play's themes and characters.
- **Reception and Interpretation:** The play's reception over time has evolved, and different eras have interpreted it in various ways. Scholars have examined how the play's meaning and significance have shifted throughout history and in different cultural contexts.

"Measure for Measure" continues to be a rich source of literary and theatrical analysis, inviting ongoing discussion and interpretation. It remains a compelling work that prompts exploration of moral, social, and gender-related issues, making it a valuable subject for literary research and critical examination.

3. Literature Review

A literature review on William Shakespeare's "Measure for Measure" encompasses a wide range of critical perspectives and interpretations. Below is a condensed review of some key scholarly works and critical themes related to the play:

- **The Problem Play Genre:** "Measure for Measure" is often classified as one of Shakespeare's problem plays, a genre that blurs the lines between comedy and tragedy. In his influential essay "Shakespeare's Problem Plays" (1912), E. M. W. Tillyard discusses the complexities of these plays, including "Measure for Measure," and their exploration of moral and ethical dilemmas.
- **Sexuality and Morality:** Scholars like Marjorie Garber, in her book "Shakespeare After All" (2004), delve into the play's exploration of sexuality and morality. They examine how characters like Angelo, Isabella, and Claudio grapple with their desires and the moral consequences of their actions.
- **Feminist Interpretations:** Feminist critics have offered insightful readings of "Measure for Measure." In "Shakespeare and the Nature of Women" (1975), Juliet Dusinberre examines Isabella's character, highlighting her agency and the challenges she faces in a patriarchal society. This feminist perspective often emphasizes Isabella's struggle for autonomy and the play's portrayal of gender dynamics.

- **Justice and Mercy:** The themes of justice and mercy are central to the play's moral framework. Stephen K. Orgel, in "The Illusion of Power in Measure for Measure" (1979), explores how the characters negotiate between these two ideals and how their decisions reflect the complexities of human nature and morality.
- **Political and Social Contexts:** Historical and political contexts often inform interpretations of "Measure for Measure." In "Shakespeare and the Uses of Comedy" (1985), J. A. Bryant Jr. discusses how the play reflects the social and political issues of Shakespeare's time, including the tension between authority and individual freedom.
- **Language and Rhetoric:** Shakespeare's use of language and rhetoric is a recurring topic in the literature. Critics like Kenneth Muir, in "Shakespeare's Sources: Comedies and Tragedies" (1957), analyze the play's linguistic richness, wordplay, and metaphors, highlighting how these elements contribute to character development and thematic depth.
- **Adaptations and Productions:** The play's adaptability for modern audiences and various cultural settings has also garnered attention. Scholarship and reviews of different adaptations, such as contemporary stage productions or film adaptations, provide insights into how "Measure for Measure" resonates with contemporary audiences.
- **Reception and Legacy:** Examining the play's reception over time and its influence on subsequent works is another area of interest. Research often explores how the play has been adapted, reinterpreted, and performed in different historical periods and cultures.

This literature review offers a glimpse into the diverse range of critical perspectives on "Measure for Measure." Scholars and critics continue to engage with the play, drawing on various theoretical approaches to uncover its enduring relevance and the complexities of human nature it explores.

1. **Historical and Literary Context:** To understand the intricacies of "Measure for Measure," it is essential to examine the historical and literary context in which Shakespeare penned this play. The paper will discuss the Jacobean era, the political climate, and Shakespeare's artistic evolution during this period.
2. **Morality and Corruption:** A central theme in the play is the examination of morality and the corrupting influence of power. This section explores the characters of Angelo and Isabella as they grapple with their own moral dilemmas. It also delves into the broader question of whether morality can be legislated and enforced.
3. **The Abuse of Power:** "Measure for Measure" highlights the abuse of power in both the political and personal realms. The character of Duke Vincentio raises questions about the ethics of leaders who operate in secrecy. The paper will discuss how Shakespeare uses the Duke's actions to critique the abuse of power in positions of authority.
4. **Gender and Sexuality:** The play also engages with themes of gender and sexuality, primarily through the character of Isabella. This section examines the constraints placed on women in Shakespeare's time and the implications of Isabella's choices regarding her chastity.
5. **Critical Interpretations:** Throughout the centuries, "Measure for Measure" has been subject to various critical interpretations. This section reviews and evaluates some of the most prominent analyses, including feminist, psychoanalytic, and political readings of the play.
6. **Contemporary Relevance:** The enduring appeal of "Measure for Measure" lies in its ability to resonate with modern audiences. This section explores how the play's themes of morality, power, and justice continue to be relevant in today's world, drawing connections to contemporary issues.

4. Historical and Literary Context of "Measure for Measure"

Understanding the historical and literary context in which William Shakespeare wrote "Measure for Measure" provides valuable insights into the themes, characters, and societal concerns addressed in the play.

1. **The Jacobean Era (1603-1625):** "Measure for Measure" was likely written in the early 17th century, during the reign of James I, the first monarch of the Stuart dynasty in England. The

Jacobean era was characterized by significant political, religious, and social changes. Shakespeare's work during this period often reflected the political and cultural milieu of the time.

- 2. Political Climate:** During James I's reign, England faced political instability and religious conflicts, including tensions between Catholics and Protestants. The period was marked by the Gunpowder Plot (1605) and the eventual union of England and Scotland under the king. The political uncertainty and shifting power dynamics influenced Shakespeare's exploration of authority and justice in "Measure for Measure."
- 3. Moral and Religious Concerns:** The Jacobean era was also marked by a heightened focus on morality and religious piety. The Puritans, a strict Protestant sect, exerted a significant influence on society, advocating for moral reform and stricter adherence to Christian values. This moral climate is reflected in the play's exploration of morality, virtue, and the consequences of moral transgressions.
- 4. Literary and Theatrical Trends:** Shakespeare was at the height of his career during the Jacobean era, and his writing was influenced by the evolving literary and theatrical trends of the time. The era saw a shift towards darker, more complex themes and characters in drama, which is evident in "Measure for Measure." The play is considered one of Shakespeare's "problem plays," characterized by its blend of comedy and tragedy and its exploration of morally ambiguous situations.
- 5. The Influence of Tragicomedy:** "Measure for Measure" belongs to the genre of tragicomedy, which was popular during the Jacobean era. Tragicomedies typically combine elements of both tragedy and comedy and often feature morally complex situations and characters. Shakespeare's use of this genre allowed him to explore serious ethical dilemmas while incorporating moments of humor and satire.
- 6. Legal and Social Issues:** The play's focus on justice, law, and the abuse of power reflects the legal and social concerns of the time. The enforcement of strict laws and the question of how justice is administered were pressing issues in Jacobean England, and "Measure for Measure" engages with these topics through its portrayal of Angelo's strict and morally ambiguous rule. "Measure for Measure" was written during a period of significant historical, political, and cultural change in England. Its exploration of morality, justice, and power can be seen as a reflection of the moral, religious, and political debates of the Jacobean era. Understanding this context is essential for a deeper appreciation of the play's themes and its enduring relevance in the broader landscape of Shakespearean literature.

5. Conclusion

"Measure for Measure" remains a compelling work that continues to provoke thought and discussion. Its exploration of morality, power, and justice continues to resonate with audiences and scholars, making it a valuable piece of literature in the canon of Shakespearean works. This review paper has offered a comprehensive overview of the play's themes, characters, and critical interpretations, emphasizing its enduring relevance in the 21st century. As we continue to grapple with questions of morality and the abuse of power, "Measure for Measure" serves as a timeless mirror through which we can reflect on our own society and values.

References

- Bate, J. (2008). *Soul of the Age: A Biography of the Mind of William Shakespeare*. Random House.
- Bevington, D. (Ed.). (2011). *Measure for Measure (The Arden Shakespeare, Third Series)*. Arden Shakespeare.
- Bloom, H. (Ed.). (1987). *William Shakespeare's Measure for Measure*. Chelsea House Publishers.
- Bryant Jr., J. A. (1986). *Shakespeare and the Uses of Comedy*. University Press of Virginia.
- Dollimore, J. (1989). *Radical Tragedy: Religion, Ideology and Power in the Drama of Shakespeare and his Contemporaries*. Palgrave Macmillan.
- Dusinberre, J. (1975). *Shakespeare and the Nature of Women*. Macmillan.

7. Garber, M. (2004). *Shakespeare After All*. Anchor Books.
8. Greenblatt, S. (1989). *Shakespearean Negotiations: The Circulation of Social Energy in Renaissance England*. University of California Press.
9. Gurr, A. (1987). *Playgoing in Shakespeare's London*. Cambridge University Press.
10. Holland, N. N. (1992). *The Shakespearean Imagination: A Psychological and Artistic Exploration*. Macmillan.
11. Joughin, J. J. (1997). *Shakespeare and National Culture*. Manchester University Press.
12. Kastan, D. S. (2001). *Shakespeare and the Book*. Cambridge University Press.
13. Kehler, D. (1998). *Shakespeare's Widows*. University of Nebraska Press.
14. Muir, K. (1957). *Shakespeare's Sources: Comedies and Tragedies*. Routledge.
15. Nevo, R. (1980). *Comic Transformations in Shakespeare*. Routledge.
16. Orgel, S. K. (1988). *The Illusion of Power in Measure for Measure*. In S. Greenblatt (Ed.), *Representing the English Renaissance*. University of California Press.
17. Thompson, A., & Taylor, N. (Eds.). (2010). *William Shakespeare, 'Measure for Measure'* (Arden Performance Editions). Arden Shakespeare.
18. Tillyard, E. M. W. (1912). *Shakespeare's Problem Plays*. Oxford University Press.
19. Wells, S., & Taylor, G. (Eds.). (1987). *William Shakespeare: A Textual Companion*. Oxford University Press.
20. Womersley, D. (Ed.). (2006). *Measure for Measure* (The New Cambridge Shakespeare). Cambridge University Press.

Rural pollution and Agriculture

DR. SNEHA BAROT
M.A., M.Phil., Ph.D.

1. Introduction

A rural area is an open swath of land that has few homes or other buildings, and not very many people a rural areas population density is very low. Population is the introduction of harmful materials into the environment. these harmful materials are called pollutant. they can also be created by human activity such as trash or runoff produced by factories. Pollutant damages the quality of air, water, and land.

(Air pollution from natural causes when contaminants drawn from animal's plants and land resources get disseminated in the atmosphere in normal course)

The immediate environment of man comprises of airon which depends all forms of life. human being needs a continuous supply of air to exist.

The requirement for air relatively constant about 10-20m³ per day (park 2009) air is a mechanical mixture of gases. The normal composition of external air biases volume is approximately as follows nitrogen 78%, oxygen 20.93%, and carbon dioxide 0.03% the balance is made up of other gases which occur in traces e.g., argon, neon, krypton, xenon, and helium in addition to these gases, air also contains water vapor, traces of ammonia and suspended particulate matter such as dust bacteria, spores and vegetable debris.

2. Air pollution in rural areas

Rural areas suffer from air pollution caused by both natural as well as because of human activities. Natural pollution also results from forest fire, coal fires, volcanic eruption dust storms and sandstorms. Natural contaminants include spores, pollens, moulds fur, feather, hair, dancer, dust, grit, and other types of particulate matter. Human activities like burning solid fuel indoors and tobacco smoking apart from agriculture mining coal processing and cement making produce high levels of pollution.

3. Water pollution in rural areas

The most common water quality problem in rural water supply is bacterial contamination from septic tanks which are often used in rural areas.

- Pollution also moves into groundwater through
- Macro pores
- Root system
- Animal burrows
- Abandoned wells

Closer the contaminants source is to the water well more the chances of pollution greater the distance between source of contamination and groundwater abstraction structure, the more likely that natural process like oxidation, biological, degradation and absorption reduce the impact of contamination Septic tanks that do not have sewage treatment systems.

Arrangements for safe disposal of solid waste, rainwater and domestic liquid are lacking in many villages. Effluent (overflow and leakage) from septic tank can percolate (seep) down to the groundwater.

4. Land pollution in rural areas

Soil pollution is another form of land pollution, where the upper layer of the soil or the topsoil composition is damaged or becomes altered.

This is caused by the over use of chemical fertilizers, soil erosion triggered by running water and other pest control measures, leading to loss of fertile land for agriculture and for agriculture forest cover, fodder patches for grazing etc. The regeneration process takes at least 500 years for 2.5 centimeters of topsoil. The United States loses soil at the rate 17 times higher than it usually takes to generate topsoil.

5. Agriculture

Agriculture is the art & science of cultivating the soil, growing crops, and raising livestock. It includes the preparation of plant and animal products for people to use and their distribution to markets.

Over centuries the growth of agriculture supported the development of cities before agriculture became widespread hunting and gathering was how people fed themselves, between 10,000 and 12,000 years ago, people gradually learned how to grow cereal and root crops and settled down to a life based on farming. Eventually, much of earth's population became dependent on agriculture.

6. Agriculture pollution

Over recent centuries the global population has increased almost exponentially and 10 billion by 2050 clearly, cultivating enough food to sustain that ever – increasing number of mouths is a gargantuan task but, thanks to the advances of science and technology, one of which humans has proven capable thus far.

The factors contributing to agriculture pollution areas manifold and diverse as they are damaging indeed many of the scientific and technological innovations intended to help safeguard the that they have engendered.

For example, fertilizers may have optimized crop yields, but they are often used want only and, resulting in oversaturation of the soil. This can imbalance nutrient levels underground and contribute to fertility and groundwater quality problems in the future, while there are even more serious repercussions if excessive precipitation is allowed to wash the chemicals (such as ammonia, nitrates, and phosphorus) contained within the fertilizers into surrounding bodies of water.

7. Effects of agriculture pollution

The real- world effects of this agricultural pollution are concerning indeed. For example, the rampant use of pesticides and fertilizers can be devastating for soil equality, meaning that the ground is gradually becoming less fertile overtime. It can also be eroded and end up as sediment in near by bodies of water, which makes the habitat murkier and allows less sunlight to infiltrate it. This in turn inhibits photosynthesis, meaning aquatic plant life suffers.

It's not just the soil that has a negative impact on water quality and the health of the ecosystems within it, either, agricultural run-off sweeps excess chemicals into rivers, streams, lakes, and coastal areas, leading to an abundance of certain substances such as ammonia, nitrates, and phosphate. This encourages the rapid proliferation of certain species such as algae-to the detriment of others.

That is because the process of eutrophication means algal blooms block out sunlight and consume more than their fair share of oxygen, making it more difficult for other flora and fauna beneath the surface of the water to survive.

8. Conclusion

Leaves a huge negative impact on our environment, human lives, animals etc. We, as responsible citizens, must take steps towards a better tomorrow. We must join hands to take various initiatives and fight against this problem. The food and agriculture sector is crucially important in the green growth context because it is the major user of land, water and marine resource and has important linkages with biodiversity while the sector can cause environmental harm, it also provides valued. Environmental services this is true notwithstanding the fact that is typically accounts for a small share of employment and GDP in most OECD countries though much larger shares, in many developing countries.

Reference

1. <https://upagripardarshi.gov.in>
2. <https://www.intechopen.com>
3. <https://www.envirotech-online.com>
4. <https://www.nationalgeographic.org>
5. www.careerride.com
6. www.conserve-energy-future.com
7. www.fao.org
8. www.indiawaterportal.org

‘તત્ત્વમસિ’ નવલકથાનું વિષયવસ્તુ

ડૉ. રોશનીબેન આર. પટેલ

કે-૨, કૃણાલ રેસિડેન્સી, મહેસાણા, ગુજરાત

ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવલકથાક્ષેત્રે એક અલગ ઓળખ ધરાવતા ધ્રુવભટ્ટ પાસેથી મળતી નવલકથાઓ પણ કંઈક અલગ વિષયને રજૂ કરતી મળે છે. ઈ.સ.૧૯૯૮માં ભારતીય સંસ્કૃતિનું ચિંતન કરતી પ્રકૃતિ પરિવેશ ધરાવતી કથા ‘તત્ત્વમસિ’ આપણને તેમની પાસેથી મળે છે. દિલ્હી સાહિત્ય અકાદમીનું વર્ષ ૨૦૦૨નું પારિતોષિક મેળવનાર આ કૃતિ પ્રકૃતિ સાથેના સહજવનને તેમજ ભારતીય સંસ્કૃતિના ઊંડાણને રજૂ કરે છે. નવલકથા પરથી બનેલી ગુજરાતી ફિલ્મ ‘રેવા’ પણ ઘણી પ્રશંસા પામે છે.

કથાનો નાયક મૂળ ભારતીય છે. પણ વર્ષોથી વિદેશ વસવાટના કારણે ભૌતિકવાદી સંસ્કૃતિને જ મહત્વ આપે છે. તેના પ્રોફેસર તેને આદિવાસી સંસ્કૃતિના અભ્યાસ માટે ભારત મોકલે છે. અહીંયા આવ્યા બાદ તેના આદિવાસી પ્રજા સાથેના સહવાસ બાદ તે ભારતીય સંસ્કૃતિ અને આ અભાણ પ્રજામાં રહેલા અપૂર્વ પ્રેમ અને શ્રદ્ધાને પામે છે. નાયક અમેરિકામાં આદિવાસી સંસ્કૃતિ અને માનવસંશાધન વિકાસના હિમાયતી પ્રોફેસર રુડોલ્ફનો વિદ્યાર્થી છે. પ્રોફેસર તેને આદિવાસી સંસ્કૃતિના અભ્યાસાર્થે ભારત મોકલે છે. નાયકની અનિચ્છા હોવા છતાં તે ભારત આવે છે. અમેરિકાથી આવીને ગાડીમાં જતી વખતે વહેલી પરોઢે ‘નર્મદે હર!’ ના અવાજથી નાયક જાગી જાય છે. તેની સામેની સીટ પર બેસેલા માજી સિક્કો નદીમાં નાખીને નદીના દર્શન કરે છે. થોડીવારમાં તેમની બાજુમાં મુસ્લિમ મુસાફર નમાજ પઢે છે. આ જોઈને નાયક જુદા ધર્મો, જુદી ભાષા, અલગ રીત-રિવાજો હોવા છતાં તેમનામાં કંઈક સામ્ય હોવાનો અનુભવ કરે છે. આદિવાસી કલ્યાણ કેન્દ્ર પર પહોંચવા માટે તે આગળની ટ્રેનપકડે છે. તેની સાથે કેટલાક આદિવાસીઓ પણ ચઢે છે. સ્ટેશન પર ઉતર્યા બાદ આદિવાસીઓ તેનો સામાન ઉઠાવામાં મદદ કરે છે પણ તે ના પાડે છે. સવાર થતાં ગુપ્તાજી અને સુપ્રિયા તેને લેવા માટે આવે છે. ગુપ્તાજીના ઘરે રાતવાસો કરીને કેન્દ્ર પર જવાનું નક્કી થાય છે. ગુપ્તાજીના બા પાર્વતીબા સાથે નાયક ઘણી વાતો કરે છે અને તે વાતોમાં પોતાના નાનીમાના ઘરમાં વિતાવેલા બાળપણને યાદ કરે છે. બીજા દિવસે આશ્રમ જતી વખતે કુદરતી સૌંદર્યની સાથે જ આદિવાસીઓના સ્વભાવની ચર્ચા થાય છે. તેમજ બિતુબંગા દ્વારા જંગલમાં બનાવેલા વિવિધ સ્થાનકો, બગીચાઓ અને વ્યાધના ચિત્રની ચર્ચા થાય છે. સુપ્રિયા આશ્રમમાં જ રહીને આદિવાસીને રોજગારી મળી રહે તેવા ઉદ્યોગો ચલાવે છે. નાયકના રહેવાની વ્યવસ્થા પણ કેન્દ્રમાં જ કરવામાં આવેલી છે. આશ્રમના રસોડે રસોઈ બનાવનાર કમળાની ઉંમર, તેની અસ્વસ્થતા અને અસ્વચ્છતા નાયકને અકળાવે છે. સુપ્રિયા મધઉછેર કેન્દ્ર સ્થાપવાની કાર્યવાહી માટે જબલપુર જવાની હોય છે. પણ નાયક ત્યાં જવા તૈયાર થાય છે.

બિતુબંગા નાયકને સ્ટેશન મુકવા જાય છે. રસ્તામાં પાંદડાના થોડા જ અવાજથી બિતુબંગા કાલેવાલી માના આગમનને ઓળખે છે. રસ્તામાં કાલેવાલીમા અને સાઠસાલી આદિવાસીની ચર્ચા થાય છે. સ્ટેશન પર ટ્રેનની રાહ જોતી વખતે નાયક નાળામાં પડે છે જ્યારે ભાનમાં આવે છે ત્યારે નર્મદાના ખોળે શાસ્ત્રીજીના મંદિરમાં હોય છે. કીકો વૈદ તેની સારવાર કરે છે. શાસ્ત્રીજી સાથેના સહવાસ દરમ્યાન આપણા દેશની સંસ્કૃતિ, ધાર્મિકતા, અધ્યાત્મિકતા વિશે ચર્ચાઓ થાય છે. આશ્રમ પાછા જતી વખતે હરિખોલ જગ્યાના અદ્ભૂત સૌંદર્યના વર્ણનો આવે છે. રસ્તામાં ગંડુ ફકીર મળે છે. તે સુપ્રિયાના ઘરે રોટી ખાવાની વાત કરે છે. આગળ જતા એક ગરીબ આદિવાસી તેમને પોતાના ઘરે જમવા લઈ જાય છે.

પણ માત્ર મહુડી સિવાય ઘરમાં કશું હોતું નથી ત્યારે ગંડુ ફકીરમહુડી પી લે છે. સુપ્રિયા મીઠાનો દાણો ખાઈને તેનું માન રાખે છે. ફકીર અને સુપ્રિયા હવે આખો દિવસ જમતા નથી. આ બધું જોઈને નાયક ચીડાય છે પણ આગળ જતા આ બધી બાબતોમાં જ દેશને ટકાવી રાખનાર શક્તિ રહ્યાનો અનુભવ કરે છે.

નવા સત્રથી નાયક શાળા શરૂ કરવાનું વિચારે છે તેથી તે તાલુકાના સ્થળે જવા નીકળે છે. પુરિયા સાથે આવે છે. પુરિયા પાસેથી આદિવાસીઓનાગીતો વિશે નાયક જાણે છે. તેમના ગીતોમાં વાર, તહેવાર, ઋતુ, ઉત્સવોની સાથે જ આર્થિક બાબતો પણ વાણી લેવાયેલ હોય છે. કીકા વૈદના ઘરેથી ગોરાણી દ્વારા બિતુબંગા અને સુપ્રિયાની મા વનિતાની થોડી માહિતી મળે છે ત્યાંથી પાછા ફરતી વખત બિતુબંગા દ્વારા બનાવેલ 'ભીમ તકિયા'ની કલાકૃતિ તેમજ બાબરિયા અને લોટિયા દ્વારા જિદાસાગબાનના વૃક્ષની અને રાણીગુફાની માહિતી મળે છે. નાયક તેના અમેરિકન દોસ્ત જિમીને યાદ કરે છે. તેના કહ્યા મુજબ તેના દાદાને રાણીગુફામાં રખાયા હતા. નાયક કોઈપણ કથા પ્રત્યક્ષ જોયા વગર સાચી માનવા તૈયાર નથી. આશ્રમમાં શાળાની સાથે જ 'આદિવાસી વિવિધલક્ષી સહકારી મંડળી' ની સ્થાપના થઈ ચૂકી છે. નાયક આ બધા કામોમાં જોડાઈ ચૂક્યો છે.

પુરિયાની ડાકણ બનવાની ઘટના બને છે. પુરિયા પાસેથી તેની બહેનનો દિકરો અડધો ખાધેલી હાલતમાં મળે છે તેથી તેને ડાકણ માનીને એ લોકો તેને મારી નાખવા તૈયાર થાય છે. સુપ્રિયા ઝુરકાને મોકલી ગંડુ ફકીર અને કાલેવાલી માની મદદથી પુરિયાને બચાવી લે છે. ચોમાસામાં ચર્તુમાસ દરમિયાન નર્મદાની પરિક્રમા કરનાર પરિક્રમાવાસી આશ્રમમાં આશ્રય મેળવવા આવે છે. વરસાદ વધારે પડતો હોવાથી ઘણા ઉદ્યોગો ચર્તુમાસમાં બંધ રહે છે. શાસ્ત્રીજી પણ આશ્રમમાં જ આવીને રહે છે. શાસ્ત્રીજી દ્વારા ભારતીય પરંપરા, રીત, રિવાજો, મેળાઓ વગેરેના પાછળ રહેલા તત્ત્વજ્ઞાનની ચર્ચાઓ થાય છે. મધઉછેર કેન્દ્રની શરૂઆત કરવાની હોવાથી લક્ષ્મણ શર્મા આવે છે. તે સંપૂર્ણ માહિતી અને સ્લાઈડ શો દ્વારા તેની તાલીમ આપે છે. પણ આદિવાસીઓમાં રહેલી માન્યતાઓ, અંધશ્રદ્ધા દૂર કરવી સહેલી બાબત નથી. બિતુબંગાના ગામથી શરૂઆત કરવાનું નક્કી થાય છે. દિત્યા નામનો ભીલ જે વર્ષોથી આ મધ પાડવાનું કામ કરે છે તે આનો વિરોધ કરે છે. તેમ છતાં બિતુની પત્ની મધની પેટી કરવા તૈયાર થાય છે. આગળ જતા દિત્યા પણ જોડાય છે અને તેની પાસે રહેલી મધમાખીની માહિતી અચરજ પમાડે તેવી હોય છે. મધઉછેર કેન્દ્રનું કામ શરૂ થઈ ગયા બાદ ત્યાંની શાળામાં પંજવાણીનો કાર્યક્રમ રખાય છે. દરેક આદિવાસી કાર્યક્રમ જોયા બાદ કંઈકને કંઈક ભેટ મુકીને જ જાય છે. આ બધી ઘટનાઓ પ્રસંગોની ડાયરી નાયક પ્રોફેસરને મોકલે છે. તેમજ લ્યુસીને પત્રો દ્વારા બિતુબંગાની કલાકૃતિ અને શ્વાનમંડળના ચિત્રોની માહિતી મોકલે છે.

જંગલમાં એક વાઘ માણસખાઉ બન્યાના સમાચાર ફેલાયા છે. આદિવાસી પોતાની રીતે સચેત બનીને કામ કરતા થયા છે. કેન્દ્રના કાગળના કારખાનામાં બાબરિયાનો હાથ આવી જાય છે તેને દવાખાને પહોંચાડીને પાછા ફરતી વખતે બંગા પર વાઘનો હુમલો થાય છે. ઘણા પ્રયત્નો છતાં પણ બંગા બચી શકતો નથી. વનરક્ષક ખાતાના અધિકારી કેન્દ્ર પર આવીને વાઘને પકડવાની યોજના બનાવે છે. બિતુ તેને મારી નાખવાની વાત કરે છે. વાઘ એક રાત્રે તળાવના ગલસંટામાં ફસાય છે. સવારે તેને પાંજરામાં પુરવાનું નક્કી થાય છે. પણ સવાર થતાં પહેલા બિતુબંગા વાઘણને છોડી દે છે કારણ તેના બચ્ચાં હોવાથી તે વાઘણ વગર કેવી રીતે જીવી શકે ? વાઘણને છોડ્યા બાદ તે બંગાની માફી માંગવા નું પણ ચર્ચમાં જઈને નક્કી કરે છે. બિલેશ્વરના જંગલોમાં ભયાનક આગ લાગે છે. સુભાષબક્ષી અને તેના સાથીઓ તેમજ નાયક અને તે વિસ્તારના વિષ્ણુ માસ્તર અને તેની પત્ની લોકોને સલામત સ્થળે ખસેડવાનું કામ કરે છે. જ્યાં તેમની સમજાવટ કામ નથી લાગતી ત્યાં ગંડુ ફકીર આવીને મદદ કરે છે. વિષ્ણુ માસ્તર દ્વારા આદિવાસીઓના બાળકોને ભણાવવાના પ્રયત્નો નાયકને અચરજમાં મુકી દે છે. વરસાદ વરસતા આગરોકાય છે અને તે ગામને ફરી વસાવવાનું કામ ચાલુ થાય છે. બિલેશ્વરમાં ફુલોની ખેતી શરૂ કરાય છે અને વિષ્ણુ માસ્તર દ્વારા શાળા પણ શરૂ થાય છે. તેથી આદિવાસીઓને રોજગાર

અને ભાણતર બંને મળવાનું શરૂ થાય છે. લ્યુસી કેન્દ્ર પર આવે છે. સુપ્રિયા દ્વારા સંગીત સમારોહનું આયોજન થાય છે. બિલેશ્વરની પુનઃસ્થાપના પછી નાયક સીધો સમારોહમાં પહોંચે છે. સમારોહ બાદ લ્યુસી સાથે નર્મદા નદીના કિનારે ફરતી વખતે પરિક્રમાવાસી મળે છે અને તેની સાથે ચર્ચા થાય છે. લ્યુસી થોડી યાત્રા પગપાળા કરવા માંગે છે. અમરકંટકથી યાત્રા કરે છે. શાસ્ત્રીજી દ્વારા નદીના સાગરસંગમ, નર્મદાષ્ટક, પીપળાના પવિત્ર- અપવિત્રપણા પર ચર્ચાઓ થાય છે. લ્યુસી નાયકને પાછા ફરવાનું પૂછે છે ત્યારે નાયક હજી અહીં રોકાઈ પોતાના જીવનના સત્યને જાણવા માંગે છે.

લ્યુસી દ્વારા આકાશદર્શન, જંગલના વિવિધ સ્થળોની મુલાકાત, બિતુબંગાની કલાકૃતિની મુલાકાત તેમજ તેના પાછળ રહેલી આ પ્રજાની માન્યતાઓ સુપ્રિયા દ્વારા જાણે છે. નાયક અને લ્યુસી સાઠસાલી આદિવાસીના ડાયાને મળે છે. તેમના દેવતા તારા વિશે, જિદાસાગબાન વિશે રાણીગુફા વિશે માહિતી મેળવે છે. કાલેવાલી મા સાથેની પ્રત્યક્ષ મુલાકાતમાં આદિવાસીઓની ખાસિયતો, માન્યતાઓ જાણવા મળે છે અને સાથે જ મા અહીંયા આવવાનો માર્ગ દુનિયાને ન બતાવવા પણ કહે છે. જેથી જે થોડા આદિવાસીઓ બચ્યા છે તેમના જીવનમાં ખલેલ ન પહોંચે.

લ્યુસી મુંબઈ જતા પહેલા નર્મદાના સાગરસંગમ પર નાયક સાથે જાય છે. ત્યાંથી પાછા ફરતી વખતે સ્ટેશન પરથી નાયકની બેગ ચોરાય છે ત્યાં કોઈક તેને પરિક્રમાવાસી સમજે છે. નાયક તે ગેરસમજ દૂર કરતો નથી. પણ પોતે જાત સાથે જુદું બોલ્યો હોવાથી પસ્તાય છે. ભરૂચના ઝડેશ્વર મંદિરથી કેન્દ્ર સુધી નર્મદાની પગપાળા યાત્રા કરીને પાયશ્ચિત કરવાનું ક્કી કરે છે. રસ્તામાં નદીના ઘણા રૂપ જોવા મળે છે. કાબાઓ દ્વારા લૂંટાયા પછી તેને તેના જીવનના લગભગ બધા પ્રશ્નોના જવાબ મળી રહે છે. સતત પ્રવાસ અને થાકના લીધે નાયક નર્મદાના કિનારે સુન્ન અવસ્થામાં પડ્યો હોય છે ત્યારે એક નાની બાળા તેને મકાઈનો ડોડો આપીને 'લે ખાઈ લે' કહીને બોલાવે છે. નાયક તેનું નામ પૂછે છે. તે જવાબમાં 'રેવા' નામ પડઘાય છે અને નવલકથા પૂર્ણ થાય છે. 'તત્ત્વમસિ' નવલકથામાં પ્રકૃતિના સૌંદર્યની સાથે તેના ખોળે વસનાર આદિવાસી પ્રજા અને તેમના જીવન વ્યવહારમાં રહેલ ભારતીય સંસ્કૃતિ અને ભારતીયતાના દર્શનકરાવવાની સાથે જ તત્ત્વજ્ઞાન કે અધ્યાત્મના ભારણ વિના કથારસમાં જ ભારતીય વેદ-ઉપનિષદ-ગીતાના જ્ઞાનને ઉમેરીને જે નવો જ વિષય આપણી સમક્ષ રજૂ થયો છે તે ખરેખર નોંધનીય છે. સુશ્રી ઉપાધ્યાય, "નવી કેડી કંડારતી આ વિશિષ્ટ નવલકથા, ૧૯૯૮ સુધી ગુજરાતી નવલકથામાં સાંસ્કૃતિક ચેતનાના વિષયવસ્તુની ચાલતી ખોટ પુરી આપતી હોવાનું નોંધે છે."

નવલકથાનો નાયક અનિરઘાએ આદિવાસી સંસ્કૃતિના અભ્યાસાર્થે ભારત આવે છે. પોતાના મનમાં અનેક અઘતન સંસ્કારો અને આધુનિકતાની તેમજ વિકાસની દૃઢમુદ્રા સાથે લઈને આવેલો નાયક આદિવાસી પ્રજાના સહવાસથી જે મનોમંથન અનુભવે છે અને ભારતીય સંસ્કૃતિને જાણે છે. તેઆ કૃતિનો આધાર બને છે. તેની ડાયરીમાં નોંધાયેલી ઘટનાઓ અન્ય વાચક દ્વારા આપણી સમક્ષ રજૂ થાય છે. કથામાં સળંગસૂત્રતા જળવાતી નથી. તેમ છતાં કથારસમાં ભંગ પડતો નથી. આ બાબત કૃતિને વિશિષ્ટ બનાવે છે. નાયક ટ્રેનની મુસાફરી દરમ્યાન જ બે જુદા ધર્મના લોકોને એક સાથે પોતપોતાની પ્રાર્થનાઓ કરતો જુએ છે ત્યારથી તેના મનમાં આ દેશની જુદા જુદા ધર્મોની પ્રજા આટલા વર્ષોથી એક સાથે શાંતિથી વસવાટ કરે છે તેના વિશે વિચારો આવ્યા કરે છે. ત્યારબાદ આદિવાસી કેન્દ્ર પર પહોંચ્યા બાદ કીકાવેદની વાતો, બિતુબંગાની કારીગરી, કમળાની નિસ્વાર્થ સેવા, પુરિયાનો મસ્ત મિજાજ આ બધું જોઈને તેના ભૌતિકવાદના વિચરો સાથે આ બધી ઘટનાઓના મૂળમાં રહેલી કુટુંબભાવના, બીજા પ્રત્યેની લાગણી, આસ્થા, શ્રદ્ધા વગેરેનો પરિચય થયા કરે છે. આદિવાસી કેન્દ્ર પર પહોંચ્યા પછી નાયક જાણે છે કે આ અભણ, ગરીબ, સુખ- સગવડના અભાવ વચ્ચે પણ આદિવાસીઓના ચહેરાની અને મનની શાંતિ અઢળક સુખ-સગવડ ધરાવતાં માનવીઓમાં જોવા મળતી નથી. જે અભણ- ગરીબ આદિવાસી પ્રજાની નાયકને ચીડ હતી તે જ પ્રજા તેમના કાર્યો, તેમનામાં રહેલ અખૂટ પ્રેમ, સેવા ભાવનાથી, આગળ જતા નાયકના દિલમાં જગ્યા બનાવી લે છે. સુપ્રિયા જેવી ભણેલી ગણેલી યુવાન સ્ત્રી આમ આ

આદિવાસીઓની વચ્ચે રહે છે. તેનું કારણ તેની આણસમજ કે અંધશ્રદ્ધા નથી પણ આદિવાસી જાતિ દ્વારા સચવાતી પરંપરા અને તેમની પ્રામાણિકતા, નિષ્ઠા, સેવાભાવના, તેમની પોતાના કાર્યો પ્રત્યેની પ્રતિબદ્ધતા છે. આદિવાસીઓની કળાને લેખકે ખૂબ સુંદર રીતે બિતુબંગાની કલાકૃતિ અને પુરિયાના ગીતોમાં સાંકળી લીધી છે. આ સાથે જ નર્મદા નદીના વાર્ણનો, જંગલોના પ્રાકૃતિક સૌંદર્યને અદ્ભુત રીતે કથામાં રજૂ કરેલ છે. શાસ્ત્રીજી દ્વારા ધર્મ- અધ્યાત્મકતાની વાતો તેમજ રીત-રિવાજો પાછળ રહેલા કારણોની ચર્ચાથી ભારતીય પરંપરાની સાચી ઓળખ કરાવી છે. આ દેશ તેની સંસ્કૃતિ જેના પર ટકી રહી છે તેનો પાયો ધર્મ નથી પણ અધ્યાત્મકતા અને શ્રદ્ધા છે. શાસ્ત્રીજી દ્વારા સિંહસ્થમાં લગ્ન નિષેધ, પીપળાના પવિત્રપણા પર, નર્મદાની પરિક્ષા વગેરે પાછળ રહેલા તાર્કિક કારણો રજૂ કરાવ્યા છે. નર્મદા નદીની પરિક્ષાની પરંપરા અને તેને સાચવવા માટેની નદીકિનારાના લોકોની ભાવનાને પણ ખૂબ સુંદર રીતે સંકલિત કરી છે. કાલેવાલી મા અને ગંડુ ફકીર દ્વારા અંધશ્રદ્ધાને વધારવાના બદલે તેનો ભોગ બનતા લોકોને બચાવવા થતા પ્રયત્નો સારી રીતે રજૂ થયા છે.

દેશમાં કે વિદેશમાં એકાદ પ્રાણી કે પક્ષીની નસલનું અસ્તિત્વ જોખમમાં પડે તો આખી દુનિયા તેને બચાવી લેવા તૈયાર થઈ જાય છે. પણ માણસની આખી સંસ્કૃતિ, તેની પરંપરા, તેના જીવનની ધરોહર સમૂળગી નાશ પામે તો તેને પરિવર્તન ગણીને વધાવી લઈએ છીએ. આ વાત યોગ્ય નથી. આધુનિક વિકાસમાં આપણે આગળ હોવું જોઈએ પણ આપણી પરંપરાઓ પણ આપણી સાથે હોય એવી રીતે વિકાસનો માર્ગ પસંદ કરવો જોઈએ. સાંસ્કૃતિક રીતે ટકી રહીને, પરંપરાને જાળવી રાખીને વિકાસ સાધવાની કળા આપણી પાસે છે તો તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. આધુનિક પરિવર્તનના સ્વીકાર માટે સંસ્કૃતિનો નાશ કે તેનો ત્યાગ જરૂરી નથી. એ વાત આ કથા પરથી આપણે ખૂબ સારી રીતે સમજી શકીએ છીએ.

ભારતીય સંસ્કૃતિનું ચિંતન કરતી, પ્રકૃતિ પરિવેશ ધરાવતી 'તત્ત્વમસિ' નવલકથામાં ભારતીયતાના દર્શન થાય છે. શરૂઆતમાં નાયકને ભારતીય સંસ્કૃતિ અને આદિવાસી પ્રજા પ્રત્યે ચીડ રહે છે. પણ સમય જતાં ભારતીય સંસ્કૃતિને જાણી, આદિવાસી પ્રજાની નિષ્ઠા, પ્રેમને ઓળખીને નાયક એમનો પોતાનો બની જાય છે. કથામાં નાયકના માધ્યમથી ભારતીયતાની સુંદર વાતો રજૂ કરેલ છે. ભિન્ન ભિન્ન ભાષાઓ, અલગ રીતરિવાજો, સાવ અલગ પરિસ્થિતિઓમાં ઉછેર, જુદા જુદા ધર્મો આમ છતાં કોઈક એવું તત્ત્વ છે જે આ બધાય લોકોમાં અજબનું સામ્ય ધરાવે છે. અઢળક સુખ સગવડ ધરાવતા માનવીઓને પણ આટલી સાહજીક અને નફકરી અવસ્થા ભાગ્યમાં હોતી નથી જેટલી આ જંગલોમાં સંશાધન કે સગવડ વિના જીવતા આદિવાસીઓમાં જોવા મળે છે. 'તેમના માટે નદી લોકમાતા કહેવાનું નહીં અનુભવવાનું અને જીવવાનું સન્માન છે. લેખકે શાસ્ત્રીજીના માધ્યમથી ભારતીય પરંપરાઓ, ધાર્મિક વિધિઓ પાછળ રહેલા તત્ત્વજ્ઞાનને ખૂબ સુંદર રીતે રજૂ કરેલ છે. આ દેશમાં અનેક વિવિધતા ધરાવતા ધર્મો, પરંપરા, પ્રજા છે. તેમ છતાં તેઓ એક તાંતણે બંધાયેલા છે. ભારતીય સંસ્કૃતિના મૂળ આ તાંતણા સાથે જોડાયેલા છે. પરિવર્તનના નામે થતા રિવાજો-પરંપરાની અવગણના અટકી શકે તેની સાથે જ બદલાતી સંસ્કૃતિના કારણે જીવન સુખસગવડ ભર્યું બને છે પણ જીવનનો મૂળ હેતુ નાશ પામે છે તેનો અહેસાસ લેખકે કરાવ્યો છે.

સંદર્ભ ગ્રંથો

૧. ભદ્ર, ધ્રુવ (૨૦૧૯). 'તત્ત્વમસિ' -પુન: મુદ્રણ
૨. વ્યાસ, ગુણવંત (૨૦૦૮). પુસ્કૃત નવલકથાઓ
૩. રાવ, લક્ષ્મણ (૨૦૦૩). ગનવકથામાં સમય સંદર્ભ અને સંકલ
૪. શાહ, સુમન (૨૦૦૨). કથાસિદ્ધાંત

Understanding Suicide Cases in Gujarat: A Comprehensive Analysis

MRS. ANKITABEN MOTIBHAI PRAJAPATI
LL.B, LL.M, GSET

Abstract:

Suicide is a complex and pressing public health issue that demands a thorough examination of its underlying causes and contributing factors within specific regions. This abstract outlines a study aimed at comprehensively analysing suicide cases in the state of Gujarat, India, with the goal of shedding light on the unique sociodemographic, economic, cultural, and psychological aspects influencing this alarming trend. Gujarat, a state known for its diverse culture, economic growth, and dynamic social fabric, has witnessed a concerning rise in suicide cases in recent years. To address this crisis, our research employs a multi-faceted approach, combining quantitative and qualitative methods to gain a holistic understanding of the problem.

Our study encompasses an extensive review of suicide data collected over the past decade, including factors such as age, gender, marital status, occupation, and method used. We also delve into the socio-economic conditions prevalent in various regions of Gujarat, examining the influence of economic disparities and access to healthcare on suicidal tendencies.

Furthermore, we engage in in-depth interviews and surveys with survivors, families, and mental health professionals to explore the cultural and psychological dimensions of suicide. This qualitative component allows us to uncover the stigmatization of mental health issues, the role of societal pressure, and the effectiveness of available support systems. The findings of this research aim to provide valuable insights into the unique challenges faced by the people of Gujarat regarding suicide prevention. By identifying the key risk factors and barriers to seeking help, we can inform targeted interventions, policies, and awareness campaigns to address this pressing issue effectively. Ultimately, our study aspires to contribute to a reduction in suicide rates and an improvement in the mental well-being of the people of Gujarat.

Keywords: Family, Health, Society, Culture, Students, Economic and awareness

---

1. Introduction

Globally, close to 800 000 people die by suicide every year; that's one person every 40 seconds. For each suicide, there are more than 20 suicide attempts. While the link between suicide and mental disorders (in particular, depression and alcohol use disorders) is well established, many suicides happen impulsively in moments of crisis. Risk factors include experience of loss, loneliness, discrimination, a relationship break-up, financial problems, chronic pain and illness, violence, abuse, and conflict or other humanitarian emergencies. The strongest risk factor for suicide is a previous suicide attempt.

Suicide is an emerging and serious public health issue in India. However, it is preventable with timely, evidence-based and often low-cost interventions. The suicide mortality rate per 100 000 population in 2016 was 16.5, while the global average was 10.5 per 100 000. The most vulnerable are the 15–29-year old's, the elderly, and persons with special needs. The Mental Healthcare Act, 2017 decriminalizes suicide, assuring adequate medical relief to those attempting it. This is a landmark development ensuring dignity and a humane perspective to the issue. The National Mental Health Programme and

Health and Wellness Centres under the Ayushman Bharat Program are efforts to provide quality care at the primary health care level. Deaddiction centres and rehabilitation services are also available. A strengthened system for quality data on suicides (attempted and deaths) from vital registration, hospital-based systems and other surveys for formulating policies and subsequent monitoring are effective suicide prevention initiatives. Strengthening life-skill trainings and counselling in educational institutions, workplace etc. further supplement prevention policies.

In India, pesticides, firearms, self-hanging, jumping off bridges and in front of trains are the major means by which suicide is attempted. Policies limiting access to pesticides, firearms and putting barriers on bridges and railway platforms could be some of the preventive options. In addition, counselling services and creating destigmatized platforms for discussion around these taboo subjects could be considered. A comprehensive suicide prevention strategy within the framework of the National Mental Health Policy of India 2014, with effective multisectoral collaboration is imperative.

2. What is suicide

Suicide is the intentional act of taking one's own life. It is a complex and deeply troubling phenomenon that occurs when individuals experience overwhelming emotional or psychological distress and believe that ending their own life is the only solution to their problems. This act can manifest in various forms, including self-inflicted harm, poisoning, hanging, drowning, or the use of firearms, among others. Suicide is a global public health concern, and it is typically associated with a range of factors, including but not limited to:

- A. Mental Health Issues: Many individuals who die by suicide have underlying mental health conditions such as depression, anxiety disorders, bipolar disorder, schizophrenia, or substance abuse problems. These conditions can contribute to feelings of hopelessness and despair.
- B. Environmental Factors: Environmental factors, such as access to lethal means (e.g., firearms), exposure to suicide of friends or family members, or being in a stressful or abusive environment, can increase the risk of suicide.
- C. Social Isolation: Feelings of loneliness and social isolation can be significant risk factors for suicide. Lack of support from friends, family, or community can exacerbate emotional distress.
- D. Economic and Sociodemographic Factors: Economic hardship, unemployment, poverty, and issues related to gender, age, or cultural identity can influence suicide risk.
- E. Previous Suicide Attempts: Individuals who have previously attempted suicide are at a higher risk of making another attempt.
- F. Substance Abuse: Misuse of drugs or alcohol can impair judgment and exacerbate emotional issues, increasing the risk of suicide.
- G. Access to Mental Health Care: Limited access to mental health services or stigma associated with seeking help can prevent individuals from getting the treatment they need.

Preventing suicide involves a multifaceted approach that includes mental health support, crisis intervention, community education, and addressing the underlying risk factors. Recognizing warning signs and providing support to individuals in distress is crucial in preventing suicide. If you or someone you know is struggling with thoughts of suicide, it's essential to seek help from a mental health professional, counsellor, or a crisis hotline immediately. In many countries, there are helplines and organizations dedicated to providing support and resources for individuals in crisis.

3. Major reasons of suicide in Gujarat and Rajasthan

Suicide is a complex issue influenced by a variety of factors, and the specific reasons for suicide can vary from person to person. However, there are some common themes and factors that have been associated with suicide in the Indian states of Gujarat and Rajasthan. It's important to note that suicide is a multifaceted problem, and addressing it requires a comprehensive approach that takes into account sociocultural, economic, and mental health factors. Here are some major reasons for suicide in these states:

1. **Economic Distress:** Economic difficulties, including unemployment, debt, and poverty, can be significant triggers for suicide in both Gujarat and Rajasthan. Economic challenges can lead to feelings of hopelessness and despair, driving individuals to contemplate suicide as a way out.
2. **Agricultural Distress:** In rural areas of both states, agriculture is a significant source of livelihood. Crop failure, debt related to farming, and lack of access to irrigation facilities can contribute to distress among farmers, leading to a higher incidence of suicide in the agricultural community.
3. **Mental Health Issues:** Undiagnosed, untreated, or stigmatized mental health conditions, such as depression and anxiety, can be underlying factors in many suicide cases. In both states, there may be a lack of awareness about mental health issues and limited access to mental health services.
4. **Family and Relationship Issues:** Conflicts within families, marital problems, and interpersonal issues can be precipitating factors for suicide. Sociocultural pressures related to family honor and expectations can exacerbate these issues.
5. **Social and Cultural Factors:** Stigma surrounding mental health, shame associated with financial difficulties, and societal pressures to conform to traditional roles and norms can contribute to feelings of isolation and desperation.
6. **Access to Lethal Means:** Availability of easy and lethal means to commit suicide, such as pesticides or firearms, can increase the likelihood of impulsive suicides.
7. **Lack of Awareness and Education:** Limited awareness about mental health issues, suicide prevention, and available support services can hinder individuals from seeking help.
8. **Gender-Related Factors:** Gender-related issues, including dowry-related stress, gender-based violence, and societal expectations, can disproportionately affect women and contribute to higher suicide rates among females in these states.
9. **Regional Disparities:** Disparities in infrastructure, healthcare access, and economic opportunities can lead to varying suicide rates in different regions within Gujarat and Rajasthan.

It's important to address these factors through a combination of mental health awareness campaigns, economic and agricultural reforms, improved access to healthcare and mental health services, and community-based interventions. Suicide prevention efforts should take into account the unique sociocultural contexts and challenges of these states to be effective in reducing suicide rates.

4. Increasing suicide day by day and preventig law for the same

The rising incidence of suicide is a complex and multifaceted challenge that requires a comprehensive approach involving various stakeholders, including government bodies, healthcare organizations, mental health professionals, and the community. While there may not be a specific "preventing law" for suicide, there are several strategies and measures that can be implemented to address this serious public health issue:

- a. **Mental Health Awareness and Education:** Promote awareness and education about mental health issues to reduce stigma and increase understanding of the signs and risk factors associated with suicide. Encourage open discussions about mental health within families, schools, workplaces, and communities.
- b. **Access to Mental Health Services:** Improve access to mental health services, including counseling, therapy, and psychiatric care, especially in underserved areas. This involves increasing the number of mental health professionals and establishing crisis helplines.
- c. **Early Intervention:** Develop and implement programs for early identification of individuals at risk of suicide, especially among youth. Training teachers, healthcare providers, and community leaders to recognize warning signs can be crucial.
- d. **Crisis Helplines and Support Services:** Establish and promote crisis helplines and support services where individuals in crisis can seek immediate help and assistance. These services can be crucial in preventing suicides.
- e. **Reducing Access to Lethal Means:** Implement measures to reduce access to lethal means of suicide, such as restricting access to firearms, pesticides, or other potentially dangerous items.

f. Community-Based Interventions: Engage communities in suicide prevention efforts by organizing awareness campaigns, support groups, and community events that promote mental well-being.

g. School and Workplace Programs: Implement mental health programs in schools and workplaces to support the mental health of students and employees. These programs can include stress management, coping skills, and access to counseling services.

h. Legislation and Policy: Advocate for policies that promote mental health and suicide prevention, including adequate funding for mental health services, research, and the implementation of best practices in suicide prevention.

i. Research and Data Collection: Conduct research to better understand the underlying factors contributing to suicide rates in specific regions. Data-driven insights can inform targeted interventions.

j. Collaboration: Foster collaboration between government agencies, healthcare providers, non-governmental organizations, and community groups to coordinate efforts in suicide prevention.

It's important to recognize that addressing suicide is not solely the responsibility of the law but requires a multi-pronged approach involving multiple sectors of society. Laws can play a role in supporting and funding prevention efforts, but effective prevention involves a combination of education, awareness, access to care, and support for those at risk of suicide.

5. Law related to suicide cases

In India, suicide was decriminalized by the Mental Healthcare Act, 2017. This law decriminalized suicide attempts and emphasizes providing mental health care and support to individuals who attempt suicide rather than subjecting them to criminal penalties. Here are the key points regarding the legal status of suicide in India under this act:

1. Decriminalization: The Mental Healthcare Act, 2017, explicitly states that attempting suicide is not a criminal offense. Individuals who attempt suicide cannot be prosecuted, punished, or imprisoned for their actions.

2. Mental Health Care: The law focuses on the need to provide mental health care and support to individuals who attempt suicide. It recognizes that individuals who attempt suicide often require medical and psychological intervention.

3. Rights of Persons with Mental Illness: The act also outlines the rights of persons with mental illness, including the right to access mental health care and treatment. It aims to reduce stigma associated with mental health issues and promote the dignity and autonomy of individuals with mental health conditions.

4. Advance Directives: The law allows individuals to create advance directives, which are legal documents that specify their preferences for mental health care and treatment in case they become incapable of making decisions in the future due to their mental health condition.

5. Mental Health Review Boards: The act establishes Mental Health Review Boards to safeguard the rights of individuals with mental illness and oversee certain aspects of their care and treatment.

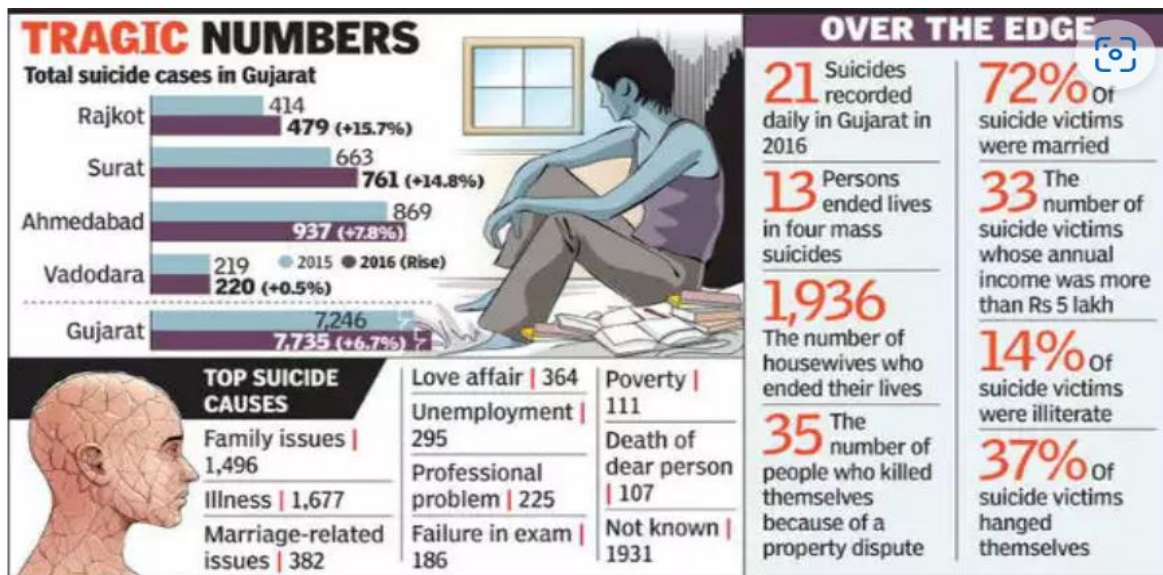
It's important to keep in mind that legal frameworks can change, and it's advisable to consult the most recent legal documents or seek legal advice from a qualified professional if you need information on the current status of suicide-related laws in India or any specific region within India.

6. Cases in Gujarat

As many as 3,002 students killed themselves between 2017 and 2021 in , revealed data from the National Crime Records Bureau (NCRB) and the Accidental Deaths and Suicides in India (ADSI) report. The highest number of deaths, 638, was reported in 2017, followed by 622 in 2021, the data showed. The data compiled by the Gujarat Pradesh Congress Committee (GPCC) showed that 56,013 students, including 30,488 boys and 25,525 girls, committed suicide during this period in India. In a statement, GPCC said seven medical students killed themselves in Gujarat in 2022. The party claimed the deaths resulted from the bad educational policy in the state and country, as well as increasing levels of anxiety and depression among students due to decreasing employment opportunities. The party said three students from premier institutes ended their lives in 2020, 2021, and 2023. Party spokesperson

Manish Doshi said that the state should adequately counsel students and take measures to control anxiety and other psychological disorders in students by monitoring their mental health regularly.

There has been a marked increase in the number of suicides in Gujarat in 2021, compared to the previous year. Data provided by the Union government in the Rajya Sabha on Wednesday said that while 8,050 cases of suicide were reported in Gujarat in 2020, the number to 8,789 in 2021, a 9.1% increase. Rajya Sabha member Jose Mani had asked for details on the number of suicides in the country in the last five years in each state. He also asked whether the government has commissioned a report on the high rate of suicides in the country and steps taken to prevent suicides. In his written reply, Union minister of state for home Nityanand Rai said that according to the findings of the National Mental Health Survey 2015-16, the risk of suicide was highest in the 40-49 years age group.

7. Cases in Rajsthan and other states

Over the last five and a half years, at least 25 students have died by suicide after they were subjected to ragging, the University Grants Commission (UGC) has revealed. In reply to a Right To Information (RTI) query filed by RTI activist Chandrashekhar Gaur, the UGC said that these complaints were registered with the central body between January 1, 2018 to August 1, 2023. Maharashtra and Tamil Nadu have reported four deaths each followed by Odisha with three deaths. Andhra Pradesh, Rajasthan, Uttar Pradesh, and Telangana have reported two deaths each. One death has been reported from Chhattisgarh, Himachal Pradesh, Gujarat, Madhya Pradesh, West Bengal and Punjab. Of the four cases of suicide in T.N., three were reported from Chennai — two from the Indian Institute of Technology-Madras and one from Jayagovind Harigopal Agarwal Agarsen College. The fourth suicide was reported from the Government Medical College in Thoothukudi district. In Maharashtra, there were two incidents from IIT-Bombay and two each from Topiwala National Medical College and MGM Medical College. Of the 25 cases, eight were reported in 2018, two in 2019, two in 2020, four in 2022 and nine in 2023. UGC Chairman Mamidala Jagadesh Kumar told The Hindu that UGC maintains a dedicated 24x7 anti-ragging helpline for students. “The UGC anti-ragging cell serves as a bridge between the students and educational authorities. Reports and complaints received through the helpline are escalated to appropriate authorities for timely action,” Mr. Kumar said.

Mr. Kumar said that UGC gets information from the helpline on the type of assistance requested by students, such as those related to distress calls. Mr. Kumar refrained from specifying the number but said, “We do get a large number of calls from across the country.” He further said the UGC takes up cases when they are reported by the media or when it receives complaints.

Mr. Kumar said that it is very unfortunate that most cases are reported from engineering or medical colleges. “Universities must create avenues for students to talk freely about their feelings. Such students need support and understanding and should be encouraged to seek professional help at the university’s counselling centre,” he said. “The issue of student suicides is a complex and multifaceted challenge. UGC regulations on curbing the menace of ragging in higher educational institutions provide clear guidelines and mandates all institutions to prevent ragging and help students avoid taking extreme steps,” he said. Students, teachers, and parents must be educated about mental health, stress management, and identifying signs of distress. “We should de-stigmatise and encourage students to seek mental health support,” he added.

8. Conclusion and recommendations

The situation with suicide is complex and can change over time, influenced by various factors such as socioeconomic conditions, mental health awareness, and access to mental health services. However, some general observations and recommendations:

- i. Addressing Mental Health: Mental health issues are often a significant contributor to suicide. Improving access to mental health services, reducing stigma, and promoting mental health awareness can play a vital role in preventing suicides.
- ii. Economic Factors: Economic distress, unemployment, and financial difficulties can contribute to suicidal ideation. Economic development programs and support for those facing financial hardships can help mitigate this.
- iii. Agricultural Distress: In rural areas, agricultural distress and farmer suicides have been a concern. Implementing measures to support farmers, such as debt relief programs and improved access to irrigation and agricultural technology, can be essential.
- iv. Community Involvement: Engaging communities in suicide prevention efforts, including awareness campaigns and support groups, can be effective in reducing suicide rates.
- v. Access to Lethal Means: Reducing access to lethal means of suicide, such as pesticides and firearms, can save lives.
- vi. Data Collection and Research: Continuously collecting and analyzing data on suicide cases can help policymakers make informed decisions and target interventions more effectively.
- vii. Collaboration: Collaboration among government agencies, healthcare providers, non-governmental organizations, and community groups is crucial for a comprehensive approach to suicide prevention.
- viii. Education and Training: Providing training to healthcare professionals, teachers, and first responders to recognize and respond to individuals at risk of suicide is essential.
- ix. Crisis Helplines: Establishing crisis helplines and support services can provide immediate assistance to individuals in crisis.
- x. Legislation: Ensuring that legislation supports mental health and suicide prevention efforts, including funding for programs and research, is important.

Suicide prevention is a critical public health concern, and efforts should be ongoing to reduce suicide rates and support those at risk.

References

1. Suicide - India (who.int)
2. Chapter-2 (ncrb.gov.in)
3. ‘9.1% Rise In Suicides In Gujarat In 2021’ | Ahmedabad News - Times of India (indiatimes.com)
4. ‘3,000 Students Killed Themselves in Guj During 2017-21’ | Ahmedabad News - Times of India (indiatimes.com)
5. ‘Gujarat saw 7% rise in suicides in ’2016’ | Ahmedabad News - Times of India (indiatimes.com)
6. Rajasthan: UPSC aspirant dies by suicide in Hanumangarh (aninews.in)
7. 25 students died by suicide in five and half years due to ragging, says UGC - The Hindu

Crime Evidence Through the Use of Forensic Science

NIKHIL A. PATEL
LL.B., LL.M.

1. Introduction

The term/expression of “Forensic Science” entails what almost every human being knows what its functionality and function is. Forensic Science is not a matter of law that can be introduced in Parliament and that the President must sign it. But it is such a science which helps in the process of procuring justice in civil and criminal cases. It helps to find/trace crime, time of crime, place of crime, as well as to apprehend the criminal who has perpetrated a crime through such tests.

Forensic Science is such a scientific screening/testing which helps in the process of procuring justice in chemistry, medicine, surgery, physiology, and photography techniques. It is also used for signature verification in civil courts as well as screening/testing of samples of signature. Hence, the process of justice can be smoothed quite easily and successfully.

With the advent of Forensic Science and its varied branches, screening/testing methods have changed completely in such a manner that it has become an integral part of our judicial system. In the present age, whenever any question/issue arises regarding the parentage/fatherhood of a child, it can be resolved with the help of a DNA Test. Hence, (we can say that) the terms “Judiciary” and “Forensic Science” are entwined with each other.

2. What is Forensic Science?

Forensic Science bridges the gap between the Police and the Court in the Criminal Justice System. The police are entrusted with the task of investigating crime whereas it is the prerogative of the judge (sitting in a court) to decipher the truth. Forensic Science helps in distinguishing right from wrong by establishing truth scientifically and thereby adducing all the evidences with it. It holds a pivotal position in the present era of “crime” and “criminals”.

The word “Forensic” comes from the Latin word “Forensis”, which means “before the forum”. In short, in case if any event of crime is perpetrated, Forensic Science is used to help us in deciphering all the important aspects like the place and time of the incident, the age of the deceased, the way the death occurred, the circumstances what caused death, etc. by delving into its roots in order to detect and solve crime.

Whatever evidence is supposed to be investigated; it is done so in a Forensic Science Laboratory. Forensic science evidence is admissible by the courts. Forensic science is a subjective law whereas Forensic Science Laboratory is a procedural law.

3. Branches of Forensic Science

- 1. Toxicology:** It is the analysis and identification of poisons and drugs in the body. Forensic toxicology is the application of such analysis to cases in which death or injury may have been caused by the ingestion of drugs or poisons. By far the most common kinds of cases examined by forensic toxicologists involve drunk or drugged driving. In addition to drunk or drugged driving cases, forensic toxicologists handle cases in which there has been an overdose of illicit drug, which may contribute to or cause death.

2. **Forensic Anthropology:** This branch of Forensic Science deals with the identification of people who can no longer be identified by the usual methods. It basically involves the analysis of skeletal remains to ascertain the age, height, sex as well as other characteristics to establish an identity of the deceased. It is done mainly in the events of mass casualties, such as bombing, train and aeroplane crashes, road accident, etc.
3. **Forensic Odontology:** The hardest material produced by our body is enamel and hence, remains are often found with intact teeth. When it is not possible to identify such remains by any other method, the teeth are analyzed to establish identity. This helps in the identification of bodies in times of mass disasters. It also involves the analysis of bite marks.
4. **Forensic Biology:** This branch of Forensic Science deals with the analysis of biological evidence such as blood, semen, saliva, skin, hair, etc. It is then used to establish a connection between the victim and the perpetrator.
5. **Criminalistics:** It is the branch of Forensic Science which involves the analysis of evidence that is brought into existence by criminal activity. Such evidence might include drugs, weapons, fingerprints, blood, and trace evidence among others.
6. **Impression and Pattern Evidence:** Evidence for impression is the evidence produced when two objects meet sufficient force to produce an “impression”. This can include a two-dimensional impression, such as a bullet mark. Examination of pattern proof requires finding and evaluating additional details within a given perception. When used in conjunction, impression and pattern evidence can help in establishing vital links between a suspect/tool to a crime scene.
7. **Trace Evidence:** Example of trace evidence include substance such as fibers, diet, hair, bullet, residue, wood, and pollen. It derives its name from its ability to be easily transferable during crime between object, people, or climate. Trace evidence also plays a crucial role in linking the perpetrator to the victims’ shoes which may provide vital clues as to the location of the crime and thus help identify the perpetrator.
8. **Cyber Forensics:** It includes the study of electronics data and physical storage devices, such as pen drives, hard disks, etc. Its main purpose is to recognize, store, retrieve, evaluate, and present fact and opinion on digital content. This is mostly used to prosecute cyber crimes as well as civil events.

4. Cases Solved with the help of Forensic Science

1. **Patan Gangrape Case:** When sexual exploitation/victimization for procuring marks had been going on for many years in Patan P.T.C. College, one day it so happened that one girl student became unconscious during prayer time. When she was sent for medical check-up/examination, it was confirmed that she had been raped. Hence, DNA test was performed immediately after collecting sperm, hair, clothes, and other things in the FSL (Forensic Science Laboratory Division). It proved that the lecturers/readers/professors of the Patan College were guilty. They were then sentenced to life imprisonment.
2. **Sunanda Death Case:** Sunanda Pushkar's dead body was found in Delhi five-star hotel on 17th January, 2014. In the first postmortem report, it was mentioned that her death was caused due to poisoning. But the viscera report was totally different. Dr. Gupta, Head of AIMS Delhi, confessed that he was pressurized to change the report.
3. **Hari Om @ Hero vs State of Uttar Pradesh:** The case involved six accused who were convicted for dacoity and murder of four individuals. Three of the convicted persons were acquitted by the High Court while sentences were imposed on others, i.e., life imprisonment for Sanjay @ Sanju and Saurabh @ Sanju and death sentence for Hari Om were confirmed. The conviction for Sanjay and Saurabh was primarily based on finger print examination, which matched the latent prints found on the items in the deceased’s house with exemplar prints of the appellants.

5. The Importance of Forensic Science in Crimes

Even in today's modern era, when technology is developing (for the betterment of mankind), there are incidents wherein people use it to perpetrate crime. Yet, this technology itself proves helpful in nabbing any culprit who perpetrates crime. It means that whenever any criminal perpetrates crime, both the

court and the police utilize Forensic Science with a view to reach to the roots of crime by way of criminal investigation. All objects, which are found at the crime spot, are sent for investigation to the Forensic Science Laboratory which ultimately lead to nab the culprit. Forensic Science plays a pivotal role to nab culprits in the (nefarious) world of crime.

A crime scene investigator takes substance from the body for testing with a swab at the spot of crime in case of culpable homicide, rape, grievous hurt, suicide, self-immolation which helps the police officer to investigate case when, for example, he takes possession of blood stains, or if needed, even clothes, weapons and other things swabbed from both the culprit and the deceased; in case of rape, clothes of both the victim and the culprit. In case if blood, sperm, flammable liquid, or drug stain on such seized items is found, all information about its substances and what immediate consequences can it lead to is ascertained from the Forensic Science Laboratory by its experts. Thus, it helps by leading the police officer to the criminal.

Forensic Science Laboratory conducts procedures of scientific analysis in its different departments. It is on basis of this scientific analysis that experts provide their findings. In case, if these experts possess any education, practice, qualification, and experience with respect to analysis, their evidence will be recognized in the judicial proceeding. Thus, findings of the Forensic Science Laboratory prove to be useful.

6. Conclusion

Since Forensic Science is a scientific method, it proves to be a blessing for the Criminal Justice System. Its procedures are so highly technologically advanced that it can identify the culprit. Each human being possesses a distinct manner (or tendency) to perpetrate a crime. Similarly, Forensic Science possesses varied procedures to produce evidence of crime. Screening/Testing carried out in a Forensic Science Laboratory is “unfailingly accurate” and “clearly indisputable”. Hence, the adjudication process in a court-of-law becomes faster.

In order to make progress in (the field of) Forensic Science, we need to get rid of our current flaws. For example, we need to create an able network for varied procedures of the Forensic Science Laboratory. We need to undertake proper research in varied procedures with the help of science and technology. We also need to increase the number of Forensic Laboratories in India. A provision must be made throughout India in order to ensure that fingerprints and footprints of each citizen of India are procured.

Reference

- 1.Forensic Science, <https://www.britannica.com/>
- 2.Forensic Science, <https://www.newscientist.com/>
- 3.<https://timesofindia.indiatimes.com/>
- 4.<https://www.hindustantimes.com/>
- 5.<https://www.project39a.com/>

Cultural Kaleidoscope: Unraveling the Influence of Indian Cultural Diversity on Hindi Cinema

MINESH A. CHAUDHARI

Ph.D. Scholar,

Gujarat University, Ahmedabad, Gujarat

Abstract:

Indian cinema, particularly Hindi cinema, often referred to as Bollywood, stands as a testament to the rich and intricate tapestry of cultures, traditions, and identities that define India. This research paper embarks on an exploration of the multifaceted influence of Indian cultural diversity on the narrative, aesthetic, and thematic dimensions of Hindi cinema. The paper endeavors to unravel the complex interplay between culture and cinema, tracing the origins, manifestations, and implications of this dynamic relationship. The study begins by acknowledging the vastness and heterogeneity of Indian culture, which encompasses a multitude of languages, religions, customs, rituals, and artistic expressions. Within this diverse landscape, Hindi cinema emerges as a synthesis of these myriad cultural elements, both reflecting and shaping the cultural identity of the nation. This research paper employs a multi-dimensional approach to delve into the following aspects of cultural influence on Hindi cinema: The research delves into how cultural traditions, myths, folklore, and historical events have provided a rich source of narratives and stories in Hindi cinema. It examines the adaptation of epics like the Ramayana and Mahabharata, folklore from various regions, and historical events to construct compelling cinematic narratives. The paper explores how cultural diversity has shaped the portrayal of characters in Hindi cinema. It investigates how regional identities, gender roles, religious affiliations, and societal norms have influenced character development, providing depth and authenticity to on-screen personas. Music and song-and-dance sequences are integral components of Hindi cinema.

Keywords: *Narratives and Storytelling, Characters and Identity, Music and Aesthetics, Global Appeal*

The most effective medium of conversation in Indian society is business Indian cinema (Butalia, 1984). movie and cinema are the maximum generally used mass media to talk with the general public. The truth that cinema is a mediator of social realities and private dreams, collective issues and individual aspirations make it expect a seminal measurement as a humanistic discourse which has the potential to redirect the cultural and material cloth of our everyday lives (Jain and Rai, 2002) The study analyzes how diverse musical traditions, classical and folk, as well as various dance forms, have been incorporated into the cinematic experience, contributing to the unique aesthetic appeal of Bollywood. The research highlights how cultural diversity has allowed Hindi cinema to tackle a wide range of social, political, and moral issues. It examines films that have addressed topics such as communal harmony, caste discrimination, gender equality, and more, providing a platform for societal reflection and change. The paper also considers how Indian cultural elements in Hindi cinema have contributed to its global appeal. It investigates how the diaspora and international audiences have embraced Bollywood, often finding elements of familiarity and connection within the films' cultural tapestry. Through an extensive analysis of cinematic examples, historical context, and cultural theories, this research paper aims to offer a comprehensive understanding of the profound and enduring influence of Indian cultural diversity on the world of Hindi cinema. By unraveling this intricate interplay, it seeks to shed light on how Hindi cinema serves as both a reflection and a prism through which Indian culture is refracted and celebrated on the global stage.

The primary Indian movie, 'Raja HarishChandra', (1913), produced through Dada Saheb Phalke, is the model of a story from Hindu Mythology. It is without a doubt a story of Hindu God and his kindheartedness. Nearly approximately two many years the variation of Hindu mythology and the memories from Ramayana and Mahabharata had been the supply of memories for Indian cinema. The all films from this period talked about the distinction and divine powers of God and goddesses of majority Hindu tradition. Except the popular Hindu way of life there are so many different religions and casts which have their own gods and their tradition, way of life, values, beliefs, sculptures, their religion and so on. But it become now not contemplated in any of the movies. This simplest method that who has the money and power, simplest their lifestyle and values will get the representation in cinema. And can be provided as the entire Indian culture before global. The enterprise in coming time observed the Golden era of Hindi cinema. wherein the films like Pather Panchali, Mom India, Achhut Kanya, Sujata, in Marathi Sant Eknath, and a few like are produced. These movies are the brave productions of those time however they have obstacles and regulations of that time. Nevertheless, those movies took their personal component in offering the 'different way of life' than the popular one. India, with its kaleidoscope of cultures, languages, religions, and traditions, has long been celebrated as a land of diversity and unity. At the heart of this vibrant cultural tapestry stands Hindi cinema, affectionately known as Bollywood. Beyond its glittering façade of song-and-dance sequences, dramatic narratives, and charismatic stars, Bollywood reflects India's intricate cultural mosaic—a mirror that magnifies the nation's multitudes. "Cultural Kaleidoscope: Unraveling the Influence of Indian Cultural Diversity on Hindi Cinema" is a journey through this enchanting cinematic world, a profound exploration of the symbiotic relationship between culture and the silver screen.

In a land where every corner is steeped in history, where every language is a testament to a unique way of life, where every festival is a grand spectacle of color and devotion, the cinematic canvas of Bollywood emerges as a canvas of boundless inspiration. It is a canvas that draws from ancient epics like the Ramayana and Mahabharata, from regional folklore, from diverse musical traditions, and from the vivid hues of India's cultural kaleidoscope. This research endeavor embarks on an odyssey to understand the deep-rooted influence of India's cultural diversity on Hindi cinema. It is a journey that traverses the complexities of storytelling, the nuances of character portrayal, the symphony of music and dance, the exploration of social themes, and the global impact of Bollywood's cultural embrace. Through meticulous research and scholarly inquiry, "Cultural Kaleidoscope" seeks to unravel the intricate threads of this relationship, to uncover the tapestry of narratives, aesthetics, and themes that have been woven together to create the magical realm of Hindi cinema.

In the pages that follow, we will embark on a multifaceted exploration. We will delve into the ways in which Indian cultural diversity has provided a treasure trove of narratives, offering timeless stories that resonate with audiences of every background. We will scrutinize how the richness of culture shapes the very essence of cinematic characters, giving life to personas that are both authentic and relatable. We will experience the pulsating rhythms and graceful movements of music and dance, understanding how these artistic expressions are not just entertainment but profound carriers of culture. Furthermore, "Cultural Kaleidoscope" will journey into the heart of social and moral themes, revealing how Bollywood serves as a reflection of societal ideals, challenges, and aspirations. It will examine how Hindi cinema has not merely entertained but also acted as a catalyst for social change, bringing to light issues that demand attention and action. Finally, it will explore the global phenomenon of Bollywood, revealing how the cultural elements within these films have transcended borders, finding resonance with audiences across the world. In essence, "Cultural Kaleidoscope" is an invitation to explore the captivating world of Hindi cinema, a world where culture and cinema are not separate entities but inseparable partners in storytelling. It is an invitation to unravel the magic, to witness the cultural symphony, and to recognize how the cultural diversity of India is not just celebrated in these films but is woven into the very fabric of their being. Join us on this journey through the enchanting frames of Bollywood, where culture, like a radiant kaleidoscope, shapes and reshapes the cinematic narrative at every turn.

Cinema is not best the maximum handy it's far similarly appealing and influencing. It can seize and keep people's thoughts without difficulty. By the gadgets like music, songs, history effect, history music, makeup, getup and so many matters utilized in cinema they can without difficulty have an impact on public psyche. Talking of state-of-the-art global it's far very difficult to locate any man or woman who hasn't visible any movie on in anyway tool he got. Here I need to intend that as it's far the maximum popular medium of the age it need to supply identical significance to the lifestyle, beliefs, values, struggles and problems of all Indian peoples. We usually remember that movies and literature display society, they're believed because the replicate photographs of the society. But scrutinizing "the Mirror" we come to the belief that this replicates best mirror people who made it, it best imitates the individuals who holds it, it best echoes the voice which it listens intently and it best reproduces the lifestyles in which wall it's far hanged to. This replicate in no way seas the matters which might be out of its frame, it's far satisfied and a hit in repeating the identical subject matters and topics. The marginalized people, who deliberately saved outdoor the frame, make it extraordinarily a hit. They absolutely do not trouble themselves to look their mirrored image withinside the cinemas.

As the Industry is regulated and managed via way of means of a few rich and so known as top caste people, they best promote and endorses their very own lifestyle. They deliberately maintain different Indian lifestyle aside; they do not permit the minority values or another lifestyle to undoubtedly mirror in cinemas. Social issues like want, inaction, unhappy condition of wives, rancher sufferings, untouchability, and like are mirrored in Hindi film in the new stream named Parelle Cinema, this activity was experienced by satyajeet Ray and Bimal Roy. Satyajeet Ray through welcome Pather Panchali film describes the legitimate history of Indian most of nation, that was gone in the film earlier. He describes the valid questions, their regular issues, their torture, and their public condition in the film. These films are named new wave drive-in or parallel movie house. Unfortunately, this evolution was not last for long. In air currents of salary and capital it done concisely opportunity.

Till date so many films are created, Indian movie theater reliable to touch nearly all facet of human existence. But indicating degree the marginalized organization is worried we can visualize a very thin or no range for the group. Marginalized society that is sc, st, obc and youth classes keeps nearly 80% of Indian state. But when we survey the thought and bulge of public bias and bias, they face each era, we find completely to some extent number of films in the energies.

In past few years and to some extent in ultra-modern international additionally, society stored itself natural via throwing the untouchables out in their society and environment, literature and cinema additionally kept themselves pure with the aid of now not touching the untouchables. Cinema does not place itself in inconvenience of portraying the marginalized society, may additionally they can not seethem or may additionally they assume they're now not that a good deal vital to consider or may additionally they do not have the permission or just they don't need to. They don't don't forget the marginalized humans particularly Dalits worth bearing in mind or they're just invisible for the whole mainstream society. though there are some examples of the films which portrayed marginalized life, but they presented the characters as compassion seeker or who's bent under a few one's desire. These films continually illustrated the characters with pity and mercy. They portrayed marginalized person as subhuman or lessin looks, less in intelligence and less in physic, compared with the savarna man or woman, even as a marginalized woman is shown with a sexually appealing body and with no longer so precise person. for example, "Kachara" in movie Lagan and "Laxmi" in film Ankur. every time the marginalized is portrayed he or she is stereotyped with a few exact waft andas a count of pity and mercy. moreover, the extremely good intellectual and physical torture that a marginalized magnificence suffersto continue to exist, are been hardly ever shown in Indian commercial films. although there are some films which tried to project the discriminations, like Chourangi, however could never reach the extent that the fact indicates.ity and mercy. Moreover, the tremendous mental and physical torture that a marginalized class suffersto survive, are been hardly shown in Indian commercial movies. Though there are some movies which tried to project the discriminations, like Chourangi, but could never reach

the level that the reality shows. We can say that a few thinking about tries have been made withinside the enterprise to expose the Other Culture of India, however the fulfillment fee of those movies changed into now no longer enough. As all of us recognise that Indian is the maximum populated united states of america withinside the world today. We have a widespread populace with big diversity. There are such a lot of cultures, religions, vicinity wise traditions and customs. But displaying withinside the movie we've got most effective one way of life and this is Hindu way of life. We have such a lot of tribal groups and their personal customs, likewise we've got such a lot of casts whose ideals are a way specific from the famous way of life, however it has no room for his or her ideals. To provide an explanation for with the specific plot we will provide an explanation for like: depicting the goody goody own circle of relatives, it's far constantly from the so known as higher caste. It bears the surnames of the organization most effective. Not for one time the households have the surnames from the minorities. The fairs and celebrations from the Indian cinema are constantly Ganesh Chaturthi, Gopalkala, Diwali, Holi Dussehara and so forth, however the fairs of majority of India like Dr. Ambedkar Jaanti, Chartapati Shivaji Maharaj Jayanti, the fairs from tribal network are by no means to seen The favourite meals of the protagonist is constantly Gajar ka Halwa, Rajma, and so forth which isn't always the famous meals of minorities, their meals is most effective for survival level. The food or the meals that is proven withinside the cinema isn't always generally seen withinside the majority of Indian plates. It is the meals of a few elite magnificence and it's far most effective provided because the most effective Indian meals. Showing the wedding rituals, we most effective see the 'Saat fere' marriage, alternatively we've got masses of different methods of having married. But most effective the technique of Popular way of life is proven because the Indian way of life. The important lead is constantly from the so known as higher caste own circle of relatives and the assisting individual maximum of all from the Muslim own circle of relatives, or the Sikh own circle of relatives, that is constantly proven subordinate and, with a few flows. It is proven subordinate in seems in brains and in behaviour, it additionally relies upon on the primary individual for the thoughts and solutions.

"Cultural Kaleidoscope: Unraveling the Influence of Indian Cultural Diversity on Hindi Cinema" has taken us on an illuminating journey through the captivating realm of Bollywood, where culture and cinema intertwine to create a tapestry of narratives, characters, music, and themes that resonate with audiences across the globe. As we draw the curtain on this exploration, we find ourselves enriched with a deeper understanding of the profound relationship between Indian cultural diversity and Hindi cinema.

This research paper embarked on a quest to fathom the depths of this intricate bond, acknowledging that India's cultural diversity is the very soul of its identity. India's myriad languages, religions, traditions, and artistic expressions have, over the decades, imbued Hindi cinema with a richness and vibrancy that are unmatched. In each frame, in every song, in the stories that unfold on the silver screen, we witness a reflection of this diversity—a celebration of India's pluralism. Through our exploration, we uncovered the multifaceted ways in which culture informs Hindi cinema. We examined how narratives draw from ancient epics and regional folklore, offering timeless tales that connect with audiences on a profound level. We analyzed the role of culture in shaping characters, breathing life into personas that embody the essence of their cultural backgrounds. We celebrated the artistic brilliance of music and dance, recognizing them as powerful vehicles for cultural expression and emotional resonance.

Moreover, our journey led us to explore the social conscience of Bollywood. We witnessed how Hindi cinema has not shied away from confronting societal issues, from caste discrimination to gender equality, and from communal harmony to environmental concerns. It has acted as a mirror, reflecting both the aspirations and challenges of Indian society, often catalyzing discussions, and social change. In a world that is increasingly interconnected, we acknowledged Bollywood's global impact. We observed how the cultural elements within Hindi cinema transcend geographical boundaries, appealing to audiences worldwide. The Indian diaspora has played a pivotal role in fostering a global appreciation for Hindi cinema, turning Bollywood into a cultural bridge that spans continents. As we conclude our

journey, we recognize that "Cultural Kaleidoscope" is not merely a research paper but a testament to the enduring power of culture in shaping the arts and, by extension, society itself. It serves as a reminder that culture is not static but fluid, evolving, and adaptable. It illustrates how the ever-changing cultural dynamics of India find expression in the ever-evolving cinematic landscape of Bollywood. In parting, "Cultural Kaleidoscope" invites us to continue exploring, celebrating, and preserving the cultural heritage that enriches Hindi cinema and, by extension, the world of art and entertainment. It reminds us that culture is a living force, forever influencing, inspiring, and transforming the narratives that captivate our hearts and minds on the silver screen. As we bid farewell to this exploration, may we carry forward the appreciation for the intricate dance of culture and cinema, knowing that it is a dance that will continue to enthrall generations to come.

References

- 1.Chatterjee, Partha. (1993). *The Nation and Its Fragments: Colonial and Postcolonial Histories*. Princeton University Press.
- 2.Dwyer, Rachel. (2006). *Filming the Gods: Religion and Indian Cinema*. Routledge.
- 3.Ganti, Tejaswini. (2004). *Bollywood: A Guidebook to Popular Hindi Cinema*. Routledge.
- 4.Gopalan, Lalitha. (2002). "The Diaspora Comes Home: Disciplining Desire in DDLJ." *Cinema Journal*, 41(2), 52-74.
- 5.Rajadhyaksha, Ashish, & Willemen, Paul. (2002). *Encyclopedia of Indian Cinema*. British Film Institute.
- 6.Rajagopal, Arvind. (2009). "The Celluloid Life of Bombay: The City and the Cinematic Imagination." *Quarterly Review of Film and Video*, 26(5), 386-397.
- 7.Vasudevan, Ravi. (2000). "The Melodramatic Mode and the Commercial Hindi Cinema: Notes on Film History, Narrative, and Performance in the 1950s." *Screen*, 41(4), 315-320.

વિજયનગર તાલુકાની ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળાઓના ભાષા શિક્ષકો પ્રત્યે આચાર્યોના અભિપ્રાયોનો અભ્યાસ

ડૉ. સેજલબહેન એન. કટારા
આસી. પ્રોફેસર
સંસ્કાર બી. એડ્. કૉલેજ કોડિયાવાડા

૧. પ્રસ્તાવના

કોઈપણ પ્રકારના સંશોધનના પાયામાં સંશોધન હેતુઓ, માહિતી એકત્રીકરણ, અર્થઘટન તેમજ તારણો સમાયેલા હોય છે. સંશોધન ક્ષેત્રે હાથ ધરતા સંશોધનના નિષ્કર્ષોનો અભ્યાસ કરવાથી સમગ્ર સંશોધનનો ખ્યાલ મેળવી શકાય છે. તેમજ કોઈપણ સંશોધન પ્રક્રિયાની કૃત્યશ્રુતિ જાણવા માટે તેનો સંશોધન સારાંશ ઉપયોગી નિવડે છે.

૨. સંશોધનના હેતુઓ

પ્રસ્તુત સંશોધનના હેતુઓ આ પ્રમાણે હતા.

- (1) ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળાઓના ભાષા શિક્ષકો પ્રત્યે આચાર્યોના અભિપ્રાયો જાણવા અભિપ્રાયવલીની રચના કરવી.
- (2) ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળાઓના ભાષા શિક્ષકો અને તેમના કાર્યો અંગે આચાર્યોના અભિપ્રાયો મેળવવા.
- (3) ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળાઓના ભાષા શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચેના આંતર-વ્યવહાર અંગેના આચાર્યોના અભિપ્રાયો મેળવવા.
- (4) ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળાઓના ભાષા શિક્ષકોના શિસ્ત અંગે આચાર્યોના અભિપ્રાયો મેળવવા.
- (5) ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળાઓના ભાષા શિક્ષકોના અધ્યયન-અધ્યાપન અંગે આચાર્યોના અભિપ્રાયો મેળવવા.
- (6) ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળાઓના ભાષા શિક્ષકોના વિદ્યાર્થીઓ સાથેના સંબંધ અંગેના અભિપ્રાયો મેળવવા.
- (7) ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળાઓના ભાષા શિક્ષકોની સહઅભ્યાસિક અને શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ અંગે આચાર્યોના અભિપ્રાયો મેળવવા.

૩. સંશોધનના પ્રશ્નો

પ્રસ્તુત સંશોધનના પ્રશ્નો આ પ્રમાણે હતા.

- (1) આચાર્યોના અભિપ્રાયો કેવા હશે ?
- (2) ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળાઓના ભાષા શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે આંતર-વ્યવહાર અંગેના આચાર્યોના અભિપ્રાયો કેવા હશે ?
- (3) ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળાઓના ભાષા શિક્ષકોના શિસ્ત અંગે આચાર્યોના અભિપ્રાયો કેવા હશે ?
- (4) ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળાઓના ભાષા શિક્ષકોના અધ્યયન-અધ્યાપન અંગે આચાર્યોના અભિપ્રાયો કેવા હશે ?
- (5) ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળાઓના ભાષા શિક્ષકોના વિદ્યાર્થી સાથેના સંબંધ અંગે આચાર્યોના અભિપ્રાયો કેવા હશે ?
- (6) ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળાઓના ભાષા શિક્ષકોની સહઅભ્યાસિક અને શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિ અંગે આચાર્યોના અભિપ્રાયો કેવા હશે ?

૪. સંશોધનની મર્યાદાઓ

- (1) પ્રસ્તુત સંશોધન વર્ષ ૨૦૨૨-૨૩ પૂરતું સિમિત છે.
- (2) પ્રસ્તુત સંશોધન વિજયનગર તાલુકા પૂરતું સિમિત છે.
- (3) પ્રસ્તુત સંશોધન ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળાઓના ભાષા શિક્ષકો વિશે જ અભિપ્રાયો મેળવવામાં પૂરતું સિમિત છે.
- (4) પ્રસ્તુત સંશોધન વિજયનગર તાલુકાના પ્રાથમિક શાળાના આચાર્યો પાસેથી અભિપ્રાયો મેળવવા પૂરતો મર્યાદિત છે.
- (5) પ્રસ્તુત સંશોધનમાં સ્વ-રચિત અભિપ્રાયાવલિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. તેથી ઉપકરણની મર્યાદાઓ તેમાં સમાવિષ્ટ છે.

૫. સંશોધન પદ્ધતિ

પ્રસ્તુત સંશોધન સર્વેક્ષણ પદ્ધતિ દ્વારા કરવામાં આવેલ હતું.

૬. વ્યાપવિશ્વ અને નમૂના પસંદગી

પ્રસ્તુત સંશોધનનું વ્યાપવિશ્વ વિજયનગર તાલુકાની ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળાના આચાર્યો છે. જ્યારે તેમાંથી નમૂના તરીકે ૫૦ ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળાના કુલ ૫૦ આચાર્યોની યાદચ્છિક રીતે પસંદગી કરવામાં આવી હતી.

૭. ઉપકરણ પસંદગી અને સંરચના

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં સંશોધકે સ્વરચિત ઉપકરણનો ઉપયોગ કર્યો હતો. જેમાં અભિપ્રાયો જાણવા અભિપ્રાયાવલિનો ઉપયોગ કર્યો હતો.

૮. માહિતીનું એકત્રીકરણ

પ્રસ્તુત સંશોધન માટે સંશોધકે પસંદ કરેલી ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળાના આચાર્યો પાસેથી રૂબરૂ અભિપ્રાયાવલિ ભરાવીને પરત મેળવી હતી.

૯. માહિતીનું પૃથક્કરણ અને અર્થઘટન

અભિપ્રાયાવલિના વિધાનોના પૃથક્કરણ માટે સાદી ટકાવારી દ્વારા કરવામાં આવી હતી અને વિધાનની કક્ષા નક્કી કરવામાં આવી હતી.

૧૦. હેતુઓની ચકાસણી

૧. ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળાઓના ભાષા શિક્ષકો અને તેમના કાર્યો અંગેના અભિપ્રાયો મેળવવા

આ હેતુઓની ચકાસણી કરવા માટે ભાષા શિક્ષકો અને તેમના કાર્યો અંગેના વિધાનો રચવામાં આવ્યા હતા. આ શિક્ષકો તેમના કાર્યો અંગેના અભિપ્રાયો દર્શાવતા કુલ ૧૨ વિધાનો રાખવામાં આવ્યા હતા. આ વિધાન પરત્વે મળેલ પરિણામોને પ્રકરણ ૪ની સારણી ૪.૧માં દર્શાવવામાં આવ્યા હતા. આ આધારે કહી શકાય કે ભાષા શિક્ષકો અને તેમના કાર્યો અંગેના અભિપ્રાયો જાણવાનો હેતુ સિદ્ધ થાય છે.

૨. ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળાઓના ભાષા શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચેના આંતર-વ્યવહાર અંગેના આચાર્યોના અભિપ્રાયો :

આ હેતુ ચકાસવા માટે ભાષા શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચેના આંતર-વ્યવહાર અંગે કુલ ૧૦ વિધાનો રચવામાં આવ્યા હતા. આ વિધાનો પરત્વે મળેલ પરિણામોને આધારે કહી શકાય કે ભાષા શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચેના આંતર-વ્યવહાર અંગેના અભિપ્રાયો જાણવાનો હેતુ સિદ્ધ થાય છે.

૩. ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળાઓના ભાષા શિક્ષકોના શિસ્ત અંગેના આચાર્યોના અભિપ્રાયો મેળવવા

આ હેતુ ચકાસવા માટે ભાષા શિક્ષકોના શિસ્ત સંબંધી કુલ ૬ વિધાનોની રચના કરવામાં આવી હતી. આ વિધાનો માટે મળેલ પરિણામોને આધારે કહી શકાય કે ભાષા શિક્ષકોના શિસ્ત સંબંધી અભિપ્રાયો જાણવાનો હેતુ સિદ્ધ થાય છે.

૪. ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળાઓના ભાષા શિક્ષકોના અધ્યયન-અધ્યાપન અંગેના આચાર્યોના અભિપ્રાયો મેળવવા

આ હેતુ ચકાસવા માટે ભાષા શિક્ષકોના અધ્યયન-અધ્યાપન સંબંધી ૮ વિધાનોની રચના કરવામાં આવી હતી. આ વિધાનો પરત્વે મળેલ પરિણામોની આધારે કહી શકાય કે ભાષા શિક્ષકોના અધ્યયન-અધ્યાપન સંબંધી અભિપ્રાયો જાણવાનો હેતુ સિદ્ધ થાય છે.

૫. ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળાઓના ભાષા શિક્ષકોના વિદ્યાર્થી સાથેના સંબંધ અંગેના અભિપ્રાયો મેળવવા

આ હેતુ ચકાસવા માટે ભાષા શિક્ષકોના વિદ્યાર્થી સાથેના સંબંધ સંબંધી ૭ વિધાનોની રચના કરવામાં આવી હતી. આ વિધાનો પરત્વે મળેલ પરિણામોની પ્રકરણ -૪ની સારણી ૪.૫માં દર્શાવવામાં આવ્યા હતા. આને આધારે કહી શકાય કે ભાષા શિક્ષકોના વિદ્યાર્થી સાથેના સંબંધ સંબંધી અભિપ્રાયો જાણવાનો હેતુ સિદ્ધ થાય છે.

૬. ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળાઓના ભાષા શિક્ષકોની સહઅભ્યાસિક પ્રવૃત્તિ અને શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિ અંગેના આચાર્યોના અભિપ્રાયો મેળવવા

આ હેતુ ચકાસવા માટે ભાષા શિક્ષકોની સહઅભ્યાસિક પ્રવૃત્તિ અને શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિ સંબંધી કુલ ૫ વિધાનોની રચના કરવામાં આવી હતી. આ વિધાનો પરત્વે મળેલ પરિણામોની આધારે કહી શકાય કે ભાષા શિક્ષકોની સહઅભ્યાસિક પ્રવૃત્તિ સંબંધી અભિપ્રાયો જાણવાનો હેતુ સિદ્ધ થાય છે.

૧૧. અભ્યાસના તારણો

વિભાગ - ૧

ભાષા શિક્ષકો અને તેમના કાર્યો અંગેના અભિપ્રાયો પરથી પ્રાપ્ત થયેલ તારણો

૧. ભાષા શિક્ષકો શિક્ષણકાર્ય પ્રમાણિકતાથી કરતા હતા.
૨. ભાષા શિક્ષકો સતત ગેરહાજર રહેનાર બાળકના વાલી સાથે સંપર્ક કરતા હતા.
૩. ગામડાની શાળામાં ભાષા શિક્ષકો શિક્ષણમાં રસ દાખવતા હતા.
૪. ભાષા શિક્ષકોને સોંપવામાં આવતા વિવિધ કામો તેઓ યોગ્ય રીતે કરતા હતા.

વિભાગ -૨

ભાષા શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચેના આંતર-વ્યવહાર અંગેના આચાર્યો અભિપ્રાયો પરથી પ્રાપ્ત થયેલ તારણો

૧. ભાષા શિક્ષકો તરફથી વિદ્યાર્થીઓને સહકાર મળતો હતો.
૨. ભાષા શિક્ષકોનો વિદ્યાર્થી સાથેનો માનવીય વ્યવહાર યોગ્ય હતો.
૩. ભાષા શિક્ષકો શાળામાં થતા કાર્યક્રમોમાં વિદ્યાર્થીઓને સામેલ કરતા હતા.
૪. ભાષા શિક્ષકો વિદ્યાર્થીઓની મૂંઝવણ દૂર કરવા મદદ કરતા હતા.
૫. વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષકોના વ્યવસાયને માન આપતા હતા.
૬. ભાષા શિક્ષકો વાલીઓની મુલાકાત લેતા હતા.

વિભાગ - ૩

ભાષા શિક્ષકોના શિસ્ત અંગેના આચાર્યો અભિપ્રાયો પરથી પ્રાપ્ત થયેલ તારણો

૧. ભાષા શિક્ષકો શાળામાં નિયમિત આવતા હતા.
૨. શાળામાં ભાષા શિક્ષકો દૈનિક આયોજન પ્રમાણે કામ કરતા હતા અને વિદ્યાર્થીઓ જોડે કરાવતા હતા.
૩. ભાષા શિક્ષકો વિદ્યાર્થીઓની નિયમિત હાજરી લેતા હતા.
૪. ભાષા શિક્ષકો મધ્યાહન ભોજન વખતે બાળકોને યોગ્ય રીતે ભોજન કરાવતા અને કાળજી રાખતા હતા.

વિભાગ- ૪

ભાષા શિક્ષકોના અધ્યયન-અધ્યાપન અંગેના આચાર્યો અભિપ્રાયો પરથી પ્રાપ્ત થયેલ તારણો

૧. ભાષા શિક્ષકો શૈક્ષણિક સાધનોનો ઉપયોગ કરતા હતા.
૨. ભાષાશિક્ષકો વિવિધ અધ્યાપન પ્રયુક્તિઓનો ઉપયોગ કરીને ભણાવતા હતા.
૩. ભાષાશિક્ષકો બાળકોને ટ્યુશન માટે દબાણ કરતા ન હતા.
૪. ભાષા શિક્ષકો વિવિધ ભાષાના વિષયો ભણાવતા હતા.
૫. ભાષા શિક્ષકો અભ્યાસક્રમ પૂરતા સમયમાં પૂરો કરતા હતા.

વિભાગ - ૫

ભાષા શિક્ષકોના શિક્ષક-વિદ્યાર્થી સંબંધ અંગેના આચાર્યો અભિપ્રાયો પરથી પ્રાપ્ત થયેલ તારણો

૧. ભાષા શિક્ષકો વિદ્યાર્થીના સ્વાસ્થ્ય ઉપર ધ્યાન આપતા હતા.
૨. ભાષા શિક્ષકો વિદ્યાર્થી પ્રત્યે ભેદભાવ રાખતા ન હતા.
૩. ભાષા શિક્ષકો વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ માટે પ્રોત્સાહિત કરતા હતા.

વિભાગ - ૬

ભાષાશિક્ષકોની સહઅભ્યાસિક પ્રવૃત્તિ અને શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિ અંગેના આચાર્યો અભિપ્રાયો પરથી પ્રાપ્ત થયેલ તારણો

૧. ભાષાશિક્ષકોશાળામાં શિક્ષકદિનની ઉજવણી કાળજીપૂર્વક કરાવતા હતા.
૨. શાળામાંથી ભાષા શિક્ષકો દ્વારા પ્રવાસ-પર્યટનનું આયોજન કરવામાં મદદરૂપ થતા હતા.
૩. ભાષા શિક્ષકો રમત-ગમતના કાર્યક્રમો કરાવતા હતા.

૧૨. ઉપસંહાર

સંશોધકે પ્રસ્તુત સંશોધન શક્ય તેટલું ચોક્કસ અને આધારભૂત બનાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. જેમાં ભાવિ સંશોધનની દિશા બતાવી શકાય તેટલી પોતાની વિવેક બુદ્ધિ પ્રમાણે પ્રયત્ન કર્યો છે. પ્રસ્તુત સંશોધન ભાવિ સંશોધક તેમના સંશોધન કાર્યમાં મદદરૂપ થશે તેવી સંશોધકને આશા છે.

ઝવેરચંદ મેઘાણી કૃત 'તુલસીક્યારો' નવલકથામાં ભારતીયતાનું દર્શન

ડૉ. દિલીપ વી. સેનમા

આસીસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,

ગુજરાતી વિભાગ

શ્રી સર્વોદય આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, કાંટ, ડીસા

'તુલસીક્યારો' એ નવલકથા મેઘાણીની સફળ મૌલિક નવલકથા અને નોંધપાત્ર કૃતિ છે આ નવલકથા ઈ.સ ૧૯૪૦ માં લખાયેલ ઉત્તમ નવલકથા છે. "તુલસીક્યારો" નવલકથાના વિષયવસ્તુની વાત કરીએ તો એમાં અધ્યાપક વીરસુતના પરિવારની કથા છે. કંચન સાથે વીરસુતનું બીજીવારનું લગ્ન કરાવી આપનાર વિલક્ષણ લગ્નષ્ટિ ધરાવતો ભાસ્કર કંચનને ઉન્માર્ગે ચડાવે છે. તેનું આ પગલું વીરસુતના કુટુંબને હચમચાવી નાખે છે. કથાના અંતમાં આંધળા હોવાનો ઢોંગ કરતા મામા જયેષ્ઠરામની પાકી વ્યવહાર દૃષ્ટિ, સોમેશ્વરની ઉદારતા અને વિધવા ભાભી ભદ્રાની સહાયતા કોઈ ખ્યાત વ્યક્તિ સાથેના અવૈધ સંબંધથી સગર્ભા બનેલી કંચનને કુટુંબમાં સમાવી લે છે. જૂની પેઢીની સંસ્કારિતાને લેખકે આ રીતે અંજલી આપી છે.

લેખક તેમની અન્ય નવલકથાઓમાં જેમ લગ્ન, વૈવિશાળ કે યૌન સંબંધોના પ્રશ્નો કેન્દ્રસ્થાને રાખ્યા છે. તેમ અહીં પણ સમાજના વાસ્તવિક પ્રશ્નો આદર્શ નારીત્વ, પવિત્ર કુટુંબભાવના અને વિવાહ પ્રશ્નને પ્રમુખ સ્થાને રાખ્યા છે. અને એના પરિપેક્ષમાં 'સોરઠ'ના જૂની પેઢીના માનવીઓના સંસ્કારોને આધુનિક વ્યક્તિઓના સંસ્કારોની સરખામણીમાં નવાજ્યા છે.

અહીં, આ નવલકથામાં ગ્રામ પરિવેશ અને નગરપરિવેશ વચ્ચે થયેલા મૂલ્યના પરિવર્તનોની જે સમસ્યાઓ ઉભી થઈ છે પ્રશ્નો ઉદભવ્યા છે તે પ્રશ્નો અને સમસ્યાઓ નવલકથાના વિષય તરીકે ઓળખાયેલા છે. ઝવેરચંદ મેઘાણીએ જેટલું સાહિત્ય રચ્યું એમાં ખાસ તળપદી બોલી જોવા મળે છે. મેઘાણી પોતાની તળપદા સંસ્કાર કુટુંબની ભાવના, જીવનના મૂલ્યો વગેરે પ્રત્યેની અખૂટ શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરવા માટે પ્રોફેસર વીરસુત અને તેની તેની પત્ની બીજીવારની પત્ની કંચનના ક્લેશભર્યા-નિષ્ફળ દામ્પત્ય જીવનના કથાવસ્તુનો અહીં આધાર લેવામાં આવ્યો છે. આ નવલકથામાં જૂના અને નવા મૂલ્યો અને ઉચ્ચ સંસ્કારોમાં માનનારા પાત્રો વિભાગોમાં વિભાજિત થતા જોવા મળે છે. આ નવલકથામાં ભારતીય સંસ્કૃતિના જૂના મૂલ્યો અને નવા મૂલ્યો જોવા મળે છે. જૂના મૂલ્યોમાં શ્રદ્ધા ધરાવતા પાત્રોમાં વ્યવહારું અને કુટુંબને સાથે રાખીને જીવનારા, ધર્મમાં માનનાર વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ સોમેશ્વરનું પાત્ર જોવા મળે છે. તો બીજા પાત્રની ભારતીયતાના દર્શન અને સંસ્કાર જોવા મળતા હોયતો તે પાત્ર છે. તે વિધવા ભદ્રા ભાભીનું. તે કુટુંબના દરેક સભ્યની નિષ્ઠાપૂર્વક સેવા કરે છે અને તેના પાત્રમાં કુટુંબભાવનાના ખૂબ દર્શન જોવા મળે છે. નવલકથાના પ્રારંભમાં પ્રોફેસર વીરસુત કુટુંબના સભ્યો સાથે ઉધ્ધતાઈભર્યું વ્યવહાર કરતો હોય છે. એમ શરૂઆતમાં અને અંતમાં વીરસુતના પાત્રમાં ભિન્નતા જોવા મળે છે.

આ નવલકથામાં એક કુટુંબ તુલસીના ક્યારાની જેમ પવિત્રતાના સંસ્કારોથી મધમધી ઉઠતું જોવા મળે છે જેમાં પવિત્રતાના સંસ્કારોથી મધમધી ઉઠતું જોવા મળે છે જેમાં સહિષ્ણુતા, સ્વાર્થ, એકાંગી, મનોવૃત્તિ અને વિભક્ત કુટુંબની વિલાસિતા જોવા મળે છે આ નવલકથામાં લગ્નજીવન માં જે ગૂંથ ઉદ્ભવે છે તેને લેખકે પશ્ચિમી સંસ્કૃતિની અસર જણાય છે.

‘તુલસીક્યારો’ નવલકથાનું નામ જ આપણને કંઈક જીવનલક્ષી મૂલ્યોનું સૂચન કરે છે. વાર્તાની શરૂઆતમાં જ લેખકે સોમેશ્વર માસ્તરની ભત્રીજી યમુના જે ગોંડી હતી છતાં તેને પોતાના ધરમાં કુટુંબના એક સભ્ય તરીકે પુર્ણ શ્રદ્ધા સાથે સાચવી છે. એમાં પ્રારબ્ધ જોવા મળે છે. સોમેશ્વર માસ્તર આ પ્રારબ્ધની વાત કુટુંબના દરેક સભ્યને સમજાવવાનો પ્રયાસ કરે છે, બીજા એક પાત્રને જોઈએ તો તેમાં સોમેશ્વર માસ્તર ના સાળા છે, જે એક અંધ વ્યક્તિ છે. તે પણ હંમેશાં સોમેશ્વર માસ્તરના ધર પર જ નિર્ભર જોવા મળે છે. સોમેશ્વર માસ્તરમાં જીવનમૂલ્યો ખૂબ સારી રીતે ખીલેલા જોવા મળે છે. તેમના કુટુંબના સભ્યોમાં જોઈએ તો તેમાં એક પૂત્ર, પૌત્ર વિધવા પુત્રવધૂ અને એક અપંગ પૌત્રી છે. આ દરેક વ્યક્તિના પોતાના જીવનની કોઈને કોઈ ખામીઓ અને અધૂરપ હોય છે. છતાં સોમેશ્વર માસ્તરની આ દરેક સભ્યને એક જ ક્યારામાં લીલાછમ રાખવાનો અથાગ પરિશ્રમ કરે છે. આ નવલકથામાં સોમેશ્વર માસ્તર અને વિધવા પુત્રવધૂ ભદ્રાના પાત્રને આલેખીને લેખકે મધ્યસ્તરનું જીવન જીવતા લોકોના સામાજિક જીવન ઉપર પ્રકાશ પાડ્યો છે કે જે લોકોના જીવનમાં ત્યાગને, પવિત્રતાને અને પુરુષાર્થને મહત્વ આપતા હોય. આમ ઝવેરચંદ મેઘાણીએ આ નવલકથામાં જીવનના ઉચ્ચમૂલ્યો તરફ દિશા નિર્દેશ કરે છે.

આ નવલકથાના મુખ્ય વિષયવસ્તુ પ્રોફેસર વીરસુત અને તેના બીજીવારના લગ્ન થયેલ છે. તે પત્ની કંચનના છિન્નભિન્ન દામ્પત્ય જીવનને સ્પર્શે છે. પોતાના જીવનને સર્વસ્વ માનતી, સ્વછંદી, ભોગવિલાસમાં માનનારી અને મનસંકુચિત હોય એવી નૂતન અને શિક્ષિત નારી કંચન પોતે પોતાના પતિને છોડીને અન્ય પુરુષ સાથે ફરતી, રઝળતી છેલ્લે અધોગતિની પરિસ્થિતિમાં ધકેલાઈ જાય છે. આવી વિષમ પરિસ્થિતિમાં તે સંજોગોમાં તે પર પુરુષથી સગર્ભા બની જાય છે. અને પોતાના આત્મવિનાશને આરે આવીને ઉભી રહી જાય છે. તે એકદમ દીન-લાચાર બની જાય છે. આટલું મોટું પાપ અને ખરાબ મૂલ્યો ધરાવતી કંચનને ક્ષમાશીલ સસરા સોમેશ્વર અને સમજુ સુશીલ વિધવા જેઠાણી ભદ્રાએ ઝેરના ઘૂંટડા પીને ઊગારી લીધી અને તુલસી ક્યારા જેવા કુટુંબમાં ફરી સ્થાપિત કરી અમદાવાદના શહેરી વાતાવરણમાં માત્ર વિલાસી ‘શિથિલ’ આચાર વિચારવાળી જીંદગી જીવતી કંચનને સોમેશ્વર માસ્તરના કુળના તુલસીક્યારા આગળ શાંતા સાંપડી તેમજ વીરસુત અને કંચન વચ્ચે નિર્મળ સ્નેહનું ઝરાણું વહેતું થયું. આમ આ કથામાં નવા પુત્રની શિક્ષિત નારીની સ્વતંત્ર બની રહેવાની ઘેલછા સમાન અધિકાર અને જાહેર જીવનની કામના કેવી વિષમ પરિસ્થિતિ સર્જે છે. તે તરફ આંગળી ચીંધતા લેખક આધુનિક જીવન વ્યવસ્થામાં રહેલા ભયસ્થાનો દેખાડે છે.

આ નવલકથામાં બીજીવાર થતા લગ્નની વાત કરવામાં આવી છે. તેમાં ‘સુધારક સ્નેહલગ્ન’ ની પોકળતા અને અનિષ્ટતા પ્રગટતી જોવા મળે છે. તેમાં ગામડાની નારીની તળપદી સંસ્કારિતા અને ‘રૂઢિલગ્ન’ ને આવકારવામાં આવેલ છે. આ નવલકથામાં માત્ર સુધારને આવકારતી લગ્નપ્રથાની વાત રજૂ થઈ નથી પણ જૂની પેઢીનાં પાત્રો આગળ અનિષ્ટતા ઓગળી જતી દર્શાવવામાં આવી છે. નવીન વિચારસરણી અને દિશા ભૂલેલા પાત્રોને જે જૂના આદર્શ વિચારોવાળા પાત્રો છે તે માર્ગદર્શક થતાં દર્શાવવામાં આવેલ છે. જૂની વિચારસરણીવાળા લોકો ઉપર વિજય થતો દર્શાવવામાં આવ્યો છે. આ નવલકથામાં નવી વિચારસરણી અને નવીન પદ્ધતિથી જીવન જીવતા લોકોની સામે જૂની વિચારસરણી ધરાવતા અને તથ્ય સંસ્કારિતાનો મહિમા ઝવેરચંદ મેઘાણીએ પ્રગટ કર્યો છે.

'તુલસીક્યારો' નવલકથા એ કુટુંબકથા છે તેમાં હિન્દુ સમાજની કૌટુંબિક વાસ્તવિકતાની મેઘાણીની સમજ ઘણી જ પ્રભાવક લાગે છે. વારસામાં મળેલ આદર્શો અને ભયજન્ય સામાજિક રૂઢિઓની મિશ્ર વાસ્તવિકતાનું આલેખન કરી સંયુક્ત કુટુંબની પ્રણાલીમાં ધીના દિવાની જેમ બળતા વૈવધ્ય માટે લેખકના હૃદય આદરની લાગણી છે મેઘાણીના પાત્રો વિટંબણાઓથી વીંટળાઈને પણ છેવટે જૂના ઘરમાં પહોંચીને સુખાંત ઉકેલ પામે છે.

આ નવલકથા એ જૂના જમાનાની અને નવા જમાનાની જૂના મૂલ્યો અને નવામૂલ્યોની સંઘર્ષ કથા તેમાં માત્ર પ્રાચીન નહીં પણ શાશ્વત મૂલ્યોનું ફરી સ્થાપન કરવાનો લેખકનો પ્રયત્ન છે, આજના સમયમાં આપણે જ જીવનના સાચા મૂલ્યો છે તે ભૂલી ગયા છીએ પરંતુ આ નવલકથામાં તત્કાલિન મૂલ્ય-સંઘર્ષ વચ્ચે આપણી સંસ્કૃતિના મૂલ્યોને જાળવવાની ભાવના નજરે પડે છે. આજના સમયમાં આપણા જીવન વિશેનો, જીવનના સારા વ્યવહાર વિશેનો, ઉચ્ચ જીવન મૂલ્યો વિશેનો દૃષ્ટિકોણ બદલાઈ ગયો છે. પરંતુ આ નવલકથામાં આપણને જીવનના અને સંસ્કૃતિ વચ્ચેના મૂલ્યોની જાળવણી કરવાની ભાવના વિશેષરૂપે દેખાય છે.

આ નવલકથામાં સામાન્ય લાગતા પાત્રો પણ મુલ્યનિષ્ઠા અને મહત્તા દર્શાવતાં જોવા મળે છે. આ નવલકથામાં ભાભુ અને ભાભી જેવા પાત્રોના ગુજરાતના ગામડાઓની અભણ સ્ત્રીઓ પણ પોતાના દરરોજના જીવનમાં કંટાળી વીરતા, ઉદારતા અને ઉચ્ચતા બતાવી શકે છે. તેનું વર્ણન થયું છે. આ નવલકથામાં મેઘાણીના સ્ત્રીપાત્રોની સાથે સાથે સોમેશ્વર માસ્તર જેવા પુરુષપાત્રો પણ સામાન્ય વાયકોના મનમાં સ્થિર અને સિધ્ધ થઈ શકે તેવી મહત્વાકાંક્ષા બતાવતા જોવા મળે છે.

આ નવલકથામાં વીરસુત, ભદ્રા, ભાસ્કર, સોમેશ્વર અને કંચન જેવા મુખ્યપાત્રોની સાથે યમુના અનસ્યા, દેવું, જ્યેષ્ઠરામ વગેરે ગૌણપાત્રો પણ કથાને વિકસાવવા મહત્વ નો ભાગ ભજવે છે. આ બધા જ પાત્રોને હવે ભારતીયતાની દ્રષ્ટિ એ જોઈએ તો તેમાં પ્રથમ પાત્ર તરીકે પ્રોફેસર વીરસુત આવે છે.

પ્રોફેસર વીરસુત આ નવલકથાનું મુખ્ય પાત્ર છે. સામાન્ય અને ખૂબ સાધારણ સ્થિતિ ના સોમેશ્વર માસ્તરનો આ પુત્ર છે અને તે પુત્ર શરૂઆતમાં વિભક્ત કુટુંબના હિમાયતી તોછડા અને અતડાપણું ધરાવતો માણસ લાગે છે. પરંતુ જીવનમાં કડવા સત્યો જોયા અને અનુભવ કર્યા પછી પૂરેપૂરો બદલાયેલો જૂના વિચાર સંસ્કાર અને જૂની સંસ્કૃતિને આવકારતો, બેવફા બની ગયેલી પત્ની કંચનને પોતાના કુટુંબમાં અને ફરી હૃદયમાં સ્થાન આપતો ભાવનાસભર હોય એવો માણસ લેખકે આ નવલકથામાં બતાવ્યો છે.

વીરસુત અમદાવાદની કોલેજમાં પ્રોફેસર છે. તે દરમિયાન ભાસ્કર નામના યુવાના સામાજિક કાર્યકર સાથે સંપર્કમાં આવે છે મિત્ર બને છે, ભાસ્કર તેની પરિચિત શિક્ષિત યુવતી કંચન સાથે તેના બીજીવારના લગ્ન કરાવી આપે છે. ત્યારપછી વીરસુત ભાસ્કરના ઉપકાર નીચે સતત દબાયેલો રહે છે. ભાસ્કર તેનો ગેરલાભ ઉઠાવે છે. કંચન સાથે છૂટછાટ ભર્યું વર્તન ભાસ્કર કરતો હોય છે. છતાં વીરસુત ભાસ્કરને કંઈ કહી શકતો નથી તેથી નાની નાની બાબતોમાં પતિ-પત્ની વચ્ચે ઝઘડો ચાલ્યા કરે છે. ભાસ્કર દ્વારા કંચનને ગેરમાર્ગે દોરવાથી વીરસુતનું લગ્નજીવન ભંગાણ તરફ ગતિ કરે છે અને ક વિટંબણાઓ સમસ્યાઓથી ઘેરાયેલા વીરસુતનું માનસ પરિવર્તન થાય છે. વતનમાંથી કુટુંબીજનોને અમદાવાદ તેડાવી બધાનો ખ્યાલ રાખે છે. ચિંતા કરે છે. આમ કંચન પાસેથી પ્રેમ પ્રાપ્તિમાં નિષ્ફળ ગયેલા વીરસુત કુટુંબીજનો દ્વારા

પ્રેમહૂંક પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. વિધવા ભાભી, ભદ્રા અને પિતા સોમેશ્વરના સાથ સહકારથી વીરસુત જીવનની વિટંબણાઓ માંથી પાર ઉતરે છે અને બીજા દ્વારા સગર્ભા થયેલી પત્ની કંચનને ફરીથી સ્વીકારવા તૈયાર થાય છે.

વીરસુતના પાત્ર દ્વારા લેખકે તત્કાલિન સમયના ભાણેલા યુવાનની આધુનિકતા અને શહેરી અને કહેવાતી સુધરેલી સભ્યતા તરફના ખેંચાણથી ઉભી થતી સમસ્યાઓનું મૂળ સંસ્કારો તરફ પાછા વળવાથી થતું નિરાકરણ દર્શાવ્યું છે. આ નવલકથામાં નાયિકા તરીકે કંચનનું પાત્ર છે. આ પાત્ર જીવંત અને સતત પરિવર્તન પામતું જોવા મળે છે. ભાણેલી ગણેલી આધુનિક નારી કંચન ભાસ્કરની મદદથી વીરસુતને પરણે છે. ભાસ્કર કંચનને ભરમાવે છે અને આના કારણે કંચનનું લગ્નજીવન બગડે છે. ભણતર સાથે ગણતરનો અભાવ અને પશ્ચિમી સંસ્કૃતિનું આંધળું અનુકરણ આવી સ્થિતિ નિર્માણનું નિમિત્ત બને છે. વીરસુતને નફરત કરનારી કંચન ભાસ્કર સાથે સારા સંબંધ રાખે છે અને તેની દોરવાયેલી તે પતિથી છુટા થવા માટે કોર્ટે ચડવા તૈયાર થઈ દાવો માડે છે. કંચન વીરસુતનો તિરસ્કાર કરે છે. મેઘાણી આ પાત્ર દ્વારા ઘણો મોટો સંદેશો સમાજને આપે છે કે જે કંચન વીરસુતનો તિરસ્કાર કરે છે તે આધુનિકતાએ કરેલ સંસ્કૃતિનો તિરસ્કાર છે. ઝવેરચંદ મેઘાણી આ પાત્ર દ્વારા આપણને ચેતવવા માંગે છે. એ એવું કહેવા માંગે છે કે ભોગ જગતમાં કંઈ મજા નથી. પણ જીવનની સાચી મજા તો ભાવ જગતમાં છે. જીવનની સાચી મજા લોકોને તારવામાં છે. લેખકની આ માન્યતા આપણને તુલસીક્યારો નવલકથામાં જોવા મળે છે.

કંચન એ ભાસ્કરના કથા પ્રમાણે વર્તન કરતી હોય છે અને એના કથા પ્રમાણે પોતાનું જીવન જીવતી હોય છે. તે ક્રાંતિકારી નારી બનીને સ્વાતંત્રની વાતો કરે છે. તે વખતે તે લોકોને ગમે છે. કંચન ને શરૂઆતમાં આ દુનિયા ગમવા લાગે છે. તેના વિચારોથી તેને સમાજમાં માન મર્યાદા અને મોભો મળી જાય છે. તેનાથી તે ખૂબ જ ખુશ થાય છે. પરંતુ આ સમય દરમિયાન તે અન્ય પુરુષોના સંપર્કમાં આવતી હોય અને મળતી હોય છે. તો ભાસ્કર તેને રોકવાનો પ્રયત્ન કરતો હોય છે. આ બાબત કંચનને ગમતી નથી. તે ભાસ્કરથી પીછો છોડાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. વીરસુતને પણ ફોન કરવા પ્રયત્ન કરે છે. આમ કંચનને પાછળથી પસ્તાવો થાય છે. નવા માણસો અને જુના માણસોને ઓળખવામાં પોતે ઊણી ઉતરી નથી તેનો તેને અફસોસ થાય છે. પોતાને અન્યાય થાય છે એવું માનતી કંચન અંતે પોતે સૌને અન્યાય કર્યાનું કબુલે છે. સસરા સોમેશ્વરને પણ વહુના વિચારો બદલાયેલા લાગે છે. એ પછી સોમેશ્વર વહુને પોતાના કુટુંબમાં અને વીરસુત ના જીવનમાં સમાવવા સંમત થાય છે. અંતમાં સોમેશ્વર માસ્તર અને જયેસ્દરામ મામા દીર્ઘદ્રષ્ટી રાખી સગર્ભા કંચનને સમાજમાં પુનઃસ્થાન મળે અને કુટુંબની આબરૂ અકબંધ રહે તે માટે ફરીથી અપનાવી લે છે. કંચન પણ સસરાનું હેતુ જોઈ અન્ય કુટુંબીજનોની ભાવ જોઈ ભૂતકાળ ભુલવા પ્રયત્ન કરે છે. વિદેશ ગયેલ વીરસુતને પત્ર લખી કંચન પ્રશ્ચાતાપ કરે છે. અને બધું જ સાચું જણાવી દે છે. અંતે તુલસીક્યારા દ્વારા કંચનની પ્રાર્થના તેના સચા અર્થમાં થયેલા માનસ પરિવર્તનનો ખ્યાલ આપે છે.

શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી કંચનના પાત્ર દ્વારા પરિવર્તનશીલતા દાખવીને એવું સુચવે છે કે અંતે તો કંચન ભારતીય નારી છે, તેમાં ભારતીય નારીના દર્શન થાય છે. આમ કંચન આપણા ભારતીય સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિ થી અલગ રહી શકતી નથી. કંચન ભાસ્કર દ્વારા ગેરમાર્ગે દોરાય છે. પોતે ખરાબ નથી અને એ કંચન પોતે પ્રશ્ચાતાપ કરે છે. તેમાં એક આદર્શ ભારતીય નારીના દર્શન થાય છે. તેવું આલેખન મેઘાણી દ્વારા આ નવલકથામાં કરવામાં આવ્યું છે.

આ નવલકથામાં એક પાત્ર છવાયેલું છે. તે પાત્ર છે ભદ્રાભાભીનું. ભદ્રા એ સોમેશ્વર માસ્તરની વિધવા પુત્રવધુ છે. તેનામાં સંસ્કાર અને ગુણો ખૂબ જ છે. ઘરની બધી જવાબદારીઓ બાળ ઉછેર લાલનપાલન કુટુંબ પ્રત્યેની ફરજો વગેરે

ખૂબ જ બખૂબી નિભાવે છે. પોતે સસરાની આજ્ઞા માને છે. સસરાનું માન-સન્માન અંચે આબરૂ સાચવતી ભદ્રા અપંગ પુત્રી અનસુની સેવાચારી કરે છે. તો સાથે સાથે માં વગરના નાના દેવું ને પણ માતા તરીકે નો પ્રેમ આપે છે. સસરા ની ગાંડી ભત્રીજી યમુના ને પણ સાચવે છે અને દિયર વીરસુત ને તથા દેરાણી કંચન ને મદદરૂપ થવા હસતા મોઢે શહેરમાં રહેવા જવા તૈયાર થઈ જાય છે આમ ભદ્રા ભાભી નું પાત્ર બધા ને ઉપયોગી થાય એવું છે તેનામાં સદગુણો નું વધુ પ્રમાણ જોવા મળે છે. નાની ઉંમર માં વિધવા થઈ હોવા છતાં ત્યાગ, સંયમ અને ધાર્મિકવૃત્તિ નું પાલન કરતી ભદ્રા માં લેખકે એક સંસ્કારી આદર્શ ભારતીયતા નારી ના આપણને દર્શન કરાવ્યા છે આમ ભદ્રા નું વ્યક્તિત્વ સાથે જ તુલસી જેવું પવિત્ર છે.

આ નવલકથા માં આવતું પાત્ર ભાસ્કર એ ખૂબ જ હોંશિયાર, શક્તિવાન અને વિવેકશીલ યુવાન છે બીજાને લગ્ન કરાવી આપતો ભાસ્કર પોતે પુરુષત્વહીન છે. એવું ભ્રમમાં પડી લગ્ન કરતો નથી પોતાની વાણ સંતોષાયેલી ઈચ્છાઓના લીધે તે વિકૃત બની જાય છે અને કંચન અને વીરસુત વચ્ચે તિરાડ પાડે છે. તે આવું કરીને ખલનાયક બનતો જોવા મળે છે. વિકૃત માનસ ધરાવતો ભાસ્કર ભદ્રાના સંપર્કમાં આવ્યા પછી હૃદયના ઊંડાણ માંથી એક નવી સરવાણી વહાવતો જોવા મળે છે. અને ભદ્રા સમક્ષ બધું જ રજૂ કરે છે તે પોતાની આપકથા ટ્રેનમાં ભદ્રાને કહે છે અને એક નવી જ મુદ્રામાં જોવા મળે છે આ ભાસ્કર નું પાત્ર એ ઉદ્ધવીકરણ પામતું પાત્ર છે. તેનામાં ભારતીયતાનાં દર્શન થાય છે

આ નવલકથાનું ઉત્તમ પાત્ર અને એક આદર્શ ભારતીય પુરુષ હોય એવું પાત્ર જો કોઈ હોય તો એ ઉત્તમ અને શ્રેષ્ઠ પાત્ર હતું તે સોમેશ્વર માસ્તરનું છે. વીરસુતની સરખામણીમાં અભણ અને અસંસ્કૃત લાગતું પાત્ર તેની પ્રામાણિકતા, ઉદારતા, વત્સલતા અને સંસ્કારિતા દ્વારા માનવજીવન ની ભાવના મહેકાવવાનું કામ કરે છે. કુટુંબમાં સારી ભાવના રાખવી એ સંસાર ની ઉત્તમ બાબત છે. ઝવરચંદ મેઘાણી દ્વારા સોમેશ્વર માસ્તર ના પાત્રનું સર્જન આ નવલકથા માં ઉત્તમ ગુણો ત્યાગ, ઉદારદિલ, સારી ભાવના, સારો વ્યવહાર અને બુદ્ધિ આ બધું ઉજાગર કરવા માટે જ કર્યું છે. તુલસી ક્યારો નવલકથા માં સોમેશ્વર માસ્તર નું પાત્ર ખુબ પ્રભાવશાળી અને પ્રતિષ્ઠા વાળું છે તેનામાં સર્વ ગુણો જોવા મળે છે. તેમાં વાત્સલ્ય ભાવ, સહિષ્ણુતા, દયા, ધૈર્ય વિશેષ માત્રા માં છે. વિધવા પુત્રવધુ ભદ્રા, તેમની દીકરી અનસુ, ગાંડી ભત્રીજી યમુનામાં વગરનો પૌત્ર દેવું, અંધ શાળો જ્યેષ્ઠરામ અને અંતે કંચન તથા વીરસુત આ સૌ તેમના કુટુંબ રૂપી તુલસી ક્યારા માં પોષાઈ રહ્યા છે. ઈશ્વર અને નસીબમાં શ્રદ્ધા ધરાવતું આ પાત્ર સૌને એક સરખું મહત્વ આપે છે આ પાત્ર કુટુંબના વટવૃક્ષ તરીકે ભાવનાશીલ મોબી તરીકે એક સસરા તરીકે, પિતા તરીકે, કાકા તરીકે, દાદા તરીકે, સમગ્ર રીતે સમાજનું એક ગૌરવવંતુ પાત્ર છે.

આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિના ગુણો એવા સર્વ ગુણો સોમેશ્વર માસ્તરમાં જોવા મળે છે. ભારતીયતાના ક્ષમાયાચના, તિતિક્ષા, ધૈર્ય, ઉદારતા, સહનશીલતા જેવા ગુણ લક્ષણો થી ભરેલું સોમેશ્વર નું પાત્ર ભારતીય સમાજ જીવનનું ઉત્તમ અંગ બની રહે છે. એક સંયુક્ત કુટુંબ માં કેવી સુંદર ભાવના હોય એવી જ ભાવના ને ઉજાગર કરવા માટે સોમેશ્વર માસ્તર ના પાત્ર દ્વારા અભિવ્યક્ત ને મેઘાણી એ સુંદર રીતે આલેખી છે અને આ પાત્ર ને લેખકે નિમિત્ત બનાવ્યું છે અને એક આદર્શ કુટુંબ ભાવના આ પાત્ર માં જોવા મળે છે.

આમ, આ નવલકથામાં સોમેશ્વર માસ્તરનું પાત્ર આદર્શ ભારતીય સમાજ વ્યવસ્થા અને કુટુંબ વ્યવસ્થા અને વિચાર વ્યવસ્થા નું પ્રતિક બની રહે છે. આ નવલકથામાં સોમેશ્વર માસ્તરના સાળા તરીકે જયેશ્વરામનું પાત્ર છે. તે પણ પરિસ્થિતિ સમજીને તે અનુસાર વ્યવહાર ઉકેલ મેળવવામાં હોશિયાર છે. યમુના તથા અનસુ અને દેવુંનાં પાત્રોને ભદ્રા ની વત્સલતા તથા પ્રેમાળ સ્વભાવ અને કુટુંબ ભાવનાને સારી રીતે ઉપસાવવા માટે જ અહીં સર્જક દ્વારા આલેખવામાં આવ્યા છે. છતાં બધાં પાત્રો સંપૂર્ણ ભારતીય છે.

"તુલસી ક્યારો" નવલકથામાં સોરઠી સંસ્કૃતિનું આલેખન જોવા મળે છે. દરેક પાત્રના વાણી વિચારમાં સોરઠના વાતાવરણ નો પડઘો પડે છે. સર્જક દ્વારા જૂની સંસ્કૃતિ સામે નવી સંસ્કૃતિનું આક્રમણ તથા વિરોધ દર્શાવી અંતે ભારતીય સંસ્કૃતિ નો કોઈ વિકલ્પ નથી એ બાબત સાબિત કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

આ તુલસી ક્યારો નવલકથાના કેન્દ્રમાં સંયુક્ત કુટુંબની ભાવના જોવા મળે છે તેમાં પાત્રો અને પ્રસંગોનું આલેખન એવી રીતે કરવામાં આવ્યું છે કે તેમાં ધર્મની શ્રદ્ધા લેખક દ્વારા ઉપસાવી આપવામાં આવી છે. આ નવલકથાના ઉત્તમ પાત્ર સોમેશ્વર માસ્તરને તો તુલસી માતા પ્રત્યે અતૂટ શ્રદ્ધા છે. જીવનની સફલતાવને નિષ્ફળતા મળે તો તેમાં પણ તે તુલસી માતા ને જ કારણરૂપ માને છે. સોમેશ્વર માસ્તરને જ્યારે કંચને વીરસુત પર કેસ કર્યો છે એની જાણ થાય છે ત્યારે તે દુઃખની લાગણી અનુભવે છે. પુત્રના ઘરેથી પાછા ફરે ત્યારે તેમને નવી વહુ કંચન ઘેર પાછી ફરશે એવી આશા લાગે છે. સોમેશ્વરને તુલસી માતા પ્રત્યે ની શ્રદ્ધા તેમની પુત્રવધુ ભદ્રા યમુના અને દેવુંમાં પણ ઉતરી છે. નવલકથામાં દરેક પાત્ર તુલસીને સાક્ષી રાખીને સાચા માર્ગે પ્રયાણ કરે છે. સાચી દિશામાં સચ્ચાઈનો માર્ગ અપનાવે છે.

આજના આધુનિક સમયમાં સમાજ ની છબી આ નવલકથામાં જોવા મળે છે. આ નવલકથા માં પુત્રવધુ નું મૃત્યું થતાં પુત્રની બીજીવારના લગ્નની ચિંતા કરતા બાપને દર્શાવ્યો છે. પરંતુ એ જ બાપ પોતાની વિધવા પુત્રવધુ ના લગ્ન ફરીથી કરવાનું વિચારી શકતો નથી કંચનના અનૈતિક સંબંધથી થયેલ બાળકને સોમેશ્વર માસ્તર સ્વીકારી લે છે. તેમાં ક્ષમાનો ભાવ જોવા મળે છે. આવા અનેક પ્રસંગોમાં ભારતીયતાના સિંધુરૂપ અને મર્યાદારૂપ અનેક લક્ષણો જોવા મળે છે. આમાં ભારતીય માન્યતાઓનું પણ આલેખન જોવા મળે છે. આમ, 'તુલસી ક્યારો' નવલકથા દ્વારા મેઘાણીએ આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિના ભવ્ય અને દિવ્ય ગાણાતા કુટુંબ ભાવનાના સંસ્કારો અને ત્યાગ - બલિદા ની ભાવનાને આલેખવાનો સફળ પ્રયત્ન કર્યો છે.

સંદર્ભસૂચિ

૧. મેઘાણી, ઝવેરચંદ 'તુલસી ક્યારો' નવલકથા
૨. આશર, બિપીન- અતીત અને સામ્પ્રત
૩. ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ગ્રંથ -૪ - ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ
૪. પટેલ, ભોળાભાઈ ભારતીય સાહિત્ય પરંપરાનો વિસ્તાર
૫. આશર, બિપીન-ભારતીય નવલકથા

Effects of Stock Split Announcements on Stock Prices of Mid-Cap Companies (Listed on BSE) in India

DR. JAYSHREE NARANG

Assistant Professor,
SASCMA English Medium Com. College

DR. DINESH NARANG

Assistant Professor,
SDJ International College

Abstract:

The present study entitled 'Effects of Stock Split Announcements on Stock Prices of Mid-Cap Companies (Listed on BSE) in India'. The objectives of the study are to measure the effect of Stock Split announcement on stock prices of the Mid-Cap Companies registered on Bombay Stock Exchange. Secondary data with respect to Stock Split announcement is collected for the year 2010-2019. Sample is consisted of 14 selected stocks from Bombay Stock Exchange (BSE). The research paper has been examining the impact of Stock Split on Share prices with the help Wilcoxon Sign Rank Test. The analysis of the results of Wilcoxon Sign Rank Test depicts that there was significant effect of the stock split announcement on the stock prices of the shares in all the companies under consideration.

Keywords: Stock Prices, Mid-Cap Companies, BSE, Stock Split announcement

1. Introduction

Corporate public announcements such as Dividend, Bonus issue, Share Buyback and Stock Split announcement are various financial and strategic actions taken by the corporate organizations. Corporate actions bring internal changes in the organizations as well as effects stock prices of the companies in the secondary markets. A good understanding of these corporate actions gives a clear picture of the company's financial health, and to determine whether to buy or sell a particular stock. Corporate public announcements have attracted researcher's attention to understand the effects of these announcements on the financial position of the companies and on stock markets. Stock Split is a part of corporate restructuring and emerging strategy for the Business. Stock split is alteration in the number of shares by dividing the value of the share into smaller denomination and adjustment in prices of shares. It does not have impact on the company's financial health or investment, even the total market value of the firm's also remains unchanged. It is reduction in the individual share prices for the benefit of the corporate entities. This study "Effects of Stock Split Announcements on Stock Prices of Mid-Cap Companies (Listed on BSE) in India" has been undertaken with the aim to know the effect of stock split announcements on the share prices of the companies.

2. Literature Review

A brief review of the Stock Split Announcement is presented below which are pertinent to the present study.

Bajaj, P. et al. (2017) "Effect of Stock Split on Shareholder's Wealth and Company's Profitability". The authors of the study have examined Earning Per Share (EPS), Dividend Per Share (DPS), Return on Equity (ROE), Price Earnings Ratio (PE), overall shareholders' wealth and overall profitability of the company to know the significant change if any, after stock split in comparison to before split issue. T-test with the help of SPSS program has been applied to analyze the objectives of the study and to know the effects. The results of the study depicts that there is no significant influence on the shareholders wealth and companies' profitability after the event of stock split.

Koeh, P. K. (2013) "The Effect of Stock Splits Announcements on Stock Prices of Publicly Quoted Firms in Kenya". The general objective of the study is to know the effect of stock split announcements

on the prices of the shares of the firms listed on Nairobi Securities Exchange (NSE). The author also analyzed the time period effect on stock prices to adjust the split announcement and also to analyze extent and directions of price change due to stock split announcement. The event study methodology has been utilized to analyze the data of stock split. The findings of the study suggest that the event of stock split effects the stock prices which persists for not more one month period.

Adisetiawan, R. (2018) “Does Stock Split Influence to Liquidity and Stock Return? (Empirical Evidence in the Indonesian Capital Market)”. The study is undertaken to examine the influence of stock split on stock liquidity and to find out return of individual as well as group of stock. The author has undertaken the study on secondary data collected from the Indonesia Stock Exchange. The author has used two different averages and multiple regression as model to test the hypothesis. The finding of the study explains influence of stock prices, trading volume and bid-ask spread by the announcement of stock split. However, stock split did not influence stock risk and abnormal return of an individual as well as group of stocks as a portfolio.

Shirur, S. (2008) “Dilemma of Corporate Action: Empirical Evidence of Bonus Issue vs. Stock Split”. The author of the study has considered various factors such as promoter stake, rate of growth of sales, share price increase, beta and profit to analysis the conditions of the company under which it take action of bonus issue or stock split. The author tried to investigate the effect on these variables with reference to companies taken corporate actions and the nifty companies. The findings of the study show significant difference between companies issuing bonus shares and the Nifty companies. The study also disclosed that in the case of factors like growth of sales, growth of profit and beta there is no significant difference in companies going for stock split as compared to Nifty companies. However in case of increase in share price and promoter stake there is significant difference between companies going for split and Nifty companies.

Yogue, J., et al. (2009) “Stock Split Size, Signaling and Earning Management: Evidence from the Spanish Market”. The objectives of the study are to find effect of stock split on Spanish investor, on advice of the Financial Analysts and on operating profitability of the companies. The study has been undertaken on 45 non-financial companies going for stock split during 9 years and event study methodology has been used to analyze the same. The conclusion of the study represents positive impression of stock split on the Spanish Investors as well as on forecasts of Financial Analysts. It has also been found that the announcement of stock split has been made by the companies having significant operating profitability prior to the event of stock split.

3. Research Methodology

3.1 Scope of the study

The scope of the study is limited to the Mid-Cap companies listed on Bombay Stock Exchange (BSE). Scope is also limited to the period of 10 years starting from 2010.

3.2 Population and Sample Selection

The secondary data i.e. prices of stocks of the companies are collected from various websites. The event window comprises of 30 days prior to announcement and 30 days post announcement. The announcement date is designated as day “0” in the event period. The criterion for the selection of Stock split sample is based on availability of data in the event window and estimation period. Thus 14 companies made it to the final sample of the study. The public announcement date for split was taken from the website of SEBI www.sebi.gov.in. The daily closing prices were used for computing the event returns.

3.3 Objective

The objective of the study is to measure the effect of Stock Split announcement on stock prices of the Mid-Cap companies registered on Bombay Stock Exchange (BSE).

3.4 Hypotheses

The following hypotheses have been formulated to achieve the desired objectives of the present study:

H₀: There is no significant difference in average of before and after Stock Split stock prices of BSE companies.

H₁: There is some significant difference in average of before and after Stock Split prices of BSE companies.

3.5 Research Tools

The research paper has been examining the effect of Stock Split announcement on share prices with the help of non-parametric Wilcoxon Sign Rank Test.

3.6 Limitation of Study

1. Study is limited to the period of ten years.
2. Study is based on Secondary data published in various websites.

3.7 Finding

For measuring the stock price reaction to Stock Split announcement Kolmogorov-Smirnov test of Normality has been undertaken.

Tests of Normality						
	Kolmogorov-Smirnov ^a			Shapiro-Wilk		
	Statistic	df	Sig.	Statistic	df	Sig.
B_NALCO	0.256	18	0.003	0.911	18	0.089
A_NALCO	0.120	18	.200*	0.957	18	0.548
B_KNPL	0.178	18	0.138	0.905	18	0.069
A_KNPL	0.107	18	.200*	0.957	18	0.551
B_BIL	0.181	18	0.124	0.925	18	0.157
A_BIL	0.137	18	.200*	0.959	18	0.584
B_BPIL	0.192	18	0.079	0.931	18	0.206
A_BPIL	0.264	18	0.002	0.690	18	0.000
B_TCPL	0.105	18	.200*	0.945	18	0.350
A_TCPL	0.224	18	0.018	0.865	18	0.015
B_EL	0.196	18	0.067	0.925	18	0.156
A_EL	0.266	18	0.002	0.846	18	0.007
B_FBL	0.230	18	0.012	0.890	18	0.038
A_FBL	0.098	18	.200*	0.964	18	0.684
B_EFSL	0.137	18	.200*	0.951	18	0.445
A_EFSL	0.235	18	0.009	0.806	18	0.002
B_APL	0.216	18	0.026	0.855	18	0.010
A_APL	0.142	18	.200*	0.944	18	0.344
B_APL	0.230	18	0.013	0.855	18	0.010
A_APL	0.206	18	0.043	0.877	18	0.023
B_BEL	0.199	18	0.059	0.882	18	0.028
A_BEL	0.126	18	.200*	0.957	18	0.545
B_BHEL	0.163	18	.200*	0.948	18	0.400
A_BHEL	0.101	18	.200*	0.957	18	0.550
B_TPCL	0.213	18	0.031	0.833	18	0.005
A_TPCL	0.224	18	0.017	0.882	18	0.029
B_IGL	0.216	18	0.027	0.837	18	0.005
A_IGL	0.223	18	0.019	0.863	18	0.014
*. This is a lower bound of the true significance.						
a. Lilliefors Significance Correction						

The results of table given above suggests that the data for all the series are not normally distributed, as the significant value is less than 0.05 in most of the cases. Based on results of normality test, non-parametric Wilcoxon Sign Rank Test will be preferable to test the hypothesis.

3.8 Effect of Stock Split Announcements

The Table given below exhibits the results of Wilcoxon Sign Rank Test conducted to measure the effects of Stock Split announcements on the prices of shares.

Name of the Company	Z	Asymp. Sig. (2-tailed)	Decision
National Aluminium Co Ltd	-4.015	0.0001	Ho Rejected
Kansai Nerolac Paints Ltd.	-2.937	0.0033	Ho Rejected
Balkrishna Industries Ltd	-3.875	0.0001	Ho Rejected
Berger Paints India Ltd	-2.373	0.0176	Ho Rejected
Tata Consumer Products Ltd	-3.883	0.0001	Ho Rejected
Emami Ltd	-3.806	0.0001	Ho Rejected
Federal Bank Ltd	-3.912	0.0001	Ho Rejected
Edelweiss Financial Services Ltd	-3.980	0.0001	Ho Rejected
Ajanta Pharma Ltd	-4.015	0.0001	Ho Rejected
Ajanta Pharma Ltd	-4.015	0.0001	Ho Rejected
Bharat Electronics Ltd	-2.912	0.0036	Ho Rejected
Bharat Heavy Electricals Ltd	-3.920	0.0001	Ho Rejected
Tata Power Co Ltd	-2.833	0.0046	Ho Rejected
Indraprastha Gas Ltd	-3.823	0.0001	Ho Rejected

The Wilcoxon Sign Rank Test was conducted to compare stock prices of companies for pre Stock Split and post Stock Split announcement at the significance level of 0.05.

The results of the test reveals that the sig. (2-tailed) value of all 14 companies (100%) are found below the significant value of 0.05, which shows significant effect of stock split announcement on the share prices of the companies. Hence the null hypothesis i.e., there is no significant difference in average prices of companies before and after stock split is rejected. It is also observed from the result that in case of all 14 companies' positive significant effect has been noticed.

4. Conclusion

The Present study 'Effects of Stock Split Announcements on Stock Prices of Companies (Listed on BSE) in India' has been undertaken to know the effects of stock split announcement on the Prices of the shares. Based on results of the analysis it can be concluded that in the case of 100% of the company's effect of stock split on the stock prices of the companies has been observed.

References

1. Narang, D. K. Effects of Corporate Public Announcement Buyback Split and Bonus Issue On Prices of Shares Listed on Stock Exchange.

2. Taxmann, 2013 “A comparative study of Companies Act 2013 & Companies Act 1956” ISBN: 978-93-5071-321-1
3. Adisetiawan, R. (2018). Does Stock Split Influence to Liquidity and Stock Return? (Empirical Evidence in The Indonesian Capital Market). *Asian Economic and Financial Review*, 8(5), 682-690.
4. Bajaj, P., & Arora, H. (2017). Effect of Stock Split on the Shareholder's Wealth and Company's Profitability. *International Journal of Engineering and Management Research (IJEMR)*, 7(1), 20-27.
5. Koech, P. (2013). Effects of stock splits Announcements on stock prices of publicly quoted firms in Kenya. Unpublished masters, Kenyatta.
6. Shirur, S. (2008). Dilemma of corporate action: empirical evidences of bonus issue vs. stock split. *Vikalpa*, 33(3), 35-48.
7. Yagüe, J., Gómez-Sala, J. C., & Poveda-Fuentes, F. (2009). Stock split size, signaling and earnings management: Evidence from the Spanish market. *Global Finance Journal*, 20(1), 31-47.
8. <https://zerodha.com>
9. <https://www.moneycontrol.com>
10. <https://www.sebi.gov.in>
11. <https://papers.ssrn.com>
12. <https://poseidon01.ssrn.com>
13. <https://bse.com>

An Empirical study of the opinion of Teachers and Students on Implementation of Semester System in Schools

KRISHNA KATARA
Ph.D. Student,
Department of Education,
Hem. North Gujarat University, Patan

Abstract:

The present study was conducted on 48 students and 20 teachers selected at random from four English Medium School- New English Secondary School, Faith School, Silver Green Higher Secondary School, and Grow More Higher Secondary School. The data have collected through questionnaire and check-list from different School teachers and students in English Medium School. The research result revealed that Majority of the teachers (75%) responded that they are satisfied with the courses arranged under the semester system. Further it shows that Majority of the teachers (80%) are not satisfied with the evaluation pattern. They suggested that exam must contain subjective and descriptive type questions. The finding gains from the opinion of students it was found that Majority of the students 66.66 % felt that the content provided in the textbook are up-to-date. Most of the students 85.41% stated that there is no any Provision of Computer and internet facility in school. Majority of the 70.83 % students felt that their syllabus has not completed within time. Thus, it can be concluded that majority of the students have negative opinion towards semester system. But some students believed that it is useful for them. In the case of teacher's majority of the teachers hold favourable opinion regarding semester system. Very few teachers are against the semester system. But still proper planning and training of Teachers and students will lead to betterment of semester system.

Keywords: Semester system, teaching methodology, Curriculum, assessment pattern and feedback

---

1. Introduction

Education is an integral part of human life. It is the most important and powerful instrument invented by mankind to shape and mould themselves in a desirable manner. The word 'Education' can be derived from latin words that is Educare, Educere, Educatum and Educo. Education is a life-long process and its purpose is to establish a learning society. A society in which the individual knows how to learn, to grow and to transform itself to the needs of ever-changing world. In the process of Education Schools also play an important role. School education is the necessary foundation for strengthening human resources that has been deemed central for the National development. Now a day education is changing very fast. The reason for this fast-growing change is the Liberalization, Privatization and Globalization (LPG). As a result of these changes there are changes occur in teaching methods, art of teaching, curriculum, textbook and evaluation pattern. Each year there are some innovations in the field of education. **Semester system** is one of the examples of it. Schools and society demand this kind of change in the teaching and learning process. This is possible only with the help of teachers and students to accept new ideas. Therefore, it is very important for the investigator to study the opinion of teacher's and students on the implementation of Semester System in Schools.

2. Objectives of the study

The purpose of the present study is to study the opinions of teachers and students of higher secondary section on the implementation of Semester System in schools of Himatnagar Taluka of Gujarat. The following are the objectives of Present study.

1. To create awareness among teachers and students regarding semester system in education.

2. To study the opinions of teachers about curriculum, teaching methodology, evaluation pattern under semester system.
3. To study the opinions of teachers regarding academic improvement of the students, their suggestions for the efficient functioning of the semester system.
4. To study the opinions of students regarding content, syllabus coverage, availability of resources, evaluation, feedback, and declaration of result.

3. Limitations of the study

The study is delimited to Std. XI (Science stream) of New English Secondary School, Faith School, Silver Green Higher Secondary School, and Grow More Higher Secondary School affiliated to Gujarat State Board English Medium Schools of Himatnagar taluka in Gujarat. The study has considered all the teachers of Std. XI (Science stream) who teaches under the semester system and students of those respective schools.

4. Population

Eight English Medium Schools affiliated to GSHSEB of Himatnagar Taluka of Gujarat state constitute the population for the present study.

5. Sample

In the present study sampling of respondents will draw in the following manner.

5.1 Schools

In order to draw out sample from the population and for the sampling of schools the investigator adopted simple random sampling. The investigator randomly selected four English Medium Schools having higher secondary section of Himatnagar Taluka of Gujarat. These Schools are New English Secondary School, Faith School, Silver Green Higher Secondary School, and Grow More Higher Secondary School.

5.2 Sample of Teachers and Students

Random selection of Teachers and students of Std. XI (Science stream) of English Medium Schools in Himatnagar Taluka adopting semester system was done. The investigator has selected 20 teachers and 48 students from New English Secondary School, Faith School, Silver Green Higher Secondary School, and Grow More Higher Secondary School.

6. Tools

The investigator employed the following tools for data collection purpose:

6.1 Check-list for Students

The investigator prepared Check-list tool for students to elicit the opinion of Students of Std. XI (Science stream) towards the implementation of semester system in Schools affiliated to GSHSEB. This tool consists 07 items in the Check-list. The items cover the various aspects of semester system like Content, syllabus coverage and availability of resources, feedback by teachers, timely evaluation and declaration of result etc.

6.2 Questionnaire for Teachers

The investigator prepared Questionnaire tools with some modification in the items from already prepared questionnaire of Ladhera (2011) which was used to study the continuous and comprehensive Evaluation scheme being implemented in CBSE school of Vadodara city. The questionnaire consist close-ended as well as open-ended questions. It focuses on major aspects of semester system in school like curriculum, teaching methodology, assessment pattern and suggestion by the teacher for the efficient functioning of the same.

7. Data collection

The required data to meet the objectives were collected through administering questionnaires prepared by the investigator.

In this study the data has been collected from primary sources through questionnaire and check-list. The investigator has collected the data personally by visiting all the school. The investigator has collected the data through questionnaire from the teachers of higher secondary Std.XI (Science stream) to know the innovative practices prevailing in the schools and their suggestion to improve the semester system. The investigator has distributed the questionnaire among teachers and collected it according to the time given by the school teachers.

The investigator has also collected the data from students through check-list. The investigator has distributed the check-list among the students and has given the instruction for filling the same. In this research 48 students from different Schools have participated. With this tool the investigator come to know about the student's opinion, their satisfaction/dissatisfaction regarding newly introduced semester system.

8. Data Analysis

The Data collected through open and close-ended questionnaire from teachers were analyzed in both quantitative and descriptive form. For the close-ended questions, the quantification of the data will analyzed through frequency distribution. Percentage was calculated using frequency distribution. The open-ended questions were analyzed through content analysis and further it was quantify. The Checklist for the students was analyzed using the frequency count and percentage.

8.1 Analysis for questionnaire for teachers

Following are the questions and their respective opinion given by sample of teachers of school represented in the form of percentage and description.

Q-1 Do you feel that courses arranged under the semester system are satisfactory? [Yes/No]

a. If yes, then specify why?

Majority of the teacher (75%) responded that a course arranged under the semester system is satisfactory. According to them with time span it is perfectly arranged to read out and to complete the course within time with revision. Students have the opportunity to learn every topic in detail especially as per MCQ system. They are also fully co-operated to their teachers. The syllabus is as per the NCERT pattern. But somehow the teacher has to face the problems in 1st semester due to the shortage of time and late admission of students in a particular subject like physics & mathematics. The subjects are new and difficult for them. Therefore, teachers need more time to explain and make the student understand clearly. The courses arranged are sufficient for the duration of semester and equally weighted according to marks. This system is very convenient for students to understand.

b. If no, then specify why?

Very few teachers (25%) stated the courses arranged under the semester system are not satisfactory. The course is very lengthy and hard for students. The Teachers need to do work hard like machines by time consumption. Examples and text book questions are not in proper proportion.

Q-2 Do you feel that semester system has given you an opportunity to adopt alternate teaching methods?

If no then specify why?

Very few teachers (10%) responded that semester system has not given an opportunity to adopt alternate teaching methods.

If yes, then which of the following methods do you make use of {tick the options}

1.Discussion 2.Lecture 3.Practical 4.Project Work 5.Quiz

Majority of the teachers (90%) responded that they used lecture method, discussion, practical work, quiz methods in their classroom teaching. They are having a caliber to change the teaching method according to the needs and demands of students. They stated that they focus on the subject from

starting of the semester without wasting time in unusual holiday then everything can be done in proper way. But some time due to shortage of time there is a pressure of course completion. The objective pattern helps to train students for competitive examination.

Q-3 Are you satisfied with the evaluation pattern for assessing the students under the semester system?[Yes/No]

a. If No, then specify why?

Most of the teachers (80%) responded that they are not satisfied with the evaluation pattern. They stated that evaluation under the semester system is the overall evaluation of four semesters. From that it is very difficult to judge whether the student is poor in subjective or objective. It should be average system for every semester. In the semester system there is MCQ pattern of 300 marks out of 400 marks so they can't evaluate the student exactly what the caliber he or she has. The student should be examined for objective and subjective pattern in each semester. It is complicated to understand evaluation pattern even parents are not familiar with it.

b. If Yes, then specify why?

Very few teachers (20%) are satisfied with the evaluation pattern. For the whole year the students are having seriousness to read and to work out with their syllabus.

Q-4 Do you think that this semester system will help in the academic improvement of the students? [yes/No]

A . If yes, then please specify how?

Majority of the teachers (80%) responded that the semester system will help in the academic improvement of the students because the students have to work hard for the whole year. They have to work out regularly because of this system. Students should not felt burden of the lessons. They may get education stress less and fearless. They have the opportunity to study in detail and enhance their knowledge. Its time period is very less. Therefore students have to work hard with active position of mind. The teachers viewed that if students put more interest in study then only it can help to make overall academic improvement. Students acquired knowledge as well as creativity by this semester system.

B. If no, then please specify why?

Few teachers (20%) opined for most of the students it does not work because they are having very poor, basic and even not able to take science stream but if they are taking they should be go with the subjective method. The students do not get enough time for preparation of competitive exams. If students will get adaptation then only the semester system is possible otherwise not.

Q-5 Please give some positive and negative points of semester system according to you?

Positive point- The students are continuous with the study due to the semester examination. They are active and alert. They get detail study and clear their concept according to their subject. The student's evaluation can be done after every six month and accordingly changes can be done. Semester system is good and easy for students because chapters are divided into two parts. But some topic should be arranged to be remember for long time. The syllabus is long term useful for students.

Negative point- In semester one and three only MCQ questions is there but some descriptive questions should be involved to look out their writing skill. Sometimes students make only circle blindly in MCQ questions as they have no negative marking. Total marks from all semester are calculated. Students have to prepare only some portion of syllabus and their listening capacity are also decreasing.

The duration of the semester is very short and it is not divided properly. 1st semester is very short and 2nd semester is long. The students do not get enough time for deeply understanding of the topics. There is also a chance to increase copy because of MCQ pattern. The content division is not appropriate in both semesters.

Q-6 what suggestions would you like to give for the efficient functioning of the semester system? Please specify.

- Majority of the teachers opined that for efficient functioning of semester system it should be started in proper time and there is ratio of 70/30 of subjective and MCQ pattern.
- There must be restriction of passing in each semester so that there will be seriousness and sincerity in the student in each semester because if some students are getting 132 in two semester they don't

be serious in next two semester. If there is an application of MCQ pattern in exam then MCQ can be asked in different way so that we can check their real ability.

- The examination pattern should be very strict. It needs to be changed. In most of the school's teachers and students are not interested in practical so for better understanding regarding its importance it must be focused.
- Make all the exams subjective and descriptive. Not only objective exam should be there.
- Time duration of the odd and even semester is not sufficient because of this there is difficulty in completion of syllabus. Therefore, it should be improved. The school should conduct alternate semester examination rather internal assessment. Reduce the syllabus considerably and use of practical should be more frequent.
- One good system and assessment, evaluation system should be maintained for the entire scholastic work.

8.2 Analysis of check-list for students

The item wise analysis of the check-list was done and the scores were calculated and later on converted into percentages which reveals in Table 1. The following are the interpretations made Item-wise from the analysis of Check-list answered by Students of Std. XI (Science stream) from four Schools of Himatnagar taluka.

Table 1: Percentage score on the check-list (Students)

Items No.	Yes	No	% (Yes)	% (No)
1	32	16	66.66	33.33
2	14	34	29.16	70.83
3	14	34	29.16	70.83
4	2	46	4.16	95.83
5	7	41	14.58	85.41
6	31	17	64.58	35.41
7	32	16	66.66	33.33

1. Content provided in the text-book is up-to-date

With regard to the content 66.66 % student responded that Content provided in the text-book is up-to-date and very few students 33.33% felt that Content provided in the text-book is not up-to-date.

2. Different teaching methodology used by teachers

The success of student's learning process depends upon motivated and dedicated teachers. Their professionalism, regularity, teaching styles they employ, their ability to use teaching aids affect a lot in teaching-learning process. Regarding teaching methodology few students 29.16% responded that their teachers are using different methodology while teaching. Most of the students 70.83% felt that their teachers are not using different teaching methodology.

3. Coverage of course within time

If regularity is maintained by teachers and students then the course must be completed in appropriate time. Very few students 29.16% responded that their syllabus have completed within time. Majority of the 70.83 % students felt that their syllabus has not completed within time.

4. Adequate number of books available in the library.

Regarding availability of books in library Very few students 4.16 % responded that there are sufficient number of books available in the library. Majority of the students 95.83% stated that there are insufficient numbers of books available in the library.

5. Provision of Computer and internet facility for students.

So far the availability of Computer and internet facility few students 14.58% opined that there is Provision of Computer and internet facility for them in the school. Majority of the students 85.41% stated that there is not any Provision of Computer and internet facility for them in school.

6. Get timely Constructive feedback from teachers.

Regarding feedback from teachers Majority of the students 64.5% felt that they are getting timely feedback. Some students 35.41% responded that they are not getting timely feedback from teachers.

7. Results are declared in time.

The opinion of the students regarding timely declaration of most of the students 66.66% felt that they are getting timely result in each semester. Some students 33.33% opined that that they are not getting timely result in each semester.

9. Conclusion

For implementation of any new idea needs lots of efforts and support from different sources. Similarly, implementation of semester system in school is also a new idea in education field. The major findings gain from the present study depicts the valuable opinion of students and teachers towards semester system. Majority of the teachers (75%) are satisfied with the courses arranged under the semester system. The research further revealed that Majority of the teachers (80%) have positive attitude towards semester system. They stated that the students are continuous with the study due to the semester examination and they are more active, alert and exam oriented. Very Few teachers (20%) have negative attitude towards semester system. The findings of the present study depicts that majority of the students have negative attitude towards semester system because it is new for them and they need some time to adapt the new method of teaching learning process. But some students believed that it is useful for them because they get more chances to improve and formative assessment is being carried along with the recording of the day-to-day work. The proper planning and training of Teachers will lead to betterment of semester system. Thus, the semester system needs to be strengthened.

References

1. Aggarwal, J.C. (2006). Basic ideas in Eduaction. New Delhi: Shipra Publications. Definition of semester system, Retrieved on December 10, 2014 from en.wikipedia.org/wiki/Academic_term.
2. Ladhera, H. (2011). A study of the CCE scheme being implemented in CBSE School of Vadodara. An unpublished M. Ed dissertation, The M.S University of Baroda: CASE
3. Rajput, S. D. (2012). A study of the opinion of Principals and teachers of secondary and higher secondary section on the implementation of semester system in schools of Vadodara city. An unpublished M. Ed dissertation, The M.S University of Baroda: CASE
4. Pathak, T., Rahman, M. A., (2013). Perception of Students and Teachers towards Semester System: A Study in Some Selected Degree Colleges of Nagaon town of Nagaon District of Assam, Journal of Education and Practice.

E-commerce and Its Impact on Traditional Retail: A Comprehensive Review

DR. SUNITABEN BABULAL PATEL
Assistant Professor,
Shree BPB Arts and MHG Commerce College, Unjha

Abstract:

The advent of the internet and the proliferation of e-commerce platforms have transformed the landscape of commerce globally. This review paper aims to provide a comprehensive analysis of the impact of e-commerce on traditional retail businesses. It synthesizes existing literature, analyzes key trends, and discusses the implications for both online and offline retailers. The paper also explores the challenges and opportunities presented by the coexistence of these two retail models and offers insights into potential strategies for traditional retailers to thrive in the digital age.

Keywords: *E-commerce, Traditional retail businesses, Digital age.*

---

1. Introduction

The modern retail landscape is undergoing a profound transformation, driven by the relentless advance of technology, and changing consumer behaviors. At the heart of this transformation lies the rapid proliferation of e-commerce, an industry that has fundamentally reshaped the way businesses and consumers engage in commerce. E-commerce, characterized by online platforms, digital marketplaces, and seamless transactions, has not merely become an alternative channel for shopping; it has evolved into a global force, disrupting traditional retail paradigms, and redefining the very essence of commerce. This comprehensive review paper embarks on a journey to unravel the intricate dynamics between e-commerce and traditional retail, seeking to illuminate the multifaceted impact of the former on the latter. Our aim is to provide a holistic understanding of this transformative phenomenon, backed by a meticulous examination of existing literature, data, and industry insights. As we delve into the subject matter, we are poised to explore the challenges, opportunities, and complexities that underlie the coexistence of e-commerce and traditional retail.

1.1 The E-commerce Revolution

To comprehend the significance of this coexistence, we must first acknowledge the remarkable evolution of e-commerce. Born out of the nascent internet era, e-commerce has transcended its humble beginnings to become an economic powerhouse. What began as a novelty - a means to shop online - has metamorphosed into a ubiquitous force that permeates nearly every facet of our lives. The growth of e-commerce has been staggering, with annual global e-commerce sales surging into trillions of dollars, and its influence now extends well beyond retail, impacting logistics, finance, marketing, and employment.

1.2 Redefining Consumer Behavior

Central to the e-commerce revolution is its profound impact on consumer behavior. Shoppers today have at their fingertips an unprecedented level of convenience, choice, and control. They can browse, compare, and purchase products and services from the comfort of their homes or on the go, often with same-day or next-day delivery options. This shift in consumer preferences, characterized by a preference for digital interactions and personalized experiences, has placed traditional retailers in a position where they must adapt or risk obsolescence.

1.3 The Traditional Retail Challenge

Traditional retail, long the dominant force in the commerce landscape, has been compelled to confront a series of challenges precipitated by the ascent of e-commerce. Declining foot traffic in physical stores, the growing dominance of online marketplaces, and the need to invest heavily in digital infrastructure have placed immense pressure on traditional retailers to innovate or face the daunting prospect of stagnation.

1.4 Navigating Coexistence

Yet, this paper contends that the narrative isn't solely one of disruption and displacement. Rather, it's a narrative of coexistence and adaptation. While e-commerce has presented formidable challenges to traditional retail, it has also fostered a new era of possibilities. We explore how savvy retailers are leveraging the synergy between online and offline channels to create compelling omnichannel experiences. We examine how traditional retailers, armed with historical brand equity and physical presence, are finding their footing in the digital age.

1.5 A Roadmap for Understanding

Throughout the course of this comprehensive review, we will traverse the historical evolution of e-commerce, dissect key trends shaping the digital commerce landscape, scrutinize the impact on traditional retail, and explore the strategies employed by retailers to not only survive but thrive in this era of change. By the time we conclude this journey, it is our hope that readers will emerge with a nuanced appreciation of the intricate relationship between e-commerce and traditional retail, armed with insights that are invaluable to businesses, policymakers, and researchers navigating the complex terrain of modern commerce.

2. Historical Evolution of E-commerce

This section traces the historical development of e-commerce, from its inception in the early internet era to its current prominence. It discusses milestones, technological advancements, and the growth of e-commerce platforms. The evolution of e-commerce is a story of rapid technological advancements, changing consumer behaviors, and a relentless pursuit of convenience. To understand the profound impact of e-commerce on traditional retail, it is essential to trace its historical journey from its humble beginnings to the powerhouse it has become today.

2.1. The Dawn of the Internet Age

The origins of e-commerce can be traced back to the early days of the internet, a time when the World Wide Web was in its infancy. The 1990s marked the emergence of the first online marketplaces and transactions. Amazon, founded in 1994 by Jeff Bezos, stands as a pioneering example. Initially an online bookstore, Amazon rapidly expanded its product offerings and set the stage for the transformation of e-commerce into a diverse retail ecosystem.

2.2. The Dot-com Boom and Bust

The late 1990s witnessed the dot-com boom, a period characterized by an influx of internet startups, including numerous e-commerce ventures. Companies like eBay, established in 1995, created online platforms for individuals to buy and sell goods through auctions. However, the euphoria of the dot-com boom was short-lived, and the subsequent dot-com bust in the early 2000s saw many e-commerce startups collapse due to unsustainable growth and speculative investments.

2.3. Technological Advancements

One of the driving forces behind the growth of e-commerce has been continuous technological innovation. The development of secure online payment systems, encryption, and digital authentication protocols instilled trust among consumers, making online transactions increasingly popular. Additionally, the widespread availability of high-speed internet and the proliferation of mobile devices further fueled the e-commerce revolution, allowing consumers to shop from virtually anywhere.

2.4. The Rise of Online Marketplaces

As e-commerce matured, online marketplaces emerged as central players. Companies like eBay, Amazon, and Alibaba provided platforms for a multitude of sellers to reach a global audience. These marketplaces facilitated seamless transactions, offered extensive product selections, and introduced innovative features such as customer reviews and recommendation algorithms.

2.5. The Mobile Revolution

The introduction of smartphones ushered in a new era for e-commerce. With mobile apps and mobile-responsive websites, e-commerce became even more accessible and convenient. Consumers could shop on the go, compare prices in real-time, and receive personalized recommendations, fundamentally altering their shopping behaviors.

2.6. The Globalization of E-commerce

E-commerce transcended geographical boundaries, enabling businesses to reach international markets with ease. Cross-border e-commerce trade flourished, giving rise to a new breed of e-commerce giants like Alibaba, which dominated the Asian market and expanded its influence worldwide.

2.7. Innovations in Logistics and Delivery

Logistics and delivery networks played a pivotal role in the growth of e-commerce. Innovations such as same-day and next-day delivery services, as well as the deployment of drones and autonomous vehicles for deliveries, have redefined customer expectations regarding speed and convenience.

2.8. The Era of Online Marketplaces and D2C Brands

In recent years, the e-commerce landscape has witnessed the rapid growth of direct-to-consumer (D2C) brands. These digitally-native companies leverage e-commerce channels to establish direct relationships with consumers, bypassing traditional retail intermediaries.

2.9. Beyond Retail: Services and Subscription Models

E-commerce has expanded beyond the sale of physical goods to encompass a wide array of services and subscription-based models. Streaming services, cloud computing, and online education platforms are just a few examples of how e-commerce has infiltrated various sectors.

The historical evolution of e-commerce underscores its transformative power. From its modest beginnings in the early days of the internet to its current status as a global economic force, e-commerce has continually adapted to technological advancements and changing consumer demands. Understanding this evolution is crucial for comprehending the impact it has had on traditional retail, a topic we delve into in the subsequent sections of this comprehensive review paper.

3. Key Trends in E-commerce

An analysis of key trends in the e-commerce sector is presented here. This includes the rise of mobile commerce, social commerce, and the influence of AI and data analytics in shaping customer experiences.

4. Impact on Traditional Retail

The impact of e-commerce on traditional retail has been profound and multifaceted, reshaping the retail landscape in numerous ways. Firstly, traditional retailers have faced the challenge of declining foot traffic in physical stores. As consumers increasingly turn to online platforms for shopping, brick-and-mortar stores have experienced reduced customer visits, impacting sales and profitability. Many iconic retail chains have had to reassess their physical store presence and adapt to a new retail reality.

Secondly, e-commerce has prompted a shift in consumer preferences. Shoppers now seek convenience, personalized experiences, and competitive pricing. Traditional retailers have had to pivot to meet these

expectations, often investing in their online presence and omnichannel strategies. Failure to do so risks losing customers to online competitors.

Furthermore, the rise of e-commerce marketplaces, led by giants like Amazon, has intensified competition. These platforms offer vast product selections, competitive pricing, and convenient delivery options, posing a significant threat to traditional retailers. Lastly, traditional retailers have had to grapple with inventory management challenges. E-commerce's demand for rapid order fulfillment and diverse product offerings has necessitated adjustments in supply chain and inventory management processes. The impact of e-commerce on traditional retail has necessitated adaptation, innovation, and a reevaluation of business strategies. The coexistence of these two retail models presents challenges, but also opportunities for those who can navigate this evolving landscape effectively.

5. Coexistence and Synergy

The review paper explores how traditional retailers are adapting to the e-commerce era by integrating online and offline strategies. It examines successful examples of omnichannel retailing and discusses the synergy between digital and physical retail spaces.

6. Challenges and Opportunities

This section highlights the challenges faced by e-commerce businesses, including competition, cybersecurity threats, and logistical issues. It also identifies opportunities for growth, such as international expansion and niche market targeting.

7. Strategies for Traditional Retailers

The paper provides insights into strategies that traditional retailers can employ to remain competitive in the e-commerce era. This includes enhancing the in-store experience, leveraging technology, and optimizing supply chain management.

8. Conclusion

The conclusion summarizes the key findings of the review paper and emphasizes the coexistence of e-commerce and traditional retail as a transformative force in the commerce industry. It also calls for continued research and adaptation to address the evolving needs of consumers and businesses in the digital age.

References

- 1.Chaffey, D., & Ellis-Chadwick, F. (2019). Digital marketing: Strategy, implementation, and practice (7th ed.). Pearson.
- 2.eBay Inc. (2020). Annual report. <https://www.ebayinc.com/investors/annual-reports/2020/>
- 3.Laudon, K. C., & Traver, C. G. (2017). E-commerce 2017: Business, technology, society (13th ed.). Pearson.
- 4.Nielsen, J. (2000). Designing Web usability: The practice of simplicity. New Riders.
- 5.Rappa, M. (2004). Business models on the web. Managing the Digital Enterprise. <https://digitalenterprise.org/models/models.html>
- 6.Rosenbloom, B. (2017). Marketing channels: A management view (8th ed.). Cengage Learning.
- 7.Sengupta, A. (2019). The digital tsunami: A view from the center. Deloitte Review, 25, 100-112.
- 8.Smith, A. N., Fischer, E., & Yongjian, C. (2012). How does brand-related user-generated content differ across YouTube, Facebook, and Twitter? Journal of Interactive Marketing, 26(2), 102-113.
- 9.Verhoef, P. C., Kannan, P. K., & Inman, J. J. (2015). From multi-channel retailing to omni-channel retailing: Introduction to the special issue on multi-channel retailing. Journal of Retailing, 91(2), 174-181.

Marriage and Society: A Comparative Analysis of Matrimonial Themes in 'A Suitable Boy' by Vikram Seth and 'Pride and Prejudice' by Jane Austen

RUCHIBEN R. CHAUDHARI

Abstract:

This comparative analysis delves into the intricate portrayal of marriage as a central theme in two distinct yet thematically resonant novels: Vikram Seth's "A Suitable Boy" and Jane Austen's "Pride and Prejudice." The juxtaposition of these works offers a captivating exploration of the societal norms, familial expectations, and individual desires that shape the institution of marriage. Set against the backdrop of post-independence India in "A Suitable Boy" and early 19th-century England in "Pride and Prejudice," this study examines how the authors depict the complexities of courtship, choice, and the cultural nuances that influence matrimonial decisions.

Through the lenses of Lata Mehra and Elizabeth Bennet, the heroines of these novels, we delve into the challenges and dilemmas faced by young women navigating the delicate balance between societal conformity and personal agency. Vikram Seth and Jane Austen provide unique perspectives on the roles of family, class, and society in the pursuit of suitable matches, as well as the evolving expectations of women within the contexts of their respective eras.

This comparative analysis not only offers insights into the evolving dynamics of marriage and society but also underscores the timeless relevance of these novels, inviting readers to reflect on how societal norms and personal aspirations continue to intersect in the complex tapestry of matrimony.

Keywords: Marriage & society, A Suitable Boy, Pride and Prejudice, Matrimonial theme

---

1. "A Suitable Boy" by Vikram Seth:

"A Suitable Boy" by Vikram Seth is a sprawling and richly detailed novel set in post-independence India. At its heart, the novel revolves around the quest for a suitable match for the protagonist, Lata Mehra, who is a young woman navigating the complexities of love, family, and societal expectations. The novel unfolds against the backdrop of a newly independent India, reflecting the vast diversity of its people, cultures, and traditions.

One of the central themes of the novel is the institution of arranged marriage, which is deeply ingrained in Indian society. Lata's mother, Mrs. Rupa Mehra, is determined to find a suitable boy for her daughter, and this search becomes the driving force of the narrative. Through Lata's interactions with a diverse array of suitors, the novel explores the tension between tradition and modernity in India. Lata, a university student with her own aspirations and opinions, finds herself torn between her duty to her family and her desire for personal agency in matters of the heart.

Seth's portrayal of the social fabric of post-independence India is intricate and multifaceted. He introduces readers to a vast array of characters, each representing a different facet of Indian society. The novel explores themes of religion, politics, caste, and class, reflecting the complex mosaic of identities and ideologies that define the country. Through the characters and their interactions, Seth paints a vivid picture of a nation in transition, grappling with the challenges of nation-building and individual freedom.

Lata's journey is not just one of personal discovery but also a reflection of the changing roles and expectations of women in India. Her insistence on choosing her own path, even if it means defying tradition, mirrors the broader societal shifts taking place in post-independence India. "A Suitable Boy" captures the tensions and contradictions of a society in flux, where the old and the new collide and coexist.

2. "Pride and Prejudice" by Jane Austen

"Pride and Prejudice" by Jane Austen, written in the early 19th century, is a classic of English literature. The novel is set in rural England and focuses on the Bennet family, particularly the headstrong and intelligent Elizabeth Bennet. While the novel is set in a very different time and place compared to "A Suitable Boy," it shares common themes related to marriage and societal expectations.

In "Pride and Prejudice," marriage is also a central theme. The novel explores the societal norms and pressures surrounding marriage in Regency-era England, where securing a suitable match was a primary concern for young women. The protagonist, Elizabeth Bennet, is known for her wit, intelligence, and independent spirit. However, she is not immune to the expectations of her society, which places a premium on marriage for women as a means of securing financial stability and social status. The novel introduces readers to Mr. Fitzwilliam Darcy, a wealthy and enigmatic gentleman who initially appears proud and aloof. Elizabeth's initial prejudice against Darcy is a central plot point, but as the story unfolds, their complex relationship undergoes a transformation. Austen's keen social commentary and sharp characterizations provide insight into the rigid class structure and societal conventions of her time. "Pride and Prejudice" is celebrated for its exploration of themes such as love, pride, prejudice, and the role of women in society. The novel challenges the notion of marrying for convenience and status, advocating instead for love and compatibility. Through Elizabeth's journey of self-discovery and her refusal to settle for a marriage devoid of affection, the novel champions the idea that women should have agency in their own lives and love should be a fundamental consideration in marriage.

3. "A Suitable Boy" by Vikram Seth and "Pride and Prejudice" by Jane Austen: A Comparative Analysis

"A Suitable Boy" by Vikram Seth and "Pride and Prejudice" by Jane Austen are two literary classics that, despite their different settings and cultural contexts, share common themes and concerns related to marriage, societal expectations, and the roles of women. Here, we undertake a comparative analysis of these two novels, highlighting their similarities and differences.

3.1 *Marriage as a Central Theme*

Both novels revolve around the theme of marriage and its significance in the lives of the main characters. In "A Suitable Boy," the protagonist, Lata Mehra, is caught between her desire for personal agency in choosing her life partner and the societal expectation of an arranged marriage. In "Pride and Prejudice," Elizabeth Bennet navigates the complex world of 19th-century England, where marriage is essential for securing a woman's future and social standing.

3.2 *Societal Expectations and Pressures*

In both novels, societal expectations and pressures play a significant role in shaping the characters' decisions and actions. In "A Suitable Boy," Lata's mother, Mrs. Rupa Mehra, is determined to find her daughter a suitable match, reflecting the societal norm of arranged marriages in post-independence India. Similarly, in "Pride and Prejudice," the Bennet family faces social and financial pressures to secure advantageous marriages for their daughters. The novels explore the tension between individual desires and societal conformity.

3.3 *Protagonists as Independent Thinkers*

Lata Mehra and Elizabeth Bennet are portrayed as independent thinkers who question the traditional roles and expectations placed on women in their respective societies. Lata's pursuit of education and her determination to choose her own partner challenge the conventional norms of her time. Elizabeth's

sharp wit and refusal to marry for convenience demonstrate her independence of mind. Both characters embody a spirit of resilience and a desire for meaningful partnerships based on mutual respect and affection.

3.4 Romantic Relationships and Conflict

Both novels feature complex romantic relationships and conflicts. In "A Suitable Boy," Lata's interactions with various suitors, each representing different aspects of Indian society, create a web of romantic intrigue. In "Pride and Prejudice," the relationship between Elizabeth Bennet and Mr. Darcy is marked by initial misunderstandings and prejudices that gradually evolve into mutual respect and love. Both novels explore the idea that love should be a fundamental consideration in marriage, challenging the notion of marrying solely for financial or social gain.

3.5 Societal Contexts

While both novels share thematic similarities, they are set in vastly different societal contexts. "A Suitable Boy" is set in post-independence India, reflecting the diverse cultural, religious, and political landscape of the country. The novel delves into the complexities of Indian society as it grapples with the aftermath of colonial rule. In contrast, "Pride and Prejudice" is situated in early 19th-century England, where issues of class, reputation, and social hierarchy are central. Austen's work provides a window into the manners and customs of the English Regency era.

4. Conclusion

In conclusion, "A Suitable Boy" by Vikram Seth and "Pride and Prejudice" by Jane Austen, while separated by geographical and temporal contexts, converge in their exploration of universal themes related to marriage, societal expectations, and the agency of their female protagonists. Both novels offer timeless narratives that delve deep into the human condition, presenting characters who strive for love, independence, and meaningful connections within the confines of their respective societies.

Through Lata Mehra and Elizabeth Bennet, readers witness the evolution of strong-willed, independent thinkers who challenge the norms and expectations placed upon women in their times. These heroines exemplify resilience and a commitment to forging meaningful partnerships based on mutual respect and affection, rather than succumbing to the pressures of arranged marriages or marriages of convenience. Furthermore, both novels emphasize the enduring importance of love as a fundamental consideration in the institution of marriage. They question the wisdom of marrying solely for financial or social gain and highlight the significance of personal compatibility and affection in forming lasting unions.

While "A Suitable Boy" immerses us in the diverse, post-independence India, with its intricate web of cultural, religious, and political complexities, "Pride and Prejudice" provides a window into the manners and customs of early 19th-century England, where issues of class, reputation, and societal hierarchy are central. These distinct settings offer valuable insights into the diverse societies in which these stories unfold. In essence, these two novels serve as timeless reminders that the pursuit of love, independence, and meaningful connections transcends geographical and historical boundaries. Whether in the bustling cities of post-independence India or the rural landscapes of Regency-era England, the themes explored in "A Suitable Boy" and "Pride and Prejudice" continue to resonate with readers worldwide. They stand as enduring classics that invite us to reflect on the enduring struggles and aspirations of individuals in their quest for love and autonomy amidst the constraints and expectations of their respective societies.

References

1. Austen, J. (1813). *Pride and Prejudice* by Jane Austen, Thomas Egerton, Whitehall, London
2. Retrieved from: [https://en.wikisource.org/wiki/Pride_and_Prejudice_\(1813\)](https://en.wikisource.org/wiki/Pride_and_Prejudice_(1813))
3. Retrieved from: <https://www.librarything.com/work/7378/summary>
4. Seth, V. (1993). *A Suitable Boy* by Vikram Seth

ધોરણ ૧૧ના વિદ્યાર્થીઓની અંગ્રેજી લેખનકાર્યમાં થતી 'પ્રથમ અક્ષર કેપિટલ', 'ખાસ નામ કેપિટલ' અને 'I' અક્ષરનું લખાણની ભૂલોનું નિદાન અને ઉપચારાત્મક કાર્યની અસરકારકતા

કૌશિક આચાર્ય

પીએચ.ડી. સ્કોલર, હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી, પાટણ

૧. પ્રસ્તાવના

આપણા રાજ્યમાં ધોરણ-5 થી અંગ્રેજી વિષયને ફરજિયાત વિષય તરીકે દાખલ કરવામાં આવ્યો છે. ત્યારબાદ ધોરણ-10માં અંગ્રેજીને ફરજિયાત વિષય તરીકે દાખલ કરવામાં આવ્યો છે. છેલ્લા કેટલાક વર્ષોથી ધોરણ-12માં પણ અંગ્રેજી વિષયને ફરજિયાત વિષય તરીકે દાખલ કરવામાં આવ્યો છે. આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાએ વિચારોનું આદાન-પ્રદાન કરવા, પત્ર વ્યવહાર કરવા, અદ્યતન ટેકનોલોજી ઉપયોગ કરવા તેમજ જ્ઞાન અને માહિતીથી વાકેફ થવા અંગ્રેજી ભાષા ચાવીરૂપ બની છે. વ્યક્તિના જીવનમાં લેખનનું મહત્વ અનેરું છે. માનવીના વિચારો, ભાવો અને લાગણીઓ જ્યારે મૌખિક રીતે વ્યક્ત ન થઈ શકે ત્યારે તે લેખન દ્વારા સ્કૂરે છે. વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં પ્રગતિનો પંથ એ શુદ્ધ અને સ્પષ્ટ લેખન અભિવ્યક્તિ છે. પરીક્ષામાં ઉત્તરો લખીને જ આપવાના હોય છે. આથી, ભૂલ કે ક્ષતિરહિત લેખન થાય તે ઈચ્છનીય છે. આ માટે પ્રાથમિક ધોરણથી જ પૂરતું ધ્યાન આપવામાં તો સામાન્ય પરંતુ ગંભીર ગણાતી કેટલીક ભાષાકીય ભૂલોથી વિદ્યાર્થીઓને જાગૃત કરી શકાય.

૨. સંદર્ભ સાહિત્યની સમીક્ષા

સંધિ, રાઈદા વાય.(2001)ના અભ્યાસ પરથી એવું તારણ મળે છે કે તમામ પ્રકારની ભૂલો પર જાતિની અસર જોઈ શકાય છે. રાઠોડ, વી. જી.(2002), કુભાવત આર.એમ. (2005), પ્રજાપતિ, એ. એમ.(2006), નિનામા, એમ. એચ.(2007), પટેલ, એમ.કે. (2007), પટેલ, કે. એન. (2010), ઠાકોર, ડી. એ. (2015)ના અભ્યાસ પરથી એવું તારણ મળે છે કે ઉપચારકાર્ય બાદ ભૂલોનું પ્રમાણ ઘટાડી શકાયું હતું. ભગતવાલા,એસ.એસ.(2004)ના અભ્યાસ પરથી એવું તારણ મળે છે કે કુમારોના સંદર્ભમાં કન્યાઓમાં શૈક્ષણિક સિદ્ધિ ઊંચી જોવા મળી હતી., ઈન્દ્રજીતસિંહ જી. (2009) ના અભ્યાસ પરથી એવું તારણ મળે છે કે જોડણી સુધાર કાર્યક્રમના લઘિઆંકમાં જાતિની દ્રષ્ટિએ કોઈપણ તફાવત જોવા મળતો નથી.

૩. હેતુઓ

પ્રસ્તુત સંશોધન માટે સંશોધકે નીચેના હેતુઓ ધ્યાનમાં રાખ્યા હતા.

1. ધોરણ-11ના વિદ્યાર્થીઓ માટે અંગ્રેજી વિષયમાં લેખનકાર્યની રચના કરવી.
2. ધોરણ-11ના વિદ્યાર્થીઓમાં અંગ્રેજી વિષયમાં લેખન વિષયક ભૂલો તપાસવી.
3. ધોરણ-11ના વિદ્યાર્થીઓના અંગ્રેજી વિષયમાં લેખનકાર્યમાં ભૂલોના સંદર્ભમાં ઉપચારાત્મક કાર્યક્રમની અજમાયશ કરવી.
4. ધોરણ-11ના વિદ્યાર્થીઓની અંગ્રેજી વિષયમાં લેખનકાર્યની 'પ્રથમ અક્ષર કેપિટલ'ની ભૂલોના સંદર્ભમાં તુલના કરવી.
5. ધોરણ-11ના વિદ્યાર્થીઓની અંગ્રેજી વિષયમાં લેખનકાર્યની 'ખાસ નામ કેપિટલ'ની ભૂલોના સંદર્ભમાં તુલના કરવી.

6. ધોરણ-11ના વિદ્યાર્થીઓની અંગ્રેજી વિષયમાં લેખનકાર્યની 'I' અક્ષરનું લખાણ,ની ભૂલોના સંદર્ભમાં તુલના કરવી.

૪. સંશોધન ઉત્કલ્પના

પ્રસ્તુત સંશોધનની સંશોધન ઉત્કલ્પનાઓ નીચે મુજબ છે.

- Ho₁** ધોરણ-11 અંગ્રેજી વિષયના લેખનકાર્ય માટે રચેલ નિદાન કસોટીમાં અને પુનઃનિદાન કસોટીમાં 'પ્રથમ અક્ષર કેપિટલ'માં વિદ્યાર્થીઓએ મેળવેલ પ્રાપ્તાંકોની સરાસરી વચ્ચે સાર્થક તફાવત નહિ હોય
- Ho₂** ધોરણ-11 અંગ્રેજી વિષયના લેખનકાર્ય માટે રચેલ નિદાન કસોટીમાં અને પુનઃનિદાન કસોટીમાં 'ખાસ નામ કેપિટલ'માં વિદ્યાર્થીઓએ મેળવેલ પ્રાપ્તાંકોની સરાસરી વચ્ચે સાર્થક તફાવત નહિ હોય
- Ho₃** ધોરણ-11 અંગ્રેજી વિષયના લેખનકાર્ય માટે રચેલ નિદાન કસોટીમાં અને પુનઃનિદાન કસોટીમાં 'I' અક્ષરનું લખાણમાં વિદ્યાર્થીઓએ મેળવેલ પ્રાપ્તાંકોની સરાસરી વચ્ચે સાર્થક તફાવત નહિ હોય

૫. સંશોધન પદ્ધતિ

પ્રસ્તુત અભ્યાસની સંશોધન પદ્ધતિ પ્રાયોગિક હતી.

૬. સંશોધન યોજના

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં અભ્યાસકે પૂર્વ પ્રાયોગિક યોજનામાંથી 'એક જૂથ પૂર્વ કસોટી ઉત્તર કસોટી યોજના' પસંદ કરી હતી.

૭. મર્યાદા

પ્રસ્તુત સંશોધનની મર્યાદા નીચે મુજબ છે.

1. પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં લેવામાં આવેલ નમૂનાની મર્યાદા પ્રસ્તુત અભ્યાસની મર્યાદા હતી.
2. પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં લેખનકાર્ય માટે 'ઉપચારાત્મક કાર્યક્રમ'ની સંરચનામાં મર્યાદા રહી શકવાની સંભાવના છે.

૮. નમૂનો

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં શૈક્ષણિક વર્ષ 2016-17 દરમિયાન પુનાસણ ગામની ગુજરાતી માધ્યમની ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળા શેઠ. એમ. એ. હાઈસ્કુલમાં ધોરણ-11માં અભ્યાસ કરતાં વિદ્યાર્થીઓ નમૂના તરીકે પસંદ કર્યા હતા. આ શાળામાં ધોરણ-11ના કુલ 45 વિદ્યાર્થીઓને આવરી લઈને, તેઓને નિદાન કસોટી આપવામાં આવી હતી. આ વિદ્યાર્થીઓમાંથી જે વિદ્યાર્થીઓની નિદાન કસોટીમાં વધારે લેખન ભૂલો જોવા મળી હતી તેવા 39 વિદ્યાર્થીઓના પ્રાયોગિક જૂથને નમૂના તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા.

૯. ઉપકરણ

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં અભ્યાસકે ઉત્કલ્પનાઓની ચકાસણી કરવા માટે અને માહિતી એકત્ર કરવા માટે ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, ગાંધીનગર દ્વારા પ્રકાશિત ધોરણ-11ના જૂના અભ્યાસક્રમનાં અંગ્રેજીના પાઠ્યપુસ્તકમાંથી **UNIT-15 'THE YOUNG WITNESS'**ના વિષયવસ્તુનું શ્રુતલેખન કરવામાં આવ્યું હતું. પ્રસ્તુત સંશોધનમાં સંશોધકે માહિતીના એકત્રીકરણ માટે ઉપકરણ તરીકે તૈયાર ઉપકરણનો ઉપયોગ કર્યો હતો.

૧૦. માહિતીનું એકત્રીકરણ અને પૃથકકરણ

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં સંશોધકે પસંદ કરેલ શાળામાં આચાર્યશ્રીની પૂર્વ મંજૂરી મેળવીને પસંદ કરેલ શાળામાં જઈને નમૂનાને નિદાન કસોટી આપી. ત્યારબાદ ઉપચાર કાર્યક્રમ હાથ ધરવામાં આવ્યો અને ઉપચાર કાર્યક્રમની અસરાકારકતા તપાસવા માટે ફરીથી પુનઃનિદાન કસોટી આપી પ્રાપ્તાંકો મેળવવામાં આવ્યા. આમ, આ રીતે માહિતી એકત્રિત કરવામાં આવી. પ્રસ્તુત સંશોધનમાં નિદાન કસોટી દ્વારા ધોરણ-11નાં વિદ્યાર્થીઓનો અંગ્રેજી લેખનકાર્યમાં થતી ભૂલોના સંદર્ભમાં ઉપચારકાર્ય કરવામાં આવ્યું. અંતે વિદ્યાર્થીઓને પુનઃનિદાન કસોટી આપવામાં આવી. તેમણે મેળવેલ પ્રાપ્તાંકોનાં આધારે

સરાસરી અને પ્રમાણ વિચલન શોધવામાં આવ્યું અને તેમની સરાસરીના પ્રાપ્તાંકોનાં તફાવતની સાર્થકતા ચકાસવા ટી-મૂલ્ય શોધવામાં આવ્યું.

હેતુ-1 ‘પ્રથમ અક્ષર કેપિટલ’ આધારિત ઉપચારાત્મક શિક્ષણ કાર્યની અસરકારકતા

ઉપરોક્ત અસરકારકતા તપાસવા માટે નીચે પ્રમાણેની ઉત્કલ્પના રચવામાં આવી હતી. જેની સરાસરી, પ્રમાણ વિચલન, સરાસરી પ્રમાણભૂલ, સહસંબંધ, t-મૂલ્ય ને આધારે ચકાસણી કરવામાં આવી હતી. જેનું પરિણામ સારણી નં. 1 માં દર્શાવેલ છે.

Ho1 ધોરણ-11 અંગ્રેજી વિષયના લેખનકાર્ય માટે રચેલ નિદાન કસોટીમાં અને પુન:નિદાન કસોટીમાં ‘પ્રથમ અક્ષર કેપિટલ’માં વિદ્યાર્થીઓએ મેળવેલ પ્રાપ્તાંકોની સરાસરી વચ્ચે સાર્થક તફાવત નહિ હોય

સારણી 1: વિદ્યાર્થીઓના નિદાન કસોટી અને પુન:નિદાન કસોટીમાં ‘પ્રથમ અક્ષર કેપિટલ’ લેખનભૂલના પ્રાપ્તાંકો દર્શાવતી સારણી

‘પ્રથમ અક્ષર કેપિટલ’	સંખ્યા (N)	મધ્યક (M)	પ્રમાણ વિચલન (SD)	પ્રમાણભૂલ (SED)	સહસંબંધ	t-મૂલ્ય	સાર્થકતાની કક્ષા
નિદાન કસોટી	39	33.30	6.06	0.97	0.037	13.97	0.01
પુન:નિદાન કસોટી	39	11.28	7.53	1.20			

સારણી નં. 1 માં જોઈ શકાય છે કે લેખનકાર્ય માટે રચેલ નિદાન કસોટીમાં ‘પ્રથમ અક્ષર કેપિટલ’ ભૂલના પ્રાપ્તાંકોની સરાસરી 33.30 છે, પ્રમાણ વિચલન 6.06 અને સરાસરી પ્રમાણભૂલ 0.97 જ્યારે પુન:નિદાન કસોટીમાં ‘પ્રથમ અક્ષર કેપિટલ’ ભૂલના પ્રાપ્તાંકોની સરાસરી 11.28 છે, પ્રમાણ વિચલન 7.53 અને સરાસરી પ્રમાણભૂલ 1.20 છે. નિદાન કસોટી અને પુન:નિદાન કસોટી વચ્ચેના સહસંબંધનું મૂલ્ય 0.037 છે. અહીં મળેલ t-મૂલ્ય 13.97 છે. જે એક પુરુષીય કસોટી માટે સાર્થકતાની કક્ષા 2.33 થી વધારે હોવાથી t-મૂલ્ય 0.01 કક્ષાએ સાર્થક છે. આથી શૂન્ય ઉત્કલ્પનાનો 0.01 કક્ષાએ અસ્વીકાર થાય છે. એટલે કે ધોરણ-11 અંગ્રેજી વિષયના લેખનકાર્ય માટે રચેલ નિદાન કસોટીમાં અને પુન:નિદાન કસોટીમાં ‘પ્રથમ અક્ષર કેપિટલ’માં વિદ્યાર્થીઓએ મેળવેલ પ્રાપ્તાંકોની સરાસરી વચ્ચે સાર્થક તફાવત નહિ હોયનો અસ્વીકાર થાય છે એટલે કે તફાવત સાર્થક છે. નિદાન કસોટી કરતાં પુન:નિદાન કસોટીમાં ‘પ્રથમ અક્ષર કેપિટલ’માં ભૂલોમાં ઘટાડો જોવા મળે છે એટલે કે ઉપચારાત્મક શિક્ષણ અસરકારક રહ્યું હતું.

હેતુ-2 ‘ખાસ નામ કેપિટલ’ આધારિત ઉપચારાત્મક શિક્ષણ કાર્યની અસરકારકતા

ઉપરોક્ત અસરકારકતા તપાસવા માટે નીચે પ્રમાણેની ઉત્કલ્પના રચવામાં આવી હતી. જેની સરાસરી, પ્રમાણ વિચલન, સરાસરી પ્રમાણભૂલ, સહસંબંધ, t-મૂલ્ય ને આધારે ચકાસણી કરવામાં આવી હતી. જેનું પરિણામ સારણી નં. 2 માં દર્શાવેલ છે.

Ho2 ધોરણ-11 અંગ્રેજી વિષયના લેખનકાર્ય માટે રચેલ નિદાન કસોટીમાં અને પુન:નિદાન કસોટીમાં ‘ખાસ નામ કેપિટલ’માં વિદ્યાર્થીઓએ મેળવેલ પ્રાપ્તાંકોની સરાસરી વચ્ચે સાર્થક તફાવત નહિ હોય

સારણી 2: વિદ્યાર્થીઓના નિદાન કસોટી અને પુન:નિદાન કસોટીમાં ‘ખાસ નામ કેપિટલ’ લેખનભૂલના પ્રાપ્તાંકો દર્શાવતી સારણી

‘ખાસ નામ કેપિટલ’	સંખ્યા (N)	મધ્યક (M)	પ્રમાણ વિચલન (SD)	પ્રમાણભૂલ (SED)	સહસંબંધ	t-મૂલ્ય	સાર્થકતાની કક્ષા
નિદાન કસોટી	39	8.71	2.33	2.33	0.008	8.07	0.01
પુન:નિદાન કસોટી	39	3.56	3.24	0.51			

સારણી નં. 2 માં જોઈ શકાય છે કે લેખનકાર્ય માટે રચેલ નિદાન કસોટીમાં 'ખાસ નામ કેપિટલ' ભૂલના પ્રાપ્તાંકોની સરાસરી 8.71 છે, પ્રમાણ વિચલન 2.33 અને સરાસરી પ્રમાણભૂલ 2.33 જ્યારે પુન:નિદાન કસોટીમાં 'ખાસ નામ કેપિટલ' ભૂલના પ્રાપ્તાંકોની સરાસરી 3.56 છે, પ્રમાણ વિચલન 3.24 અને સરાસરી પ્રમાણભૂલ 0.51 છે. નિદાન કસોટી અને પુન:નિદાન કસોટી વચ્ચેના સહસંબંધનું મૂલ્ય 0.008 છે. અહીં મળેલ t-મૂલ્ય 8.07 છે. જે એક પુરછીય કસોટી માટે સાર્થકતાની કક્ષા 2.33 થી વધારે હોવાથી t-મૂલ્ય 0.01 કક્ષાએ સાર્થક છે. આથી શૂન્ય ઉત્કલ્પનાનો 0.01 કક્ષાએ અસ્વીકાર થાય છે. એટલે કે ધોરણ-11 અંગ્રેજી વિષયના લેખનકાર્ય માટે રચેલ નિદાન કસોટીમાં અને પુન:નિદાન કસોટીમાં 'ખાસ નામ કેપિટલ'માં વિદ્યાર્થીઓએ મેળવેલ પ્રાપ્તાંકોની સરાસરી વચ્ચે સાર્થક તફાવત નહિ હોયનો અસ્વીકાર થાય છે એટલે કે તફાવત સાર્થક છે. નિદાન કસોટી કરતાં પુન:નિદાન કસોટીમાં 'ખાસ નામ કેપિટલ'માં ભૂલોમાં ઘટાડો જોવા મળે છે એટલે કે ઉપચારાત્મક શિક્ષણ અસરકારક રહ્યું હતું.

હેતુ-3 'I' અક્ષરનું લખાણ, આધારિત ઉપચારાત્મક શિક્ષણ કાર્યની અસરકારકતા

ઉપરોક્ત અસરકારકતા તપાસવા માટે નીચે પ્રમાણેની ઉત્કલ્પના રચવામાં આવી હતી. જેની સરાસરી, પ્રમાણ વિચલન, સરાસરી પ્રમાણભૂલ, સહસંબંધ, t-મૂલ્ય ને આધારે ચકાસણી કરવામાં આવી હતી. જેનું પરિણામ સારણી નં. 3 માં દર્શાવેલ છે.

Ho3 ધોરણ-11 અંગ્રેજી વિષયના લેખનકાર્ય માટે રચેલ નિદાન કસોટીમાં અને પુન:નિદાન કસોટીમાં 'I' અક્ષરનું લખાણમાં વિદ્યાર્થીઓએ મેળવેલ પ્રાપ્તાંકોની સરાસરી વચ્ચે સાર્થક તફાવત નહિ હોય

સારણી 3: વિદ્યાર્થીઓના નિદાન કસોટી અને પુન:નિદાન કસોટીમાં 'I' અક્ષરનું લખાણ, લેખનભૂલના પ્રાપ્તાંકો દર્શાવતી સારણી

'I' અક્ષરનું લખાણ,	સંખ્યા)	મધ્યક (M)	પ્રમાણ વિચલન (SD)	પ્રમાણભૂલ (SED)	સહસંબંધ	t-મૂલ્ય	સાર્થકતાની કક્ષા
નિદાન કસોટી	39	2.51	4.16	0.66	0.546	1.69	0.05
પુન:નિદાન કસોટી	39	1.56	2.67	0.42			

સારણી નં. 3 માં જોઈ શકાય છે કે લેખનકાર્ય માટે રચેલ નિદાન કસોટીમાં 'I' અક્ષરનું લખાણ, ભૂલના પ્રાપ્તાંકોની સરાસરી 2.51 છે, પ્રમાણ વિચલન 4.16 અને સરાસરી પ્રમાણભૂલ 0.66 જ્યારે પુન:નિદાન કસોટીમાં 'I' અક્ષરનું લખાણ, ભૂલના પ્રાપ્તાંકોની સરાસરી 1.56 છે, પ્રમાણ વિચલન 2.67 અને સરાસરી પ્રમાણભૂલ 0.42 છે. નિદાન કસોટી અને પુન:નિદાન કસોટી વચ્ચેના સહસંબંધનું મૂલ્ય 0.546 છે. અહીં મળેલ t-મૂલ્ય 1.68 છે. જે એક પુરછીય કસોટી માટે સાર્થકતાની કક્ષા 2.33 થી વધારે હોવાથી t-મૂલ્ય 0.05 કક્ષાએ સાર્થક છે. આથી શૂન્ય ઉત્કલ્પનાનો 0.05 કક્ષાએ અસ્વીકાર થાય છે. એટલે કે ધોરણ-11 અંગ્રેજી વિષયના લેખનકાર્ય માટે રચેલ નિદાન કસોટીમાં અને નિદાન કસોટીમાં 'I' અક્ષરનું લખાણમાં વિદ્યાર્થીઓએ મેળવેલ પ્રાપ્તાંકોની સરાસરી વચ્ચે સાર્થક તફાવત નહિ હોયનો અસ્વીકાર થાય છે એટલે કે તફાવત સાર્થક છે. નિદાન કસોટી કરતાં પુન:નિદાન કસોટીમાં 'I' અક્ષરનું લખાણમાં ભૂલોમાં ઘટાડો જોવા મળે છે એટલે કે ઉપચારાત્મક શિક્ષણ અસરકારક રહ્યું હતું.

૧૧. અંકશાસ્ત્રીય પદ્ધતિ

અભ્યાસકે ઉપરોક્ત મેળવેલ માહિતીનું પૃથ્થકરણ t- કસોટી દ્વારા કરેલ છે. સૌ પ્રથમ નિદાન કસોટી અને પુન:નિદાન કસોટીમાં વિદ્યાર્થીઓએ મેળવેલા પ્રાપ્તાંકોની સરાસરી, પ્રમાણવિચલન, સહસંબંધ અને સરાસરી પ્રમાણભૂલ વગેરે શોધવામાં આવ્યું. ત્યારબાદ નિદાન કસોટી અને પુન: નિદાન કસોટીના પ્રાપ્તાંકોનું t- મૂલ્ય શોધવામાં આવ્યું હતું.

૧૨. તારણો

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં માહિતીના અર્થઘટનનાં આધારે પ્રાપ્ત થયેલા તારણો આ પ્રમાણે હતા.

1. અંગ્રેજી લેખન ભૂલ સુધારણા કાર્યક્રમ આપ્યા પહેલા કરતાં કાર્યક્રમ આપ્યા પછીના વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા થતી ભૂલોમાં સુધારો થયો હતો.
2. વિદ્યાર્થીઓની અંગ્રેજી વિષયમાં લેખનકાર્યની 'પ્રથમ અક્ષર કેપિટલ'ના સંદર્ભમાં થતી ભૂલોમાં સુધારો થયો હતો.
3. વિદ્યાર્થીઓની અંગ્રેજી વિષયમાં લેખનકાર્યની 'ખાસ નામ કેપિટલ'ના સંદર્ભમાં થતી ભૂલોમાં સુધારો થયો હતો.
4. વિદ્યાર્થીઓની અંગ્રેજી વિષયમાં લેખનકાર્યની 'I' અક્ષરનું લખાણ,ના સંદર્ભમાં થતી ભૂલોમાં સુધારો થયો હતો.

૧૩. ભાવિ સંશોધન અંગેના સૂચનો

આવા અભ્યાસને વધુ ઘનિષ્ટ અને અસરકારક બનાવવા માટે નીચેના જેવા સંશોધનો હાથ ધરી શકે.

- નિદાન કસોટી અંગ્રેજી વિષયની જેમ અન્ય વિષયની નિદાન કસોટીઓ તૈયાર કરી તેની અજમાયશ કરી શકાય.
- અંગ્રેજી વિષયના કઠિન એકમો કે વ્યાકરણના કઠિન મુદ્દાઓની નિદાન કસોટીઓ રચી ઉપચારાત્મક શિક્ષણની અસર તપાસવી.
- પ્રસ્તુત સંશોધન અન્ય વ્યાપવિશ્વ પર લાગુ પાડી સંશોધન હાથ ધરી શકાય.
- ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાના ધોરણ-12 નાં વિદ્યાર્થીઓની અંગ્રેજી લેખનમાં થતી ભૂલો અને ઉપચારકાર્ય પર સંશોધન હાથ ધરી શકાય.
- કોલેજમાં અભ્યાસ કરતાં વિદ્યાર્થીઓમાં જોવા મળતા વિવિધ લેખનદોષ પર અભ્યાસ ધરી શકાય.

૧૪. ઉપસંહાર

પ્રસ્તુત અભ્યાસનો હેતુ ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાના ધોરણ-11માં અંગ્રેજી વિષયના લેખનકાર્યમાં થતી ભૂલો તપાસવી અને આ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓની લેખનકાર્યમાં થતી ભૂલોમાં સુધારો કરવાનો તેમજ ઉપચાર કાર્યક્રમની અસરકારકતા તપાસવાનો હતો. આ માટે નિદાન કસોટીની પસંદગી કરવામાં આવી હતી. નિદાન કસોટીની અજમાયશ શેઠ. એમ. એ. ડાઈસ્કૂલ, પુનાસણના ધોરણ-11ના વિદ્યાર્થીઓ પર કરવામાં આવી હતી. પ્રાપ્ત માહિતીના આધારે લેખન ભૂલ માટેનું ઉપચારાત્મક કાર્યક્રમનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. પ્રાપ્ત માહિતી પરથી માહિતીનું અર્થઘટન અને તારણો રજૂ કરવામાં આવ્યા હતા. ઉત્તર કસોટીના તારણો પરથી જાણવા મળે છે કે અંગ્રેજી લેખન ભૂલ માટેનો ઉપચારાત્મક કાર્યક્રમ અસરકારક હતો.

સંદર્ભસૂચિ

1. Shah, D. J., and others (2012). A ready reckoner in english & composition. Ahmedabad: Atul Prakashan.
2. Varan, Dipti. (2013). PERFECT ENGLISH. Ahmedabad: Sastu Pustak Bhandar.
3. આચાર્ય. એમ. (2008). શિક્ષણમાં સંશોધનનું પદ્ધતિશાસ્ત્ર. અમદાવાદ : અક્ષર પબ્લિકેશન.
4. ઉચાટ, ડી. એ. (2012). શિક્ષણ અને સામાજિક વિજ્ઞાનોમાં સંશોધનનું પદ્ધતિશાસ્ત્ર (બીજી આવૃત્તિ). રાજકોટ: પારસ પ્રકાશન- ગુજરાત રાજ્ય.
5. જોષી. એચ. ઓ. (1985). સંશોધન અહેવાલ લેખનની ભૂલો. રાજકોટ : આશુતોષ પ્રકાશન.
6. દેશપાડે. પી. જી. (2002). ગુજરાતી-અંગ્રેજી કોશ.(છઠ્ઠી આવૃત્તિ). અમદાવાદ: યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય.
7. પટેલ, કે. (2010). શિક્ષણમાં ભાષા સજ્જતા અને લેખન કૌશલ્ય. અમદાવાદ : પાશ્વ પબ્લિકેશન.

8. પટેલ, એમ. અને અન્યો. (2005-2006). શૈક્ષણિક સંશોધન, માપન, મૂલ્યાંકન અને આંકડાશાસ્ત્ર. (બીજી સંવર્ધિત આવૃત્તિ). અમદાવાદ : બી.એસ.શાહ પ્રકાશન.
9. પટેલ, આર. એસ.(2009). શૈક્ષણિક સંશોધન માટે આંકડાશાસ્ત્રીય પદ્ધતિઓ. (બીજી આવૃત્તિ) અમદાવાદ : જય પબ્લિકેશન.
10. પાઠ્યપુસ્તક: ધોરણ-11 અંગ્રેજી પાઠ્યપુસ્તક. (2004). (પ્રથમ આવૃત્તિ) ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, ગાંધીનગર.
11. શાહ, એન. પી.(2010). અંગ્રેજી ભાષા શિક્ષણ. (પ્રથમ આવૃત્તિ) અમદાવાદ : નીરવ પ્રકાશન.
12. શાહ, એન. પી.(2010). ગુજરાતી ભાષા શિક્ષણ. (પ્રથમ આવૃત્તિ) અમદાવાદ : નીરવ પ્રકાશન.
13. શાહ, ડી. બી. (2009). શૈક્ષણિક સંશોધન. યુનિવર્સિટી. ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ. અમદાવાદ.

અપ્રકાશિત થયેલા લઘુશોધ નિબંધ

1. કુબવાત, આર. એમ. (2005) ગુજરાતી હસ્તાક્ષર સુધારણા કાર્યક્રમની સંરચના અને તેની અસરકારકતા. અપ્રકાશિત એમ.એડ્. લઘુશોધ નિબંધ, રાજકોટ : સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી.
2. ચૌહાણ, ઈન્દ્રજીત. (2009) પી.ટી.સી. કોલેજના તાલીમાર્થીઓના જોડણી સુધારણા કાર્યક્રમની અસરકારકતાનો અભ્યાસ. અપ્રકાશિત એમ.એડ્. લઘુશોધ નિબંધ, પાટણ : ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી.
3. ઠાકોર, ડી. એ. (2015) ધોરણ-8ના વિદ્યાર્થીઓના અંગ્રેજી વિષયના લેખનકાર્ય માટે ઉપચારાત્મક કાર્યક્રમની રચના અને અજમાયશ. અપ્રકાશિત એમ.એડ્. લઘુશોધ નિબંધ, પાટણ : ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી.
4. નિનામા, એમ. એચ. (2007) ધોરણ-8ના વિદ્યાર્થીઓના સંસ્કૃત વિષયના લેખનકાર્યમાં ભૂલ સુધારણા કાર્યક્રમની રચના અને અજમાયશ. અપ્રકાશિત એમ.એડ્. લઘુશોધ નિબંધ, પાટણ : ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી.
5. પટેલ, એમ. કે. (2007) ધોરણ-9ના વિષયવસ્તુના કઠિન મુદ્દાઓનું ઉપચારાત્મક શિક્ષણ અને તેની અસર. અપ્રકાશિત એમ.એડ્. લઘુશોધ નિબંધ, પાટણ : ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી.
6. પટેલ, કે. એન. (2010) ધોરણ-6ના વિદ્યાર્થીઓની હિન્દી લેખન ભૂલોના સંદર્ભમાં નિદાન-ઉપચાર કાર્યક્રમની રચના અને અસરકારકતા. અપ્રકાશિત એમ.એડ્. લઘુશોધ નિબંધ, પાટણ : ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી.
7. પ્રજાપતિ, એ. એમ. (2006) ધોરણ-9ના વિજ્ઞાન વિષયના 'વનસ્પતિ વર્ગીકરણ' એકમ માટે નિદાનાત્મક કસોટીની રચના અને અજમાયશ. અપ્રકાશિત એમ.એડ્. લઘુશોધ નિબંધ, પાટણ : ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી.
8. ભગતવાલા, એસ. એસ. (2004) ધોરણ-5ના વિદ્યાર્થીઓની ભૂમિતિ વિષયક ભૂલોનો અભ્યાસ અને ઉપચારાત્મક શિક્ષણકાર્ય. અપ્રકાશિત એમ.એડ્. લઘુશોધ નિબંધ, અમદાવાદ : ગુજરાત વિદ્યાપીઠ.
9. રાઠોડ, વી. જી. (2002) ધોરણ-6ના વિદ્યાર્થીઓની હિન્દી વ્યંજન લેખનભૂલો અને તેનું ઉપચારકાર્ય. અપ્રકાશિત એમ.એડ્. લઘુશોધ નિબંધ, રાજકોટ : સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી.
10. સંધિ, રાઈદા. વાય. (2001) ગુજરાતી વિષયમાં લેખિત અભિવ્યક્તિમાં થતી ભૂલોનો અભ્યાસ. અપ્રકાશિત એમ.એડ્. લઘુશોધ નિબંધ, અમદાવાદ : ગુજરાત યુનિવર્સિટી.

गुजरात में रचनात्मक प्रवृत्ति और आर्थिक राष्ट्रवाद

शालू महेश कुमार पाराशर
रिसर्च स्कॉलर,
गुजरात युनिवर्सिटी, अहमदाबाद

रचनात्मक प्रवृत्ति क्या है? और आर्थिक राष्ट्रवाद अर्थात्? सबसे प्रथम हम उपरोक्त दोनों प्रश्नों का जवाब जान लेते हैं। समाज के नवनिर्माण उत्थान और विकास के लिए— राष्ट्र के सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, आर्थिक और राजकीय विकास के लिए— सामाजिक व्यवस्था के लिए जो प्रवृत्ति कि जाती है वह रचनात्मक प्रवृत्ति और आर्थिक राष्ट्रवाद एक विचारधारा है जो अर्थव्यवस्था में राज्य के हस्तक्षेप को प्राथमिकता देती है, जिसमें घरेलू नियंत्रण जैसी नीतियां और कर का उपयोग और श्रम, माल और पूंजी आंदोलन पर प्रतिबंध शामिल हैं। (गिलपिन, रॉबर्ट (1987) अंतरराष्ट्रीय संबंधों की राजनीतिक अर्थव्यवस्था प्रिंसटन यूनिवर्सिटी)

प्रस्तुत लेख के विषय का शीर्षक है: "गुजरात में रचनात्मक प्रवृत्ति और आर्थिक राष्ट्रवाद" इस विषय को हम ऐतिहासिक परिपेक्ष्य में अर्थात् की भारत की आजादी के पहले के समय को समझने का प्रयास करते हैं।

20वीं सदी के प्रारम्भ में लॉर्ड कर्जन के जुल्मी कर योग्य भारत की योद्धा शक्ति को जागृत करी.....प्रजा के जहाल नेताओं ने देखा कि लड़खड़ाती ब्रिटिश सत्ता के खिलाफ लंबे समय तक पैरवी उपयोगी नहीं होगी.....कांग्रेस ही एक ऐसी संस्था थी की जिसके द्वारा हिन्दी प्रजा को स्वराज की तरफ कुच करनी है, इस संस्था की मर्यादा होते हुए भी इसका जन्म स्वराज्य के लिए ही हुआ है ऐसा दादाभाई की सचोट राय थी।

फुट डालो और राज करो की नीति के भाग स्वरूप ब्रिटिश सरकार ने बंगाल का विभाजन किया। सरकार ने प्रशासनिक सुविधा के बहाने 1905 में निर्णय लिया था। इस घटना के कारण देशभर में उग्रप्रत्याघात पड़े। बंगाल के लोगों का भावनाशील होने के कारण उनकी भावना तीव्र होने से उन्होंने स्वदेशी आंदोलन शुरू किया जगह जगह सभाओं, रैली, लेखों और परिषदों द्वारा विरोध व्यक्त किया गया। विरोध और प्रतिकार करने की भारत में से चार प्रकार की क्रांति शुरू हुई। (1) बहिष्कार, (2) स्वदेशी (3) स्वावलंबन और (4) निःशस्त्र प्रतिकार बहिष्कार में मुख्य रूप से अंग्रेजी कपड़े, नमक, शक्कर, अंग्रेजी भाषा, इसके अलावा जो परदेशी माल खरीदे उसका सामाजिक बहिष्कार।

विदेशी माल का बहिष्कार तो होता ही है पर दैनिक उपयोग की वस्तुएँ तो चाहिए ही। पर सवाल यह था कि ये वस्तुएं लाए कहा से ? इस सहज प्रश्न में से ही प्रजा के स्वावलंबन

और स्वदेशी की भावना और कार्यों का जन्म हुआ। स्वदेशी के बिना के उद्धार नहीं इसका ज्ञान प्रजा को उस वक्त हो गया था। इस समय में स्वदेशी उद्योगों को अच्छा बढ़ावा मिला। स्वदेशी प्रवृत्ति की कद्र तो विनित पक्ष के नेताओं ने भी अच्छे रूप से की थी। निःशस्त्र प्रतिकार का काम आयरलेण्ड की प्रजा ने कर के बताया। अरविंद घोष आदि ने बंगाल में निःशस्त्र प्रतिकार का उद्बोधन किया था। इसके पिछे आध्यात्मिक आधार अपनाने का पुरा प्रयास किया गया।

इस समय के दौरान मोहनदास करमचंद गांधी दक्षिण अफ्रिका में अहिंसात्मक सत्याग्रह की नयी पद्धति से ब्रिटिश सरकार के खिलाफ आंदोलन खड़ा करके हिन्दीवासियों को न्याय दिलाया। संघर्ष में अपनाई गई एक बड़ी ऐतिहासिक घटना थी। लोर्ड कर्जन के जिद्दी रवैये के कारण बंगाल और अन्य प्रदेशों में सरकार विरोधी आंदोलन को प्रोत्साहन मिला।

अहमदाबाद में बढ़ते जाते कपड़ा और अन्य उद्योगों को सहारा देने के लिए 1876में 'स्वदेशी उद्योग वर्धक मंडल' की स्थापना हो चुकी थी। 1906 में अहमदाबाद के रीचीरोड़(गांधीरोड़) पर एक मकान में स्वदेशी आंदोलन से संबंधित विद्यार्थियों की सभा मिली थी जिसमें वंदेमातरम का गुजराती रूपांतरण गाया गया। इन दिनों में विरमगाम में देकावाडा गाँव और मांडल गाँव में भी सभाएँ आयोजित की गईं। जिसमें स्वदेशी शक्कर के इस्तेमाल करने का निर्णय किया गया। इसके उपरांत अहमदाबाद में 1903 में 'स्वदेशी वस्तु संरक्षण मंडल' की शुरुआत हुई थी। इसे बंग भंग आंदोलन से अच्छा प्रवाह मिला।

राजाराम मोहनराय, दयानंद सरस्वती, स्वामी विवेकानंद, बंकीमचंद्र, गोपालकृष्ण गोखले, दादाभाई नवरोजी, लोकमान्य तिलक, महादेव गोविंद रानाडे, लाला लाजपतराय, अरविंद घोष, ईश्वरचंद्र विद्यासागर, महर्षि कर्वे, नर्मदाशंकर, दलपतराम और एनी बेसेंट आदि अनेक विचारशील व्यक्ति इनकी स्वदेशी, राष्ट्रवाद, स्वराज्य, शिक्षण आदि विषय पर पुरा अभ्यास और चिंतन करके राष्ट्र के सामाजिक, राजकीय और सांस्कृतिक प्रेक्ष में सक्रिय भूमिका निभाई थी। उन्होंने अंधविश्वास से ग्रस्त समाज को उसकी नींद से बाहर निकालने की कोशिश की है।

गांधीजी 21 साल बाद दक्षिण अफ्रिका से 1915 में भारत लौटे और आते ही आजादी की जंग में शामिल हो गये। गांधीजी की नजर अहमदाबाद पर थी क्योंकि " एक गुजराती होने के नाते, मुझे विश्वास था की मैं गुजराती भाषा के माध्यम से देश की अधिक सेवा कर सकता हूँ। एक धारणा यह भी थी कि चूंकि अहमदाबाद हथकरघा केन्द्र है, इसलिए रेटिया का काम भी यहां बेहतर तरीके से हो सकता है। गुजरात की राजधानी होने के कारण यह भी उम्मीद थी की धनाढ्य लोग धन की मदद करेंगे। सत्याग्रह आश्रम की स्थापना 25 मई, 1915 को कोचरब, अहमदाबाद में एक नये घर में की गई थी और गांधीजी ने राष्ट्रीय सेवा की गतिविधियों की शुरुआत की थी।"

उस समय राष्ट्रीय गतिविधि शहरों तक सिमित थी। गांधीजी के हिंद आगमन के बाद स्थिति बदली। गांधीजी के गुजरात सभा के अध्यक्ष बनने के बाद गुजरात सभा ने बहुत काम किया, बिहार के गली के खेतों में काम करने वाले मजदूरों, अहमदाबाद मिल मजदूरों और किसानों के अधिकारों के लिए संघर्ष के माध्यम से राष्ट्रीय गतिविधि गांवों तक पहुंचाई। हिंदी वजीर

मोंटेग्यु चेम्सफोर्ड को बंधारणीय सुधार के लिए ज्ञापन देना था इसे गांधीजी ने तैयार किया था। इस याचिका पर कार्यकर्ताओं द्वारा गांव-गांव जाकर हजारों हस्ताक्षर किये गये, जिससे दूर-दराज के गांवों में भी लोगों के मन में स्वशासन का विचार घर कर गया था। गांधीजी ने स्वराज्य और समाज कल्याण के लिये जो सिद्धांत बनाये उसे भी लागू किया। लोगों से सरल भाष में संवाद किये जिसे लोग समझ सकें। मशीनों के युग में बड़े शहरों में कारखाने और कपड़ा मिले शुरू हो गई थी, ग्रामोद्योग नष्ट हो गये थे। प्रतिदिन नगरों में जाओं और बसे हुए गाँवों को नष्ट कर दो। गांधीजी को लगता था कि आजादी की पहली शर्त गांवों की अर्थव्यवस्था को सुधारना है, गांवों को आबाद किये जाये तो ही समाज जीवित रह सकता है। इसके लिए गांधीजी ने स्वतंत्रता के लिए राजनीतिक जन आंदोलन के साथ-साथ आर्थिक और सामाजिक स्थितियों में सुधार पर ध्यान केंद्रित किया।

आर्थिक राष्ट्रवाद और एक स्वस्थ समाज के लक्ष्य को प्राप्त करने के लिए देश के सामने रचनात्मक कार्यक्रम प्रस्तुत किए गए। गांधीजी के पुस्तक निर्माण कार्यक्रम में लगभग 15 कार्यक्रमों का उल्लेख देखने को मिलता है। 1. संप्रदायिक एकता 2. अछुतो का उद्धार 3. मद्य निषेध 4. खादी 5. ग्रामीण व कुटीर उद्योग 6. गाँव की सफाई 7. नई तालीम 8. प्रौढ़ शिक्षा और साक्षरता 9. महिला सशक्तिकरण 10. संपूर्ण-गाँव सेवा 11. हिन्दुस्तानी का प्रचार 12. मातृभाषा के लिए प्रेम 13. आर्थिक समानता के लिए कार्य 14. आदिवासियों की सेवा 15. विद्यार्थी किसान और मजदूरों का संगठन। खादी स्वराज्य और आर्थिक सुधार की दिशा में एक महत्वपूर्ण कदम है।

एक दिन आश्रम में एक सभा हुई जब दिनबंधु एंड्रयूज और पियर्सन पहुंचे तब गांधीजी ने एक छोटा सा रुमाल हाथ में लिया और उसकी अतुलनीय स्तुति की। खादी के इतने छोटे टुकड़े की इतनी तारीफ सुनकर हर कोई हैरान रह गया।

दादासाहेब मावलंकर ने 1940 में एक व्याख्यान में खादी के महत्व को विस्तार से बताया है। अगर हम खादी नहीं अपनाएंगे तो हमें स्वराज्य नहीं मिलेगा, हमें खादी के दर्शन और विचार को समझना चाहिए, स्वराज्य क्या है और यह अच्छा क्यों है? अगर हम यह समझले कि खादी स्वराज का दुसरा चरण है..... जिस तरह की राजनीति में हम जो संपत्ति पैदा कर सकते हैं वह सभी लोगो के लिए उपलब्ध हो सकती है, स्वराज्य का सही अर्थ है। यदि भुख स्थायी है तो यह स्वराज्य नहीं है।

40 करोड़ लोगो में से अधिकांश गांवों में रहते हैं। हम उन्हें कोनसा उद्योग देंगे? कृषि उद्योग है, इसके अलावा और कोनसा उद्योग है जो हमारी आय बढ़ा सके..... क्या खादी के अलावा और कोई उद्योग है जो खाने-पीने का काम दे सके और कम पूंजी से घर पर ही किया जा सके ? यदि आप मिल चलाते हैं तो आप कितने लोगों को खिला सकते हैं? एक मिल रुपये निकाल रही है। 25 लाख चाहिए, 2000 रोज मिलते हैं। 10 हजार का पोषण होगा तो आप इतनी पूंजी कहा से लायेंगे कि 40 करोड़ की मिल मिल जायें? कहां बेचोगे माल? गांव-गांव मिले ले जाओगें। उस समय कहा जाता था कि 'सूत्रेन तन्तेन स्वराज्य',

गांधीजी के पंचसूत्र रचनात्मक कार्यक्रम को सफल बनाने के लिए पूरे भारत और विशेषकर गुजरात भर में रचनात्मक संगठन शुरू किये गए। ये गतिविधियों के कारण शहरों और आदिवासी क्षेत्रों के श्रमिक वर्ग शराब की लत से पीड़ित होने लगे।

सत्य,अहिंसा, स्वशासन की प्राप्ति के लिए सक्रिय प्रयास तो सही हैं, लेकिन गांधीजी की दृष्टि से रचनात्मक कार्य भी बहुत महत्वपूर्ण थे। एक उत्कृष्ट उदाहरण है गुरुवार 9 अगस्त 1929 को महात्माजी और वल्लभभाई (बारडोली) ने घोषणा की कि संघर्ष समाप्त हो गया है और लोगों से रचनात्मक कार्यों में संलग्न होने की अपील की।

आर्थिक समानता, ग्रामीण कुटीर उद्योग और खादी के लिए किये गये कार्यों ने आर्थिक राष्ट्रवाद की गतिविधि को जन्म दिया। विदेशी वस्तुओं के बहिष्कार के माध्यम से घरेलू वस्तुओं की बचत में वृद्धि ने राष्ट्र की संपत्ति को बढ़ाने के लिए प्रेरणा दी। मातृभाषा के प्रति प्रेम और हिंदुस्तान के प्रचार द्वारा देश की भावनात्मक एकता प्राप्त करना। आदिवासियों की सेवा और हरिजन गतिविधियों के माध्यम से समाज में व्याप्त सामाजिक भेदभाव को दूर करने के प्रयास किया। साम्प्रदायिक एकता के माध्यम से साम्प्रदायिक वैमनस्य को दूर करने के प्रयास, रचनात्मक कार्यक्रमों के माध्यम से सर्वत्र फैलाई गई जागरूकता आदि ने स्वतंत्रता प्राप्ति के राजनीतिक प्रयासों के संघर्ष को गति दी।

इस प्रकार, गुजरात में गांधीजी की रचनात्मक गतिविधि ने आर्थिक राष्ट्रवाद को प्रोत्साहित किया।

संदर्भ सूची

1. देसाई शांतिलाल एम., (1975) राष्ट्र का स्वतंत्रता संग्राम और गुजरात, विश्वविद्यालय ग्रंथ सूची बोर्ड, अहमदाबाद, पृ. 53
2. ऐजन, पृ. 65-66
3. ऐजन, पृ. 67
4. ऐजन, पृ. 67
5. गाँधी मोहनदास करमचंद, (2004) सत्य के प्रयोग, नवजीवन प्रकाशन मंदीर, अहमदाबाद, पृ. 355
6. मरियाकर, गणेश वासुदेव (2011) संभरण, अबुनोंध पुरुषोत्तम मावलकर, डॉ. पी. जी. मावलंकर फाउंडेशन ट्रस्ट, अहमदाबाद, पृ. 11
7. चतुर्वेदी सतीश(2004), स्वदेशी और गांधीवादी विचार, पॉइंटर पब्लिशर्स, जयपुर, पृ. 105
8. मावलंकर गणेश वासुदेव, उपरोक्त पृ. 16,17,18
9. मेहता सुमंत,(1928) बारडोली और रचनात्मक कार्य, प्रस्थान, पृ. 2-7
10. बारडोली विजयांक- प्रताप "तवारिख मा तवारिख" पत्रिका में दिनांक, स्थान नहीं है। पृ.

भीष्म साहनी के साहित्य में व्यक्त राजनैतिक चेतना

डॉ. निलेश के. पटेल

१. प्रस्तावना

उपन्यासकार भीष्म साहनी जी के उपन्यासों में राजनीतिक व्यवस्था का विस्तृत रूप प्रकट होता है। इनके राजनीतिक उपन्यास 'तमस', 'मय्यादास की माड़ी' और 'कुंतो' है। जब हम सूक्ष्म दृष्टि से देखते हैं, तो 'तमस' एकमात्र उपन्यास में राजनीतिक उपन्यासों की श्रेणी में रखा जा सकता है। इस उपन्यासों में राजनीतिक स्वर प्रधान रूप में मुखरित हो उठा है। पंजाब के सीमावर्ती प्रदेश में धर्म के नाम पर सांप्रदायिक लड़ाइयाँ हो रही थीं। 'तमस' में देश विभाजन के पूर्व की स्थिति की भयानक करुण घटनाओं का जीवंत चित्रण भीष्म साहनी जी के मस्तिष्क की अदभुत एवं सुंदर उपज है। तमस की इस खौफनाक कथा को अपनी सुंदर भाषा द्वारा भीष्म जी ने अपने अंदर तपकर पक रही भयानक घटनाओं को उगल दिया है। यह उनकी कल्पना एवं प्रामाणिकता की उपज ही है क्योंकि भीष्म जी उन सांप्रदायिकता की त्रासदी के दर्द को छब्बीस वर्ष की एक लम्बी अविध के पश्चात 'तमस' के रूप में उन खौफनाक घटनाओं को बड़े मार्मिक ढंग से किया करते हैं। अंग्रेजों ने आपस में फूट डालने के लिए, हिंदुस्तानियों की धार्मिकता एवं अनैक्य की कमजोरियों का अध्ययन करके हिंदुस्तानियों के प्रति धर्म को अपना हथियार बनाकर आपस में लड़ाई करवाई और हिंदुस्तानियों के प्रति कूट नीति को अपनाया दोगली- राजनीति को अपनाया और हिंदुस्तानियों का अनैक्य और कौमी कमजोरियों को बखूबी जान लिया था। इन्हीं कमजोरियों के सहारे अंग्रेजों ने भारतीयों में कूट नीति को अपनाकर अपना स्वार्थ सिद्ध कर लिया था।

२. राजनैतिक चेतना

भीष्म साहनी जी ने अपने उपन्यासों में राजनैतिक चेतना व्यक्त की है जैसे कि - आप सोचिए कि मात्र फसाद होने की अफवाह से लोग इतने डर गये हैं तो खौफनाक फसादी दंगे से मनुष्य की क्या गति हो सकती है? हम इसकी कल्पना भी नहीं कर सकते कि वह खौफनाक दृश्य कितना बीभत्स और कितने निरपराध होगा। शिकार होंगे। "सुना है कि एक गाय भी काटी गयी है। माई सत्तो की धर्मशाला के बाहर उसके अंग फेंके गये हैं। गो-वध हुआ तो यहाँ खून की नदियाँ बह जाएँगी। सबसे पहले अपनी रक्षा का प्रबंध किया जाना चाहिए। सभी सदस्य अपने- अपने घर में एक-एक कनस्तर कड़वे तेल को रखें, एक-एक बोरी कच्चा या पक्का कोयला रखा है। उबलता तेल शत्रु पर डाला जा सकता है, जलते अंगारे छत से फेंके जा सकते हैं।

मुहल्लों के बीच लीकें खिंची गयी थीं, हिंदुओं के मुहल्ले में मुसलमान को जाने की अब हिंमत नहीं थी और मुसलमानों के मुहल्ले में हिंदू-सिखों अब नहीं आ-जा सकते थे। आँखों में संशय और भय के भाव उतर आये थे। गलियों के सिरों पर और सड़को के नाकों पर जगह-जगह कुछ लोग हाथ में लाठियाँ और भाले लिए और मुश्के बाँधे, छिपे बैठे थे। जहाँ कहीं हिंदू और मुसलमान पड़ोसी एक-दूसरे के पास खड़े थे, बार-बार एक ही वाक्य दोहरा रहे थे बहुत बुरा हुआ, बहुत बुरा हुआ। इससे आगे वार्तालाप बढ़ ही नहीं पाता था। वातावरण में जड़ता सी आ गयी थी। सभी लोग मन-ही-मन जानते थे कि यह कांड यहीं पर खत्म होने वाला

नहीं है, लेकिन आगे क्या होगा, किसी को मालूम नहीं था। स्थिति में पहले से कहीं अधिक उग्रता आ गयी थी। सड़के सूनी पड़ी थीं, न कोई दुकान खुली थी, न कहीं कोई ताँगा-मोटर चल रही थी। अगर किसी दुकान की किवाड़ खुली हो, तो समझ लो, लूट ली गयी है। अगर लाठियाँ लिए कुछ लोग खड़े हों तो समझ लो उन्हीं के समुदाय के लोगों का वह मुहल्ला है और जहाँ वे खड़े हैं, वहाँ से दूसरे समुदाय के लोगों का मुहल्ला शुरू हो जाता है। पर सभी मुहल्ले बँटे हुए नहीं थे। सड़क के किनारे-किनारे के, या देवदत्त की शब्दावली में, सड़कों पर खुलने वाले मकान मध्यवर्ग के गलियों में खुलने वाले मकान निम्न वर्ग के लोगों के थे। खून का बदला खून से लेंगे। बोल सरदार, इस्लाम कबूल करेगा या नहीं? अगर मंजूर है तो अपने-आप बाहर आ जा, हम तुम्हें कुछ नहीं करेंगे वरना ढेले मार-मारकर मार डालेंगे। अंत में कांग्रेस कमेटी के कार्यकर्ता बख्शी जी बौखलाकर अंग्रेजों की पोल खोलते हुए कहते हैं कि “फसाद करनेवाला भी अंग्रेज, फसाद रोकने वाला भी अंग्रेज, भूखों मारने वाला भी अंग्रेज, रोटी देने वाला भी अंग्रेज, घर से बेघर करने वाला भी अंग्रेज, घरों में बसाने वाला भी अंग्रेज ही है पर जब से फसाद शुरू हुआ था, बख्शी जी के दिमाग में धूल सी उड़ने लगी थी, बस केवल इतना भर ही बार-बार कहते रहे, अंग्रेज फिर बाजी ले गया। अंग्रेज फिर बाजी ले गया। जो बात हाकिम देख सकता है, वह आम लोग, तुम और हम नहीं देख सकते। अंग्रेज हाकिम की आँखें चारों तरफ देखती है, वरना क्या यह मुमकिन है कि मुट्ठी-भर फिरंगी सात समंदर पार से आकर इतने बड़े मुल्क पर हुकूमत करें? अंग्रेज बहुत दानिशमंद हैं, दूर अन्देश हैं।

भीष्म जी ने बड़ी कुशलता से अंग्रेजी प्रशासन की गुत्थियाँ खोली है। धर्म और राजनीति के सहारे कूटनीति को अपनाते हुए, अंग्रेज शासकों को फूट डालने की प्रवृत्ति धर्म के नाम पर उत्पन्न सांप्रदायिक उपद्रवों को उजागर करती है। राजनीति के वातावरण को पर्याप्त मात्रा में भीष्म जी ‘तमस’ में दर्शाते हैं। उपन्यास की कथा-भूमि में एक तथ्य उभरता हुआ नजर आता है कि दंगे के दिनों में कम्युनिष्टों ने और कांग्रेस कमेटी वालों ने फसादों को रोकने की भरसक कोशिश की है, उनके ये प्रयास शहर से लेकर गाँवों तक भी जारी रहे। भरसक कोशिशों के उपरांत कम्युनिष्ट और कांग्रेस कमेटी वाले फिसाद को रोक पाये, हजारों मासूमों, निरपराधों को मौत के घाट उतार दिया गया था। हजारों लोग अनाथ हुए थे।

भीष्म जी के उपन्यास ‘मय्यादास की माड़ी’ की कथा-भूमि में भी राजनीतिक वातावरण को दर्शाया गया है। अंग्रेज यहाँ पर भी कूटनीति के अनुसार सिक्ख अमलदारों को अपने कब्जे में करते हैं। समय का फायदा उठाकर अंग्रेजों ने सिक्खों की खालसा फौज के सेनापतियों को खरीद लिया था। “सिक्ख सेना के दोनों अफसर, लालसिंह और तेजसिंह, अंदर-ही-अंदर फिरंगियों से मिले हुए थे। बार-बार सुनने में आ रहा था कि मुदकी की लड़ाई में सरदार लालसिंह जंग के मैदान में से जान-बूझकर सरक गया था। जब शाम के साये उतरने लगे थे, तो वह किसी दूसरे मोर्चे का संचालन करने नहीं गया था, वह युद्ध के खतरे से भी अपनी जान बचाने के लिए नहीं भागा था। वह सरक गया था, क्योंकि उसने अपना काम पूरा कर दिया था, फिरंगी लाट को दिया वचन निभा दिया था। सिक्ख सेना का पराजय को सुनिश्चित कर दिया था।” इस प्रकार लालसिंह और तेजसिंह को अंग्रेजों ने खरीद लिया था। दोनों उनके गुलाम बन गये थे। इसीलिए खालसा की

सत्ता अंग्रेजों की कूट-राजनीति के फल स्वरूप अंग्रेजों के हाथ चली गयी थी। सिक्ख अमलदारी उखाड़कर अंग्रेजी अमलदारी अपनी हुकूमत चलाने लगी थी। इस प्रकार भीष्म जी ने बड़ी चतुराई के साथ राजनीतिक वातावरण को दर्शाया है।

‘कुंतो’ उपन्यास में भी स्वतंत्रता आंदोलन द्वारा राजनीतिक वातावरण को जन्म देते हैं। आजादी के आंदोलन में सेनानियो का चित्रांकन प्राप्त होता है और इस आंदोलन में संघर्षमय पात्र सहदेव और मुनादी वाले हीरालाल प्रमुख राजनीतिक चरित्र के रूप में दिखाई देते हैं। भीष्म साहनी जी के अन्य उपन्यासों में ‘कुंतो’ और ‘मय्यादास की माड़ी’ में भी राजनीतिक वातावरण का काफी अच्छा परिवेश पनपता हुआ दिखाई देता है परंतु ‘तमस’ उपन्यास में राजनीतिक माहौल पूरणरूपेण व्याप्त है और यह उपन्यास श्रेष्ठ राजनीतिक उपन्यासों की श्रेणी में रखा जा सकता है। लोग इनकी बातों पर ध्यान नहीं देते हैं। इनकी कोशिश नाकामयाब होती है। इस संदर्भ में कांग्रेस कमेटी वाले अंग्रेजी प्रशासन के लिए सहायता की माँग करते हैं। कांग्रेस कमेटी के बख्शी जी रिचर्ड से कहते हैं कि – “अगर शहर में पुलिस गश्त करने लगे, जगह-जगह फौज की चौकियाँ बिठा दी जाए तो दंगा-फसाद नहीं होगा, स्थिति काबू में आ जायेगी। रिचर्ड बख्शी जी के इस मशवरे पर सिर हिलाते, मुस्कराकर बोला – मैं डिप्टी कमिश्नर हूँ, फौज का इन्तजाम तो मेरे हाथ में नहीं है। यहाँ पर छावनी तो है, पर उसका यह मतलब नहीं कि फौज मेरे हुकम से काम करती है। फिर रिचर्ड ने कहा – छावनी भी ब्रिटिश सरकार की है और हुकूमत भी ब्रिटिश सरकार की है। बख्शी जी ने रिचर्ड से कहा – अगर आप फौज बैठा दोगे तो मामला काबू में आ जायेगा। जवाब में रिचर्ड सिर हिलाते हुए बोला कि – फौज को मैं हुकम नहीं दे सकता, यह तो आप भी जानते ही होंगे, डिप्टी कमिश्नर को ऐसा कोई अधिकार नहीं है।”

समाज की राजनीति हमेशा वर्ग के साथ मिली होती है। आर्थिक क्षेत्र में जो शोषक वर्ग होता है। राजनीतिक क्षेत्रों में वही शासक वर्ग होता है। “कानूनी संबंधों तथा राजसत्ता के स्वरूपों को न तो उनकी प्रकृति से समझा जा सकता है और न मानव मस्तिष्क के तथा कथित सामान्य विकास से, इसके विपरित उनकी जड़े जीवन की उन भौतिक परिस्थितियों में है जिनके योग को अठारहवीं शताब्दी के अंग्रेजों और फ्रांसिसियों के उदाहरण करते हुए हेगेल ने नागरिक समाज की संज्ञा दी है। ऊपर से देखने पर साम्राज्यवादी राजसत्ता समाज का सर्वाधिक शुभचिंतक लगती है। उनकी प्रवृत्ति भीतर से पूर्णतः अमानवीय हुआ करती है। उसके लिए किसी मनुष्य की उपयोगिता केवल राज्य के पुर्जे के रूप में होती है। मनुष्य से अपना स्वार्थ पूरा करने के बाद उसे यों ही असहाय और बेसहारा छोड़ दिया जाता है।” किसी गरीब कार्यक्रता की लाश को माद्यम बनाकर चुनाव की राजनीति में फतह हासिल कर लेना अमानवीय मारपीट द्वारा जनमत को अपने पक्ष में लेना, पूँजीवादी राजनीति की विशेषता है। पूँजीवादी व्यवस्था में राजसत्ता के चरित्र में भी कहीं अधिक खतरनाक चरित्र नौकरतंत्र का होता है। प्रशासक के कल पुर्जे के रूप में यह वर्ग शोषितों का शोषण कई रूपों में होता है। यह वर्ग मध्यवर्ग का होता है इसलिए एक ओर मध्यवर्गीय भय, तनाव, कुण्ठा का शिकार होता है तो दूसरी ओर निम्न वर्ग का शोषण करता है। मरम्मत के नाम पर अधिक पैसा खाने की बजाय उसे बीच से काट देता है, ताकि मरम्मत के नाम पर अधिक पैसा खाने का अवसर मिल सके। वह जानकू की पत्नी का शारीरिक शोषण भी करता है। यहीं चरित्र लोगों को रेलगाड़ी के खाली डिब्बे में भी चढ़ने से रोकता है और विरोध करने पर उसे गिरफ्तार करने की धमकी भी देता है।

संदर्भ ग्रंथ

१. चन्देल, गोरेलाल- भीष्म साहनी का साहित्य चेतना के विविध आयाम, पृ. ११५
२. साहनी, भीष्म- तमस, पृ. ३२
३. साहनी, भीष्म- तमस, पृ. ७९
४. साहनी, भीष्म- मय्यादास की माड़ी, पृ. १३४

ઈતિહાસ પુરૂષ ડૉ. બાબા સાહેબ આંબેડકર

મનીષ જાદવભાઈ ગમારા
રિસર્ચ સ્કોલર,
ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

સારાંશ:

ડૉ. આંબેડકર એવા ઈતિહાસ પુરૂષ છે. તે એક કાયદાશાસ્ત્રી, ઈતિહાસકાર, અર્થશાસ્ત્રી તેમજ ભારતનાં બંધારણના ઘડવૈયા છે. સ્વાધિન ભારત કાળના નેતૃત્વ ત્રિકોણનો એક ખૂણો હતો. ડૉ. આંબેડકરના ઐતિહાસિક વ્યક્તિત્વનું સ્મરણ કરી શકાશે. ડૉ. આંબેડકરને અસ્પૃશ્યતાના ઘટાટોપ જંગલમાં દાવાનળ જેવા કડવા અનુભવોનો સામનો કરવો પડ્યો હતો. આ સંજોગોમાં તેમનો અર્થશાસ્ત્ર, સમાજવિદ્યા, માનવવંશશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર, ઈતિહાસ અને રાજનીતિમાં નિપુણતા જાણી લીધી હતી. ડૉ. આંબેડકરને ઈતિહાસપુરૂષ તરીકે સ્થાપિત કરવામાં તેમણે જ્ઞાન સાથે સંઘર્ષની રણભૂમિમાં કે વિદેશગમનના અનુભવો ઐતિહાસિક ધ્યેયોને હાંસિલ કરવામાં પ્રેરણારૂપ સાબિત થયા. ડૉ. આંબેડકર ભારતીય સમાજમાં અને ઈતિહાસમાં બિનસાંપ્રદાયિકતા અને લોકશાહીના શિલ્પી અને સહુના વિકાસની વાત કરનારા લડવૈયા હતા.

૧. પ્રસ્તાવના

ભીમરાવ રામજી આંબેડકર જન્મ ૧૪ એપ્રિલ, ૧૮૯૧, ૬ ડિસેમ્બર, ૧૯૫૬ બાબા સાહેબ આંબેડકર એક કાયદાશાસ્ત્રી, રાજનેતા, તત્ત્વચિંતક, નૃવંશશાસ્ત્રી, ઈતિહાસકાર અને અર્થશાસ્ત્રી તેમજ અનેક વિષયના જ્ઞાતા હતા. ભારતીય બંધારણ સભામાં નિભાવેલી જવાબદારીને કારણે તેમને “બંધારણના ઘડવૈયા” તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. તેઓ ભારતના પ્રથમ કાયદામંત્રી હતા. ઈતિહાસની અનેકવિધ પરિભાષાઓ છે, પણ આપણે એકવીસમી સદીના ગુજરાત અને ભારતને માટે એટલું જ કેન્દ્રીય રીતે વિચારવાનું રહે છે કે શું આ ઈતિહાસ અતિતથી વર્તમાનનું સંસાધન કરે તેવા દૃષ્ટિકોણથી વિચારી શકાય તેમ છે. આ મહાન કાર્ય કરી શકે તેવો આપણો ઈતિહાસ છે અને ઈતિહાસ પુરૂષોનું એ સદ્ભાગ્ય આપણે મેળવ્યું છે.

૨. ડૉ. આંબેડકર એક ઈતિહાસ પુરૂષ

ડૉ. બાબા સાહેબ આંબેડકર એવા ઈતિહાસપુરૂષ છે જેમનાં તત્કાલિન સાર્વજનિક જીવનમાં બીજા બે મહાપુરૂષો પોતાની દૃષ્ટિ અને દૃષ્ટિકોણથી ગુલામ ભારતને સ્વાધીન અને સજ્જ થવા મથી રહ્યા હતા. તે ડૉ. આંબેડકરની દૃષ્ટિએ “સ્વાધિન ભારત કાળના નેતૃત્વ-ત્રિકોણનો એક ખૂણો” હતા. આ ત્રણેયનાં મૂલ્યાંકનમાં વિચારભેદ સ્પષ્ટ હતો, પણ અંતરાત્મા એક હતો ! આવું પછીથી સ્વતંત્ર ભારતના રાજકારણમાં નેતૃત્વત્રિકોણ રચાયું તે જવાહરલાલ નહેરુ – જયપ્રકાશ નારાયણ – ડૉ. રામનોદર લોહિયાનું હતું.

૩. ડૉ. આંબેડકરનું ઐતિહાસિક વ્યક્તિત્વ

ઐતિહાસિક વ્યક્તિત્વનું સ્મરણ કરીએ તો એટલા નિષ્કર્ષ પર પહોંચી શકાશે કે, પ્રખર જ્ઞાન અને એવા જ પ્રખર પુરૂષાર્થી કર્મ સાથે તેમણે ઈતિહાસ, રાજ્યશાસ્ત્ર, સમાજવિદ્યા, કાનૂની અને ધર્મનાં ક્ષેત્રોને અભ્યાસપૂર્વક આત્મસાત કર્યા તેનાં પરિણામરૂપે એક અખંડ ઈતિહાસ સર્જક બની રહ્યા. તેમનાં કેટલાંક જ ઈતિહાસ સર્જક છે. ડૉ. આંબેડકર એવા ભારત ભાગ્ય વિધાતા પણ બની રહ્યા.

તેમનો ઇતિહાસ માર્ગ આસાન નહોતો, એકદમ કઠિન અને પડકારયુક્ત હતો. પરંપરામાં જ તેમને દલિત યાતના મળી. હું ઘણીવાર વિચારું છું કે, વડોદરામાં શિક્ષણ પ્રાપ્ત આંબેડકરને બાકીના પટ્ટાવાળા સહિતના લોકો માત્ર તે સ્વર્ણના હોવાને લીધે તિરસ્કૃત કરતાં હતાં.

૪. ગુલામી અને ધર્મ એક સાથે નભી ન શકે

ડૉ. આંબેડકરને અસ્પૃશ્યતાના ઘટાટોપ જંગલમાં દાવાનળ લગાવતા પૂર્વે તેનો કારમો અનુભવ લેવાનો આવ્યો. “ગુલામોના યે ગુલામ” જેવા વર્ણભેદ નષ્ટ કરવાની સાચુકલી આઝાદીને કોઈ મુખ્ય ધ્યેય કેમ બનાવવું નહોતું ? એટલે તેમણે પોકાર કર્યો “સ્વરાજ જેમ બ્રાહ્મણોનો જન્મસિદ્ધ અધિકાર છે એમ મહારો (દલિતો)નો યે અધિકાર છે.” તેમણે કહ્યું હતું કે, જાતિ અને વર્ણને એકસરખા ગણો છો તે મોટી ભૂલ છે. તેમની આ વાત વાસ્તવિકતાની ધરતી પરનો ચિત્કાર હતી.

૧૭ ડિસેમ્બર, ૧૯૪૬નાં ભારતીય બંધારણ સભાની બેઠકમાં આંબેડકર શું બોલશે, ડૉ. જયકરના સુધારા વિશે તેનો સૌને ફફડાટ હતો. તેમ બંધારણ સભાના ઇતિહાસ લેખકોએ સ્વીકાર્યું છે. આંબેડકર તેમાં બોલ્યા હતાં, “મહાનુભાવો મને આ દેશનાં ભવિષ્ય વિશે, તેના આર્થિક-સામાજિક-રાજકીય માળખાં વિશે યત્કિંચિત આશંકા નથી. આપણે એક લડાયક ટુકડીઓનો સમૂહ છીએ. મને આત્મવિશ્વાસ છે કે, યોગ્ય સમયે અને સાનુકૂળ સંજોગો મળતાં આ દેશને એક થવામાં રોકવાની કોની તાકાત નથી. આપણી અલગ-અલગ જાતિઓ અને સંપ્રદાયો હોવા છતાં હું પરમ વિશ્વાસપૂર્વક કહી શકું કે, આપણે નિ:શંકપણે એક પ્રજા રહેવાના છીએ. એમના માટે અખંડ ભારત જ લાભદાયી છે.”

૫. સ્વાભિમાન, સ્વાવલંબન અને આત્મોધ્કાર

ત્રિસુત્રી અભિયાન સાથે તેમણે દલિત ચેતનાને ચિનગારીમાંથી મશાલ બનાવી દીધી. એમ કરવા માટે જે પ્રતિકાત્મક પડાવો આવ્યા તે ઓછા મહત્વના નથી. આ પ્રતિકાત્મક વળાંકોની ગણતરી કરવા જેવી છે.

૫.૧ વિદેશગમન તરફ પ્રયાણ

પ્રથમ પ્રતિક હતું અમેરિકામાં અભ્યાસ સયાજીરાવે તેમને છાત્રવૃત્તિ સાથે મોકલ્યા ત્યારે તેઓ માંડ ૨૩-૨૪ વર્ષના યુવાન હતાં. આંબેડકર એ અભ્યાસવર્ષી તીવ્ર જ્ઞાનસાધનાના હતા. એક જીવનીકાર લખે છે, “પેટ ઉણું રાખીને, એક સમયનું ભોજન ત્યજીને, શિષ્યવૃત્તિની મર્યાદિત રકમમાંથી જૂનાં પુસ્તકો પડતર ભાવે ખરીદીને તેમણે અભ્યાસ કર્યો. એમણે ન તો જોવા-જાણવા લાયક સ્થાનોની સહેલગાર કરી, ન નાટક-સિનેમા જોયાં... આમ જ કોલંબિયા યુનિવર્સિટીમાંથી તેમણે એન્શિઅન્ટ ઇન્ડિયન કોમર્સ વિષય પર એચ.એ. ની ઉપાધી મેળવી.” એક દૃષ્ટિએ આ શુષ્કતાપૂર્વકના દિવસોમાં જ્ઞાનસાધનાનું એકમાત્ર લક્ષ્ય ગણાય. આ વિરલ વિશેષતા આંબેડકરમાં હતી.

૫.૨ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદને પારખવું

વિદેશોમાં જ અભ્યાસ દરમિયાન જે તેમનો સંપર્ક લાલા લજપતરાય સહિતના દેશભક્ત નેતાઓની સાથે થયો. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધના એ દિવસોનાં અમેરિકામાં ભારતીય દેશભક્તોએ ‘ગદ્દર પાર્ટી’ અને ‘ગદ્દર મુવમેન્ટ’ શરૂ કરી હતી. આંબેડકરના પ્રાધ્યાપક એડવીન સેલીઝન અને લાલા લજપતરાય બંને મિત્રો હતાં. અમેરિકાથી આંબેડકર જ્યારે લંડન ગયા ત્યારે તેમની બ્રિટિશ જસુસોએ ધનિષ્ઠ પૂછપરછ કરી હતી. કારણ તેમને શંકા હતી કે આ યુવાન ક્રાંતિકારીના સંપર્કમાં છે. આંબેડકર અહીં જવાથી બેરિસ્ટર બનવા ઈચ્છતા હતાં ત્યાં જ પંદર વર્ષ પૂર્વે પંડિત શ્યામજીકૃષ્ણ વર્માએ બેરિસ્ટરની ડિગ્રી મેળવીને ‘ઈન્ડિયા હાઉસ’ની સ્થાપના કરેલી. તેનો પડછાયો બ્રિટિશ સભા પર કાયમી હતી.

૫.૩ ભ્રમિત ધારણાથી સાવધ

બુદ્ધિધૈભવથી એલકઝાંડર બનવાની તેમની અદમ્ય ઓષણા હતી. એમ જીવનીકાર ડૉ. ધનંજય કીર નોંધે છે. બટ્રોન્ડ રસેલ એ સમયના બૌદ્ધિક શિખર હતા. તેમના પુસ્તક ‘પ્રિન્સિપલ્સ ઓફ સોશિયલ રિકન્સ્ટ્રક્શન’ની ચારે તરફ ચર્ચા

હતી. આંબેડકરે એ પુસ્તકની સાચુકલી સમીક્ષા કરી સમીક્ષા એ નથી કે પોથી પંડિતની જેમ કોઈ ગ્રંથના ઉદાહરણોનો બોજ ખડકી દે. સમીક્ષક એ છે કે, તેના મૂળમાં રહેલા મર્મને શોધી કાઢવાની દૃષ્ટિથી તેનું અધ્યયન કરે અને જગત સમક્ષ તે મર્મને માર્ગદર્શન રૂપે પ્રસ્તુત કરે. આંબેડકર કહ્યું ના સાહેબો: ‘આવો ભ્રમ રાખશો નહીં. સામાજિક જીવનની અનિવાર્ય અને મૂળભૂત પ્રેરણાને બટ્રોન્ડ રસેલે મહત્વ આપ્યું છે. અનેક સમાજ શાસ્ત્રો એવું કરી શક્યા નથી.’

૫.૪ શાસન પદ્ધતિમાંથી મુક્તિદાતા

ભારતમાં તત્કાલિન શાસન પદ્ધતિમાંની કેટલીક ખૂબી-ખાતરી તારવવાનો બ્રિટીશ શાસન હેઠળ અસંખ્ય રાજ રજવાડા હતાં તેમાંના ઘણા બધા અચ્ચાશી, સામ્યવાદી હતા, પણ પ્રજાની સાથે કલ્યાણકારી પદ્ધતિનું સંસાધન કરનારા રાજાઓ પણ હતા. ભારતીય ક્રાંતિકો તેવા રાજ રજવાડાઓનો સ્વતંત્રતાના યુદ્ધમાં ઉપયોગ કરવા ઈચ્છતા હતા. ૧૮૫૭માં તેવો પ્રયોગ થયેલો. તે પછી ૧૯૦૫માં લંડનમાં શ્યામજી કૃષ્ણવર્માએ વડોદરાના સયાજીરાવ ગાયકવાડ સહિત અનેક રાજવીઓએ આવા હેતુ સાર્થક કર્યા. અખબાર “ ઈન્ડિયન સોશ્યલોજીસ”માં લેખો દ્વારા અપીલ પણ કરી હતી. આંબેડકરને માટે સામાજિક સમાનતાનું અભિયાન મહત્વનું હતું. સયાજીરાવે તેમને ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે શિષ્યવૃત્તિ આપી અને પોતાના રાજ્ય વહીવટમાં તેમનો લાભ લેવાનું પગલું ભર્યું. બીજા રાજવી કોલેડાપુરના શાહ છત્રપાલ હતા. તેમણે તો પોતાના રાજ્યમાં અસ્પૃશ્યતાની સંપૂર્ણ નાબૂદી કરી સભા સંમેલનો કર્યા. ૧૯૨૦માં ‘મુક્તનાયક’ પાક્ષિક એ રીતે શરૂ થયું. ૧૯૨૦માં લંડન ખાતેના તેમના અભ્યાસ દરમિયાન ‘ધ પ્રોબ્લેમ ઓફ રૂપી’ મહાનિબંધ બ્રિટીશ અધ્યાપકોને ‘બ્રિટીશ સામ્રાજ્ય પ્રત્યેની વધારે પડતી આલોચના’ સાથેનો લાગ્યો હતો. આ સંજોગોમાં તેમણે અર્થશાસ્ત્ર, સમાજવિદ્યા, માનવવંશશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ અને રાજનીતિમાં નિપુણતા મેળવી લીધી હતી. ભારતમાં તેમના માટે કહેવાનું શરૂ થયું. “અરે આ ઋષિ તો છે પણ જમદગ્નિ !”

૫.૫ જ્ઞાન સાથે સંઘર્ષ રણભૂમિ

આંબેડકરને ઇતિહાસ પુરૂષ તરીકે સ્થાપિત કરવામાં તેમના જ્ઞાન સાથે સંઘર્ષમાં કૂદી પડવાની ઘટનાઓએ ભારે ભાગ ભજવ્યો. એવો આ છઠ્ઠો વળાંક આમ તો સાવ સામાન્ય ને મહાડના તળાવમાંથી પાણી પીવાના અધિકારનો સત્યાગ્રહ! ૧૯૨૭માં પહેલા પરિષદ અને પછી તળાવ તરફની કૂચ. આ તળાવનું પાણી માણસો પીતા હતા, પશુપ્રાણીઓ પીતા હતા, પંખીઓ ઉમટતા તો પછી રામકૃષ્ણ વિઠ્ઠોબામાં શ્રદ્ધા અને ભક્તિ ધરાવનારા અસ્પૃશ્યો કેમ નહીં ? આ હૃદય સૌંસરવા સવાલમાં જ આપણી ધર્મ અને માનવતા વિમુખ જડતાને પડકાર કરાયો. તત્કાલિન ઇતિહાસકારો નોંધે છે કે, “જે કામ સેંકડો ઠરાવો, અરજીઓ અને વિનંતીઓથી ના થઈ શક્યું તે એક કાર્યથી થઈ ગયું ?” સ્વતંત્રતાનો અધિકાર ભીખ માંગવાથી નહીં પણ સ્વ સામર્થ્યથી મેળવી શકાય છે. એ સાબિત થવા માટે “પંડિત” આંબેડકર “ઝંઝારૂ” બની ગયા. ત્યાંથી તેમણે સંઘર્ષ શરૂ કર્યો. ચહેરા પર સ્વાભિમાનનું તેજ હતું.

૬. ઉપસંહાર

ડૉ. આંબેડકર અને બીજા ઘણા રાજ પુરૂષો, દેશ પુરૂષોએ લાંબી ગુલામી પછીનાં મુક્ત ભારતનાં નૂતન નકશા તરફ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીને તે સમયે ડૉ. આંબેડકર એક ઇતિહાસકાર તે સમયે “લોકશાહી ભારત”ની રચના કરી. તેમના વિશેના આદર્શો, સપનાઓ અને વિચારો પ્રસ્તૂત કર્યા. ઇતિહાસ પુરૂષો જ્યારે આપણી વચ્ચેથી વિદાય લે છે ત્યારે તેઓ પોતે ચિંતન અને કર્મથી જે કેડી રચી હોય તેને વધુ આગળ લઈ જવાની આપણી પાસે અપેક્ષા રાખે છે.

સંદર્ભસૂચિ

૧. કીર, ધનંજય (૨૦૦૧). ડૉ. આંબેડકર: જીવન અને કાર્ય (અનુ. દેવેન્દ્રનાથ કણિક, મુળજીભાઈ ખુમાણ) નવ ભારત સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ.

૨. ઠાકોર, રવિન્દ્ર, (૧૯૯૩). બાબા સાહેબ ડૉ. આંબેડકર સંપૂર્ણ અક્ષરદેહ, ગ્રંથ-૧, (લખાણો, ભાષણો, પત્રો વગેરેનો સંગ્રહ), ગાંધીનગર
૩. મીર, એ. ડબ્લ્યુ. (૧૯૯૮). (અનુ.) ડૉ. બાબા સાહેબ આંબેડકર. સંપૂર્ણ અક્ષરદેહ, ગ્રંથ-૧૧, (ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીનો વહીવટ અને નાણાંકીય બાબતો), ગાંધીનગર.
૪. જ્યોતિકર, પી.જી. (૨૦૧૨). ડૉ. બાબા સાહેબ આંબેડકર: જીવન ચરિત્ર, ગાંધીનગર.
૫. ખરાત, વિલાસ (૨૦૧૦). ઈતિહાસકાર આંબેડકર (હિન્દી, પુના.
૬. ગુજરાત સરકાર: ડૉ. આંબેડકર ફાઉન્ડેશન, ડૉ. બાબા સાહેબ આંબેડકર સંપૂર્ણ અક્ષરદેહ, ગ્રંથ-૩.
૭. ગુજરાત સરકાર: ડૉ. આંબેડકર ફાઉન્ડેશન, ડૉ. બાબા સાહેબ આંબેડકર સંપૂર્ણ અક્ષરદેહ, ગ્રંથ-૪.
૮. દેસાઈ, નીરા (૧૯૯૮). ગુજરાતમાં ઓગણીસમી સદીમાં સામાજિક પરિવર્તન, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ.
૯. Deshpande, A. (2011). The Grammer of Caste: Economic Discrimination in contanporanry India, Oxford Uni.
૧૦. UNDP (2011). Human Development

रामकथा: भारतीय जनमानस की संस्कृति एवं विचारधारा

डॉ. महेश पंड्या

१. प्रस्तावना

भारतीय साहित्य और संस्कृति का महत्वपूर्ण हिस्सा रामायण, भारतीय जनमानस की संस्कृति और विचारधारा को प्रकट करने वाला एक महान ग्रंथ है। यह प्राचीन कथा न केवल भारतीय समाज की मान्यताओं और नैतिकता का प्रतीक है, बल्कि इसमें राष्ट्रीय एकता, सामाजिक व्यवस्था, और धार्मिकता के महत्वपूर्ण विवेक भी हमें मिलते हैं। यह पेपर रामकथा के महत्व, संस्कृति, और विचारधारा का विश्लेषण करता है। रामकथा भारतीय संस्कृति की विविधता और भारतीय जनमानस की विचारधारा को प्रकट करने वाली एक प्राचीन कथा है। इस प्रकार, यह एक महत्वपूर्ण अध्ययन विषय है जिसे हम इस पेपर में विश्लेषित करेंगे।

रामकथा एक ऐतिहासिक और धार्मिक कथा है जिसे हम आमतौर पर 'रामायण' के नाम से जानते हैं। यह ग्रंथ भारतीय संस्कृति के एक महत्वपूर्ण हिस्से का प्रतिष्ठान है और भारतीय जनमानस में विभिन्न मान्यताओं, नैतिकता, और धार्मिकता को प्रकट करता है। इस आर्टिकल में हम रामकथा के महत्व, इसका संबंध संस्कृति से, और भारतीय जनमानस की विचारधारा से जोड़ते हुए इसे विश्लेषित करेंगे।

२. रामकथा का महत्व

२.१ सामाजिक एवं राष्ट्रीय एकता

रामकथा राष्ट्रीय एकता के प्रति एक माध्यम के रूप में कार्य करती है, जो भारतीय समाज के विभिन्न वर्गों को एक साथ लाता है। यहां हम इसके सामाजिक एवं राष्ट्रीय महत्व का विश्लेषण करेंगे।

२.२ धार्मिकता और नैतिकता

रामकथा में विभिन्न नैतिक एवं धार्मिक संदेश हैं जो मानवता के मूल्यों की महत्वता को प्रकट करते हैं। इस खंड में हम इसके धार्मिक एवं नैतिक पहलू का विवेक करेंगे।

३. रामकथा और भारतीय संस्कृति

रामकथा न केवल एक कथा है, बल्कि यह भारतीय संस्कृति की एक विविध झलक भी है। यहां, हम रामकथा के और भारतीय संस्कृति के संबंध पर विवेचन करेंगे।

४. रामकथा और विचारधारा

रामकथा में विभिन्न विचारों और दार्शनिक पहलुओं का प्रतिष्ठान है। इस खंड में, हम रामकथा के विविध विचारों और दार्शनिक पहलुओं का विवेचन करेंगे।

५. नई दृष्टिकोण

रामकथा का आधुनिक समय में अपना महत्वपूर्ण स्थान है। आधुनिक समय में इसके प्रति नई दृष्टिकोणों का अध्ययन भी महत्वपूर्ण है। यहां, हम रामकथा के आधुनिक दृष्टिकोणों पर चर्चा करेंगे।

रामकथा भारतीय संस्कृति का एक महत्वपूर्ण हिस्सा है। यह ग्रंथ भारतीय जीवन-शैली, नैतिकता, और संस्कृति को प्रेरित करने वाला है। रामायण का आदान-प्रदान न केवल भारतीय विचारधारा में है, बल्कि यह आंतरिक शांति और समृद्धि की प्रेरणा भी है।

६. रामकथा और भारतीय संस्कृति

रामकथा ने भारतीय संस्कृति को अपने नैतिक मूल्यों और धार्मिक तत्वों के साथ जोड़ा है। यह ग्रंथ भारतीय जीवन-शैली का परिचय करता है और भारतीय संस्कृति के महत्व को बढ़ावा देता है।

७. रामकथा और भारतीय जनमानस की विचारधारा

रामकथा भारतीय जनमानस की विचारधारा को प्रकट करने वाला एक महत्वपूर्ण स्रोत है। यह ग्रंथ विभिन्न विचारों, नैतिकता, और धार्मिकता को दर्शाता है और भारतीय समाज की सोच में परिवर्तन लाता है।

८. रामकथा का सम्बंध संस्कृति के साथ

रामकथा ने संस्कृति के साथ एक गहन संबंध बनाया है। यह ग्रंथ भारतीय संस्कृति के मौलिक तत्वों, परंपराओं, और धार्मिक अनुष्ठान की महत्वता को प्रमोट करता है।

९. निष्कर्ष

रामकथा न केवल एक धार्मिक कथा है, बल्कि यह भारतीय संस्कृति का एक प्रमुख भाग है। यह ग्रंथ हमें भारतीय जनमानस की संस्कृति और विचारधारा का महत्वपूर्ण परिचय कराता है और भारतीय संस्कृति के महत्व को समझने में मदद करता है। यह अनुभव, सोच, और विश्वास का एक संवाद है जो हमें अपने संस्कृतिक धरोहर को समझने के लिए बुलाता है।

यह पेपर रामकथा के महत्व, संस्कृति, और विचारधारा के प्रति भारतीय जनमानस की भावनाओं और विचारों का विश्लेषण करने का प्रयास है। यह एक महत्वपूर्ण प्रयास है जो हमें इस प्राचीन ग्रंथ के महत्व और प्रभाव को समझने में मदद करेगा।

सन्दर्भ ग्रंथ

१. महर्षि वाल्मीकि रामायण

The Gothic Tradition in English Literature: An In-Depth Exploration of Themes, Motifs, and Influential Authors

KALASVA DIMPAL DHIRUBHAI

Abstract:

This review paper delves into the Gothic tradition in English literature, examining its themes, motifs, and influential authors. The Gothic genre has left an indelible mark on literary history, characterized by elements such as the supernatural, the grotesque, and the macabre. This paper explores the evolution of Gothic literature, the recurring themes within it, and the impact of notable authors in shaping this intriguing and enduring literary tradition.

1. Introduction

The Gothic tradition emerged in the late 18th century as a response to the Age of Enlightenment, challenging the rationalism and order of the time. It is a genre characterized by darkness, mystery, and the exploration of human fears and desires. This section provides an overview of the Gothic tradition and its historical context.

The Gothic tradition in English literature is a rich and captivating genre that has held a prominent place in the literary world for centuries. Originating in the 18th century, this genre has been characterized by its dark and mysterious themes, supernatural elements, and eerie settings. In this article, we embark on a journey to explore the essence of Gothic literature, its recurring motifs, underlying themes, and the influential authors who have contributed to its evolution.

2. Evolution of Gothic Literature

2.1 Gothic Origins

The roots of Gothic literature can be traced back to Horace Walpole's "The Castle of Otranto" (1764), considered the first Gothic novel. It laid the foundation for the genre by introducing elements of suspense, supernatural occurrences, and medieval settings.

2.2 Victorian Gothic

In the 19th century, the Gothic genre evolved, incorporating psychological elements and exploring societal anxieties. Works like Mary Shelley's "Frankenstein" and Bram Stoker's "Dracula" exemplified this shift.

3. Key Themes and Motifs

3.1 The Supernatural and the Uncanny:

Gothic literature often explores the supernatural, blurring the line between the real and the unreal. This section discusses how the supernatural is a fundamental motif in Gothic literature.

3.1 Isolation and Madness

The theme of isolation and its correlation with madness is recurrent in Gothic works. This section analyzes how Gothic literature delves into the psychology of isolated and tormented characters.

4. Influential Authors and Their Contributions

4.1 *Mary Shelley*

Mary Shelley's "Frankenstein" (1818) is a seminal Gothic work, exploring themes of creation, morality, and the consequences of playing God.

4.2 *Edgar Allan Poe*

Poe's contributions to Gothic literature include short stories and poems that epitomize the macabre and the eerie. His works like "The Tell-Tale Heart" and "The Fall of the House of Usher" are exemplary.

5. Modern Gothic Literature

5.1 *Contemporary Authors*

This section delves into modern Gothic literature and discusses contemporary authors like Neil Gaiman, Angela Carter, and Sarah Waters, who have contributed significantly to the Gothic tradition in recent times.

6. Origins and Evolution

The Gothic tradition finds its roots in the 18th century with Horace Walpole's novel, "The Castle of Otranto" (1764). This seminal work set the stage for a new literary movement that would explore human fears, the macabre, and the unknown. Over the decades, the Gothic genre evolved, incorporating elements of horror, romance, and suspense.

7. Recurring Themes and Motifs

The Supernatural: One of the defining features of Gothic literature is the exploration of the supernatural. Ghosts, vampires, and other supernatural entities often populate the narratives, blurring the lines between the natural and the otherworldly.

Isolation and Madness: Themes of isolation and madness are prevalent in Gothic works. Characters find themselves in isolated and eerie settings, battling their inner demons and sometimes succumbing to madness.

8. Influential Authors and Their Contributions

Mary Shelley: Mary Shelley, with her timeless creation "Frankenstein" (1818), breathed life into Gothic literature. The novel delves into themes of creation, humanity, and the consequences of unchecked scientific ambition.

Edgar Allan Poe: Edgar Allan Poe is synonymous with Gothic literature. His works, such as "The Tell-Tale Heart" and "The Fall of the House of Usher," are masterpieces of macabre storytelling, showcasing the darkest corners of the human psyche.

9. Modern Gothic Literature

The Gothic tradition has continued to thrive and adapt in modern times. Contemporary authors like Neil Gaiman, Angela Carter, and Sarah Waters have added their own unique twists to Gothic storytelling. They explore complex themes while preserving the essence of the Gothic tradition.

10. Conclusion

The Gothic tradition continues to captivate readers and inspire writers across generations. Its themes of the supernatural, isolation, and madness, coupled with influential authors who shaped the genre, make Gothic literature a rich and enduring part of the literary landscape. This review paper provides a comprehensive exploration of these elements, shedding light on the Gothic tradition's lasting influence in English literature.

References

1. Aldana Reyes, Xavier (2017). Spanish Gothic: National Identity, Collaboration and Cultural Adaptation. Palgrave Macmillan. ISBN 978-1137306005.
2. Bloom, Clive (2007), Gothic Horror: A Guide for Students and Readers, Basingstoke: Palgrave Macmillan
3. Clery, E.J. (1995), The Rise of Supernatural Fiction, Cambridge: Cambridge University Press.
4. Hughes, William, Historical Dictionary of Gothic Literature, Scarecrow Press, 2012
5. Jackson, Rosemary (1981), Fantasy: The Literature of Subversion
6. Kilgour, Maggie (1995), The Rise of the Gothic Novel, London: Routledge
7. Jurgen Klein (1975), Der Gotische Roman und die Ästhetik des Bösen, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft
8. Jurgen Klein, Gunda Kuttler (2011), Mathematik des Begehrens, Hamburg: Shoebox House Verlag

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર સામાજિક પરિપ્રેક્ષ્યથી

ડૉ. તરલીકા ચાવડા

ડૉ. બાબા સાહેબ આંબેડકર એટલે એવું મહાન વ્યક્તિત્વ કે તેમણે ભારત દેશનાં બંધારણની રચના કરી. બંધારણ દ્વારા દેશના દરેક નાગરીકને દરેક પ્રકારે સમાનતાનો અધિકાર અપાવ્યો. તે પછી શિક્ષણ ક્ષેત્ર હોય, સામાજિક હોય કે અધિકારોની વાત હોય. દરેક ધર્મ, જ્ઞાતિ, જાતિના લોકોને દરેક ક્ષેત્રે સમાનતા બક્ષવાનું મહાન કાર્ય ડૉ. આંબેડકર દ્વારા કરવામાં આવ્યું.

ડૉ. આંબેડકર પોતે એક નિમ્ન ગણાતી જ્ઞાતિના સભ્ય હતા. જેથી તેઓને દરેક ક્ષેત્રમાં અસમાનતાનો સામનો કરવો પડ્યો હતો. તેઓ નિમ્ન ગણાતી જ્ઞાતિઓની દુદ્દશા વિશે સારી રીતે અવગત હતા. આંબેડકરજી મહારાષ્ટ્રની "મહાર" જ્ઞાતિના સભ્ય હતા. જે સામાજિક રીતે નિમ્ન ગણવામાં આવતી હતી, જેના કારણે ઘણી બધી મુશ્કેલીઓનો સામનો કર્યો હતો. આંબેડકરજીના પિતા બ્રિટીશ લશ્કરમાં સુબેદાર હતા, જેના કારણે આંબેડકરજીને લશ્કરી કેન્ટોનમેન્ટ શાળામાં ભણવાની તક મળી. જો કે તે ઉપરાંત તેમને શિક્ષણ મેળવવામાં ઘણી મુશ્કેલીઓ, સંઘર્ષ અને અસમાનતા વચ્ચે પણ આંબેડકરજીએ રાજ્યશાસ્ત્ર, કાયદો, અર્થશાસ્ત્ર, તત્ત્વજ્ઞાન જેવાં વિષયોમાં ઉચ્ચ ડિગ્રી મેળવી છે. આંબેડકરજીએ જે કંઈ પણ સંઘર્ષ કર્યો તેના અનુભવો બાદ તે લોકશાહી, સમાનતા, સ્વતંત્રતાના મોટા હિમાયતી બન્યા. તેમણે બધા પુસ્તકો લખ્યા અને પ્રકાશિત પણ કર્યા.

આંબેડકરજીની રસપ્રદ અને મહાન વાત એ રહી છે કે, આટલી બધી અસમાનતા અને સંઘર્ષ વચ્ચે પણ એટલી બધી ડિગ્રી મેળવી હતી કે, બહુ ઓછા લોકો કે નહિંવત લોકો આંબેડકરજી સામે શિક્ષણ બાબતે સંઘર્ષમાં ઉતરી શકે. તેમની બૌદ્ધિકતા બેજોડ હતી તેમ ચોક્કસપણે કહી શકાય.

ડૉ. આંબેડકરજીએ વકીલાત શરૂ કરી તે કાર્ય દરમિયાન પણ તેમને અસમાનતાનો ભોગ બનવું પડ્યું. તેમના કડવા અનુભવો પછી તેમણે કેટલીક જ્ઞાતિના લોકો કે જેઓને અસ્પૃશ્યો ગણવામાં આવતા હતા. તેમના વિવિધ સ્તરે ઉત્થાનના પ્રયત્ન શરૂ કર્યા અને અસ્પૃશ્યોમાં શિક્ષણ વધે અને પોતાના હક્કો પત્યેની જાગૃતિ વધે તેવા પ્રયત્નો શરૂ કર્યા. ઉચ્ચ વર્ગ કે ભદ્ર વર્ગના લોકોને જે હક્ક અને અધિકારો મળે છે તેવા જ હક્ક-અધિકારો અસ્પૃશ્ય ગણાતી જ્ઞાતિને મળે તેવા પ્રયત્નો ડૉ. આંબેડકરજી દ્વારા કરવામાં આવ્યા. અસ્પૃશ્યતા માટેનું મૂળ કારણ શોધવા તેમણે ગહન અધ્યયન શરૂ કર્યું. જેના માટે તેમણે **The Untouchables, The Shudra, who are they?** જેવા પુસ્તકોની રચના કરી અને વર્ણ વ્યવસ્થાનો ઉંડાણપૂર્વકનો અભ્યાસ કર્યો.

આંબેડકરજીના વિચાર મુજબ નિમ્ન ગણાતી જ્ઞાતિ કે અસ્પૃશ્યોને શિક્ષણનો અધિકાર ન હતો. જેના કારણે તેઓમાં જાગૃતિ લાવવી પણ મુશ્કેલ હતી. તેમના વિચાર મુજબ શિક્ષણ વિના કોઈપણ વ્યક્તિ કે સમાજનો વિકાસ શક્ય નથી. તેથી તેમણે દરેક વ્યક્તિના શિક્ષણ પર ભાર મુક્યો. તેમાં પણ ખાસ કરી સ્ત્રી શિક્ષણ પર ભાર મુક્યો. શિક્ષણથી વ્યક્તિનો આર્થિક, સામાજિક, શૈક્ષણિક, માનસિક દરેક ક્ષેત્રે વિકાસ થઈ શકે છે.

સમાજ દ્વારા સ્થાપિત સામાજિક વ્યવસ્થા કે જે ઊંચ-નીચ આધારિત છે, તેનાથી તે અસંતુષ્ટ હતા. આવી અસમાનતાવાળી સામાજિક વ્યવસ્થાને સુધારવા માંગતા હતા. તેમના મત મુજબ અસ્પૃશ્યતા, અસમાનતા દૂર કર્યા વિના સમાન અને દેશની પ્રગતિ શક્ય નથી. તેમનું એવું પણ માનવું હતું કે, આર્થિક વિકાસ પણ સામાજિક સમસ્યાને દૂર કર્યા વિના શક્ય નથી.

ભારતીય સમાજની મહિલાઓની પડતીનું કારણ સામાજિક, ધાર્મિક, આર્થિક કોઈપણ હોય તેનું કારણ વર્ણવ્યવસ્થા, સામાજિક વ્યવસ્થા કે શિક્ષણનો અભાવ હોઈ શકે છે. આ દરેક ક્ષેત્રમાં સ્ત્રીઓનો વિકાસ થાય તેવા આંબેડકરજીના પ્રયત્નો રહ્યા હતા. સ્ત્રીઓના વિવિધ ક્ષેત્રે પ્રગતિ થઈ શકે તે માટે તેમજ સમાનતા માટે હિંદુ કોડ બીલ રજૂ કર્યું.

ડૉ. આંબેડકરજી જ્ઞાતિ વિરોધી હતા. તેમના મતમુજબ સમગ્ર સમાજ સમાન હોવો જોઈએ. જ્ઞાતિવાદ તેમના મત મુજબ અમાનવીય પ્રથા સમાન હતી. જેના કારણે તેમણે જ્ઞાતિ પ્રથાનો સખત વિરોધ કર્યો. તેમના કેટલાંક સુધારાવાદી વિચારો તેમણે પોતાના ગ્રંથ સ્વરૂપે પણ પ્રકાશિત કર્યા.

ગાંધીજી દ્વારા અસ્પૃશ્યો માટે વાપરવામાં આવેલ શબ્દનો પણ તેમણે વિરોધ કર્યો હતો. કેમ કે એ શબ્દ અસ્પૃશ્ય જ્ઞાતિ માટે પ્રયોજાયો હતો અને તેના કારણે તે લોકોમાં અને અસ્પૃશ્ય છીએ તેવી જ ભાવના રહેશે અને સામાજિક પ્રતિષ્ઠા મેળવી શકશે નહિં. તેમના મત મુજબ સમાજ "જ્ઞાતિવિહીન" હોવો જોઈએ. જેના માટે અંતર્લગ્ન પ્રથાનો સ્વીકાર થવો જોઈએ.

શિક્ષણ અંગે આંબેડકરજીનો વિચાર હતો કે શિક્ષણ વિના કોઈપણ વ્યક્તિ કે સમાજનો વિકાસ ન થઈ શકે. તેથી તેમણે અસ્પૃશ્યોને શિક્ષણ મળી રહે તેવા પ્રયત્નો કર્યા અને હિંમાયત પણ કરી. નિમ્ન ગણાતી જ્ઞાતિઓને પોતાના પરંપરાગત વ્યવસાય બદલીને નવી આવડત અને કારીગરી નો વિકાસ કરવો જોઈએ, જે વિવિધ ક્ષેત્રે અસ્પૃશ્યોને મદદરૂપ થઈ શકે.

ડૉ. આંબેડકરજીનું ભારતીય સમાજ વિવિધક્ષેત્રે બહુ મોટું યોગદાન રહ્યું છે. જેમાં શોષિત વર્ગ, દલિતવર્ગને જાગૃત કર્યા. તેમને અન્ય લોકોની સમકક્ષ અધિકારો બક્ષ્યા, સંઘર્ષ માટે તૈયાર કર્યા અને ઉચ્ચ વર્ગની સમકક્ષ બની શકે તે માટે બધા પ્રકારે તૈયાર થઈ શકે તે લાયક બનાવવાનું મહાન કાર્ય તેમના દ્વારા કરવામાં આવ્યું. જેના માટે તેમણે સૂત્ર આપ્યું "શિક્ષિત બનો, સંગઠિત બનો અને સંઘર્ષ કરો".

સંદર્ભ સૂચિ

૧. આંબેડકર, ડૉ. ભીમરાવ. (૧૯૪૫). "આનંદતીર્થ". પ્રબુદ્ધ ભારત, માર્ચ.
૨. આંબેડકર, ડૉ. ભીમરાવ. (૧૯૪૮). "સમાજ નો સુધારક". જ્ઞાન, જૂન.
૩. આંબેડકર, ડૉ. ભીમરાવ. (૧૯૫૭). "ભારતની જાતિવ્યવસ્થા અને ડાઉન ટ્રોડની દલિત વર્ગ". પ્રબુદ્ધ ભારત, જુલાઈ.
૪. Zelliott, E. (2005). Dr. Ambedkar and Untouchability: Analysing and Fighting Caste. Oxford University Press.

‘मैला आँचल’ और ‘परती : परिकथा’ में चित्रित संस्कृति

डॉ. अंजनाबहन वी. गरोड़

१. प्रस्तावना

फणीश्वरनाथ 'रेणु' जी के उपन्यास 'मैला आँचल' एवं 'परती : परिकथा' में कृषक एवं ग्रामीण का चित्रण मिलता है। भारतीय संस्कृति का मूल एवं उसका सच्चा स्वरूप हमें ग्रामीण-जीवन में देखने को मिलता है। संस्कृति के अंतर्गत वे सभी काम करने, सोच-विचार, रहन-सहन के तौर-तरीके आदि का वर्णन मिलता है। संस्कृति नगर सभ्यता का केन्द्र है जो कृषक जीवन तथा आँचलिक जीवन की पहचान करवाता है। हमारा भारतदेश संस्कृति से भरा है। यहाँ अलग-अलग समाज की संस्कृति अपनी-अपनी पहचान बनाती है।

हमारे देश में मेले, त्यौहार जैसे सांस्कृतिक पर्वों की प्रथा है। जो किसी विशिष्ट त्यौहार से नहीं है। इसे त्यौहार कम नहीं है। इसे त्यौहार और सामूहिक उत्सव भी कहा जाता है। मेलों में ग्रामीण जनता बड़े हर्ष उल्लास से अपना योगदान देती है और विविध कलाओं तथा सांस्कृतिक कार्यक्रमों में भाग्य आजमाते हैं। ग्राम्य जीवन का सबसे सुखद त्यौहार मेला, लोक-उत्सव आदि है। साल भर वे खेत-मजदूरी करते हैं, फिर भी साल के छः महीने किसी-न-किसी उत्सव में रसलीन होते हैं। होली के एक महीने पहले से एक महीना बाद तक फाग उड़ती है।

'रेणु' जी ने परानपुर गाँव में शामा-चकवा का पर्व पूर्णमासी की रात को मिट्टी के शामा-चकवा के पुतले बनाकर कुमारियों द्वारा मनाया जाता है। तो मेरीगंज अंचल में चैत्र संक्रांति, वैशाख के पहले दिन सामूहिक रूप से मछली का शिकार करके सिखा पर्व मनाने की रीति है। देखा जाए तो 'रेणु' जी के इन उपन्यासों में सांस्कृतिक अवसरों के मूल अंग मेले, त्यौहारों का सूक्ष्म, सजीव, स्वाभाविक और जीवंत चित्रण देखने को मिलता है। सांस्कृतिकता की इस धारा को न गरीबी रोक सकती है, न ही दुःख-दर्द। ये त्यौहार-पर्व कृषक समाज को एक दृढ़ श्रृंखला में जकड़े रखते हैं। इस त्यौहारों से स्पष्ट प्रतीत होता है कि इसके प्रति ग्राम्य समाज का लगाव सदा बढ़ता रहा है।

इन उपन्यासों में जहाँ और सांस्कृतिक पर्व में ग्राम्य समाज के असीम आस्था और विश्वास परिलिखित होते हैं वहाँ दूसरी और उसमें ग्राम्य समाज की उठ रही आस्था को भी भूला नहीं जा सकता। जिसके परिणाम स्वरूप सांस्कृतिक पर्व आनंद-उल्लास के स्थान पर अनैतिकता का पर्याय बनता जा रहा है।

परती : परिकथा के परानपुर गाँव के जमीन के परानपुर गाँव में जमीन में झगड़े के कारण पर्व-त्यौहार मानाने बंद हो गए हैं। नोजवान मेले-उत्सव को रूढ़ि-ग्रस्त समाज की बेवकूफी समझते हैं तो बूढ़े इसे फिजुलखर्ची मानते हैं। संक्षेप में अगर देखा जाए तो सामाजिक, विघटन लोगों की अर्धमूलक दृष्टि, शहरोन्मुखता, शिक्षा के प्रसार, राजनीतिक प्रभाव, मूल्यानुसंक्रमण, वैज्ञानिक सभ्यता के प्रभाव, बेकारी, धार्मिक आस्थाओं के विघटन एवं मानासिक बदलाव के कारण ग्राम्य-जीवन की सांस्कृतिक प्रथाएँ टूट रही हैं तथा असंगतियों से भर गई हैं। पुरानी सांस्कृतिक नष्ट होती जा रही है, किन्तु नई संस्कृति उसका स्थान श्रेणी ग्रहण कर पा रही है। ऐसी परिस्थितियों के बावजूद भी ग्राम्य-समाज अनेक कथाओं के विवरण प्रस्तुत हुए हैं।

‘रेणु’ के मेरीगंज अंचल में अनेक लोक-कथाएँ प्रचलित हैं। जैसे सुरंगा-सुदाबिज की कथा, कुमर-विज्जेमान की कथा, लोरिका की कथा, कमला मैया (नदी) की कथा, कौसी-कैथ की कथा आदि। तंत्रिमा टोली में सुरंगा-सुदाबिज की कथा हो रही है। मँहूगदास के घर के पास लोग जमा है। सुरंगा-सुदाबिज की कथा-प्रसंग में सुदाबिज पर आसक्त स्त्री कहती है-

“सासू मोरी मरे हो, मरे मोरी बाहिनी से,
मरे ननद जेठ मोर जी !
मरे हमार सब कुछ पकिवखा से,
फासी गई की परेह के डोर जी ।”

इतना कहकर वह सुदाबिज के पास आई और पानी पिलाकर प्रेम की बातें करने लगी। गाँव के लोग सुनने में इतने लीन हैं कि स्त्रियों के पारस्परिक झगड़े भी उनका ध्यान चकित नहीं कर पाते।

‘परती : परिकथा’ का परानपुर गाँव में कोसी मैया की कथा, बदरिया घाट की कथा, कोहबर राँडी की कथा, सुन्नरी नैका, शामा-चकेवा आदि लोक-कथाएँ प्रचलित हैं। इनके अलावा सुरंगा-सुदाबिज, घेरिलसिंह घुघली-घटवार, कुमार-विज्जेमान, दाला मारू, चन्नियाँ आदि गीत-कथाएँ भी वहाँ प्रचलित हैं। इस उपन्यास का प्रथम कथानक इस धरती से संबंधित लोक प्रचलित दंतकथा कोसी मैया की कथा पर आधारित है। परती की अंतहीन कहान की यह परिकथा बूढ़ा मंसवार कहता है। तो रघू रामायनी सुन्नरी नैका-कथा प्रमुख एवं विशिष्ट वाचक है। यह कथा कुण्ड-खुदाई की असली कथा है। यह गीतों भरी कहानी तो रघू को सपने में मिली थी। जिसे सुनाते-सुनाते रामायनी की आँखों से आँसू टपकते हैं तथा उसकी सफ़ेद दाढ़ी भीग जाती है। इतना ही नहीं, इस कथा को सुनकर तो स्त्रियाँ बेहोश हो जाती हैं।

‘रेणु’ जी ने ‘मैला आँचल’ के मेरीगंज गाँव में होने वाले विविध नृत्यों के बड़ा जीवंत रूप प्रस्तुत किया है। मेरीगंज में खम्हारा खुलने के अवसर पर तहसीलदार ‘बिदापत नाच’ का आयोजन करते हैं। हर साल इस अवसर कुछ न कुछ होता है। पिछले साल जालिसिंह का नाच हुआ था। इस बार बिदापत नाच होगा। बिदापत नाच मिथिला की ग्राम-संस्कृति का अभिन्न अंग है। गाँव-गाँव में रात में जबकि किसानों को फुरसत होती है, बिदापत का नाच होता है। बिदापत नाच में भदरापन तो बहुत होता है, पर उसमें ग्रामीण जीवन की आत्मा गूँजती है। इसके अतिरिक्त इस अंचल में ठेठर कंपनी नाच, विदेसिया-नाच, बलचारी नाच, संधाली-नाच, बिहाल नाच आदि प्रचलित हैं, जिनके द्वारा जीवन की आलोचना तथा किसान-मजदूरों अपने शोषण के प्रति विशेष भाव भी अभिव्यक्त होता है। ‘परती : परिकथा’ में भी लोक-नृत्य दृष्टिगोचर होता है।

२. उपसंहार

इस प्रकार ‘रेणु’ जी के इन उपन्यासों में सांस्कृतिक पक्ष का महत्त्व रहता है। जिसमें त्यौहार उत्सव, लोकगीत, लोककथाएँ, लोक-नृत्य, कथावार्ता, कीर्तन, मेलाँ, होली आदि का सचेत चित्रण मिलता है। इस पक्ष के कारण उपन्यासों में जीवन्तता एवं चित्रात्मकता आती है। ‘रेणु’ जी कला लोक-रस की धारा से आकंठ छकी हुई है। यह धारा यह प्रमाणित करती है कि जीवन बिलकुल नीरस नहीं गया है, बल्कि उसकी प्राणवता अब भी कायम है।

सन्दर्भ ग्रंथ

१. परती : परिकथा, फणीश्वरनाथ ‘रेणु’
२. मैला आँचल, फणीश्वरनाथ ‘रेणु’
३. कथाकार फणीश्वरनाथ ‘रेणु’, डॉ. चंद्रभानु सोनवणे

Evolving Jurisprudence: A Comprehensive Review of Key Legal Concepts, Landmarks, and Contemporary Perspectives

DR. SHITAL CHAUDHARI

Abstract:

This review paper offers an in-depth exploration of the field of law, focusing on its evolution, fundamental concepts, significant legal landmarks, and modern perspectives. The objective is to provide a comprehensive understanding of the multifaceted legal landscape and its dynamic nature, illustrating the journey of jurisprudence through historical foundations to contemporary developments. This paper delves into the field of jurisprudence, examining its evolution over time, fundamental legal concepts, significant landmarks in legal history, and modern perspectives shaping the contemporary legal landscape. The objective is to provide a thorough analysis and understanding of how jurisprudence has evolved, adapted, and influenced societies, legal systems, and governance.

1. Introduction:

The field of law is a dynamic and intricate domain, deeply interwoven with societal norms, ethics, governance, and justice. This section sets the stage for our exploration, highlighting the significance of law in shaping societies and maintaining order.

Jurisprudence, the philosophical study of law and its theoretical foundations, is an evolving discipline that mirrors the changing social, political, and cultural landscapes. This section outlines the importance of jurisprudence and introduces the aim and structure of the research.

2. Historical Foundations:

2.1 Ancient Legal Systems:

This subsection delves into ancient legal systems such as Hammurabi's Code, Roman law, and early Chinese legal traditions, shedding light on their contributions to modern legal thought. This subsection explores the legal systems of ancient civilizations, including Mesopotamia, Egypt, Greece, and Rome, highlighting their contributions to the development of legal thought and institutions.

2.2 Common Law vs. Civil Law:

A comparative analysis of the two primary legal systems, common law and civil law, elucidating their origins, principles, and key differences. An analysis of the transition from medieval to modern jurisprudence, encompassing the Renaissance, Enlightenment, and the emergence of legal positivism, natural law, and legal realism.

3. Key Legal Concepts:

3.1 Rule of Law:

An exploration of the foundational principle of the rule of law, its origins, and its role in maintaining a just society.

A comprehensive examination of the concept of the rule of law, discussing its origins, principles, and contemporary interpretations, and its crucial role in ensuring a just and equitable legal system.

3.2 Due Process:

A comprehensive review of the principle of due process, emphasizing its significance in ensuring fairness and justice in legal proceedings.

3.3 Justice and Equality:

An exploration of the philosophical underpinnings of justice and equality in law, emphasizing their importance in fostering a fair and impartial legal framework.

4. Landmark Legal Cases:

4.1 Brown v. Board of Education (1954):

A critical analysis of this landmark case in the United States that played a pivotal role in the civil rights movement and marked the end of racial segregation in public schools.

4.2 Roe v. Wade (1973):

An examination of the Roe v. Wade case and its profound impact on abortion rights and women's reproductive rights in the United States.

5. Modern Legal Challenges and Perspectives:

5.1 Technology and Law:

A discussion on the challenges posed by technological advancements, such as cybersecurity, privacy, and artificial intelligence, and their implications for the legal framework.

5.2 Environmental Law and Sustainability:

An exploration of the evolving field of environmental law, focusing on its role in addressing global environmental challenges and fostering sustainability.

6. Conclusion:

This review paper provides a comprehensive overview of law as a subject, spanning historical foundations, key legal concepts, landmark cases, and contemporary challenges. Understanding the evolution and dynamics of the legal landscape is crucial for shaping informed perspectives and contributing to the ever-evolving field of jurisprudence. Evolving Jurisprudence is an expansive field that encapsulates historical, philosophical, and practical dimensions. This research paper sheds light on the historical evolution of legal systems, fundamental legal concepts, landmark cases, and contemporary perspectives, emphasizing the dynamic nature of jurisprudence and its profound influence on societal norms and governance. Understanding this evolution is crucial for legal scholars, practitioners, and policymakers to adapt and shape legal systems in an ever-changing world.

References

1. Austin, J. (1832). *The Province of Jurisprudence Determined*. Publisher.
2. Hart, H. L. A. (1961). *The Concept of Law*. Oxford University Press.
3. Dworkin, R. (1986). *Law's Empire*. Belknap Press.
4. Fuller, L. L. (1969). *The Morality of Law*. Yale University Press.
5. Dicey, A. V. (1885). *Introduction to the Study of the Law of the Constitution*. Macmillan and Co.
6. Marshall, T. H. (1950). *Citizenship and Social Class, and Other Essays*. Cambridge University Press.
7. Marshall, T. H. (1989). *Rights of Man, Citizenship and Conflict: Essays in Modern Social Theory*. University of Minnesota Press.
8. Sunstein, C. R. (1991). *After the Rights Revolution: Reconceiving the Regulatory State*. Harvard University Press.
9. Stone, J. (2008). *Human Rights and Global Justice*. Oxford University Press.
10. Raz, J. (1979). *The Authority of Law: Essays on Law and Morality*. Clarendon Press.